

DEMOGRAFIYA VA MEHNAT BOZORI

Elektron ilmiy-ommabop jurnal

2025

5 -SON

(+998) 50-005-45-69

https://t.me/demografiya_mehnatbozori

demografiya_mehnat_bozori@mail.ru

**DEMOGRAFIYA
VA MEHNAT
BOZORI**

**2025-yil
5-son**

Elektron ilmiy-ommabop jurnal
Электронный научно-популярный
журнал
Electronic popular science journal

BOSH MUHARRIR:

Umurzoqov Bahodir Xamidovich

MUHARRIR:

Bahriddinova Muazzam Azam qizi

TAHRIR HAY' ATI:

Abduraxmonov Qalandar Xodjaevich, i.f.d., akademik.
Sharipov Kongiratbay Avezimbetovich, t.f.d., prof.,
Xudoyqulov Sadirdin Karimovich, i.f.d., prof.,
Axmedov Durbek Quدراتillaevich, i.f.d., professor
Umurzakov Baxodir Xamidovich, i.f.d., prof.,
Nasimov Dilmurod Abdulloyevich, i.f.d., prof.,
Arabov Nurali Uralovich, i.f.d., prof.,
Abduraxmonova Gulnora Qalandarovna, i.f.d., prof.,
Mamadaliyeva Xafiza Xoldarovna, i.f.d., prof.,
Irmatova Aziza Baxromovna, i.f.d., prof.,
Tojiyeva Zulxumor Nazarovna, g.f.d., professor
Isayev Faxriddin Ikramovich, i.f.d., prof.
Usmanov Anvar Saidmaxmudovich, i.f.d., professor
Qodirov Abdurashid Madjidovich, i.f.d., professor
Hermann Sterzinger, i.f.d., professor (Germaniya)
Ergashxodjaeva Shaxnoza Djasurovna, i.f.d., professor
Tomash Kuchera, i.f.d., professor (Chexiya)
Abrorov Sirojiddin Zuxriddin o'g'li, PhD
Shakarov Zafar Gaffarovich, PhD, dotsent
Maxmudov Asliddin Sirojiddin o'g'li, PhD
Gulmurodov Kamoliddin Abduqodir o'g'li, PhD
Asqarova Muhabbat Ibraximovna
Bahriddinova Muazzam Azam qizi

MUNDARIJA

Усманов Анвар Саидмахмудович <i>Устойчивое развитие и выравнивание уровня жизни населения</i>	4
Usmanov Anvar Saidmaxmudovich, Xamdamov Shoh-Jaxon Rahmat o'g'li <i>O'zbekiston sanoatidagi uglerod izini qisqartirish</i>	16
Xudoyqulov Sadirdin Karimovich, Xalikchaeva Sadokat Ilxomjonovna <i>O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida soliq bazasini aniqlash metodologiyasining rivojlanish bosqichlari</i>	30
Mamadaliyeva Xafiza Xoldarovna, To'rayev Mirzohid Hoshim o'g'li <i>Janubiy Koreya davlatida uy xo'jaligi transfertlarining iqtisodiy ahamiyati hamda uni o'zbekistonga tatbiq etish imkoniyatlari</i>	44
Tojiyeva Zulxumor Nazarovna, Qurbonov Paxlavon Rustamovich <i>O'zbekiston respublikasida shaharlar tizimi shakllanishi va hududiy urbanistik tarkibdagi o'zgarishlar</i>	60
Musayev Bekzod Murodovich <i>Sirdaryo viloyati shaharlari aholi soni dinamikasi va tarkibining hududiy xususiyatlari</i>	74
Mirzayeva Matluba G`aybulla qizi <i>Fintech va mobil banking platformalarida kiberxavfsizlik darajasini baholashning ilg'or yondashuvlar</i>	83
Maxmudov Asliddin Sirojiddin o'g'li <i>Ishlab chiqarish korxonalarida moliyaviy hisobotlarning shaffofligini oshirishda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarining ahamiyati</i>	93
Bahriddinova Muazzam Azam qizi <i>O'zbekiston hududlarining demografik tahlili</i>	103
Umarov Omonjon Muxammad o'g'li <i>Yosh avlodni madaniy merosni saqlash va turizmga faol ishtirok etishga jalb qilish mexanizmlari</i>	115
Solixova Xumora Xasan qizi <i>Soliq yig'uvchanligini oshirishda jamoatchilik nazorati va ijtimoiy ongning roli</i>	125
Мухаммадиева Кубриё Баходировна <i>Цифровая трансформация демографических исследований</i>	135
Shoydulova Maftuna Zafar qizi <i>O'zbekiston korxonalarida kadrlar boshqaruvida yoshlar va ayollarning rolini kuchaytirish strategiyalari</i>	142

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ И ВЫРАВНИВАНИЕ УРОВНЯ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

Усманов Анвар Саидмахмудович
д.э.н., профессор, зав. сектором НИЦ при ТГЭУ,
профессор кафедры Цифровая экономика и финансы
Ташкентского филиала РЭУ им. Г.В. Плеханова

Аннотация. Данное исследование посвящено вопросам устойчивого развития экономики и выравнивания уровня жизни населения. Устойчивое развитие предполагает гармоничное сочетание экономических, социальных и экологических факторов. Повышение качества жизни населения возможно на основе развития человеческого капитала и создании условий для справедливого распределения доходов, укрепления социальной защиты населения и при снижении региональных диспропорций. В исследовании анализируется зарубежный опыт и разработаны рекомендации для совершенствования социальной политики в условиях Узбекистана.

Ключевые слова: устойчивое развитие, уровень жизни, социальное равенство, благосостояние населения, человеческий капитал, экономическое развитие, социальная защита, региональные различия, урбанизация, распределение доходов, государственная политика, инновации, демографические процессы, снижение бедности, рынок труда, условия жизни, модернизация, стратегия развития, социальная стабильность, экологическое равновесие.

BARQAROR RIVOJLANISH VA AHOLINING TURMUSH DARAJASINI IZCHIL TENGLASHTIRISH

Usmanov Anvar Saidmaxmudovich
Iqtisodiyot fanlari doktori, professor,
TDIU huziridagi ITM sektor mudiri;
Moliya va kredit kafedراس professori
Plexanov nomidagi Rossiya iqtisodiyot
universitetining Toshkent filiali

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish va aholi turmush darajasini tenglashtirish masalalariga bag'ishlangan. Barqaror rivojlanish iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillarning uyg'unligini nazarda tutadi. Inson kapitalini rivojlantirish va daromadlarni adolatli taqsimlash uchun shart-

sharoitlar yaratish, aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirish va mintaqaviy nomutanosibliklarni kamaytirish asosida aholi turmush sifatini oshirish mumkin. Tadqiqotda xorijiy tajriba tahlil qilinib, O'zbekiston sharoitida ijtimoiy siyosatni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: barqaror rivojlanish, turmush darajasi, ijtimoiy tenglik, aholining farovonligi, ekologik muvozanat, inson kapitali, iqtisodiy o'sish, ijtimoiy himoya, mintaqaviy tafovutlar, urbanizatsiya, bandlik, daromadlar taqsimoti, davlat siyosati, innovatsiyalar, demografik jarayonlar, kambag'allikni qisqartirish, mehnat bozori, yashash sharoiti, rivojlanish strategiyasi, modernizatsiya.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND THE HARMONIZATION OF LIVING STANDARDS AMONG THE POPULATION

Usmanov Anvar Saidmakhmudovich

Doctor of Economics, Professor, Head of Department

Research Center CEDR under The TSUE;

Professor of the Finance and Credit Department

Tashkent Branch of the Plekhanov Russian University of Economics

Abstract. This research is dedicated to the issues of sustainable economic development and equalization of the population's living standards. Sustainable development involves the harmonious combination of economic, social, and environmental factors. Improving the quality of life of the population is possible based on the development of human capital and the creation of conditions for the fair distribution of income, strengthening the social protection of the population, and reducing regional disparities. The study analyzes foreign experience and develops recommendations for improving social policy in the context of Uzbekistan.

Keywords: sustainable development, living standards, social equality, human capital, economic growth, social protection, income distribution, regional disparities, urbanization, labor market, poverty reduction, modernization, development strategy, welfare, environmental balance, demographic factors, innovation, public policy, social stability, quality of life.

Введение.

Современное развитие национальных экономик невозможно рассматривать вне контекста устойчивого развития и обеспечения достойного уровня жизни населения. Устойчивое развитие предполагает такой тип социально-экономической динамики, при котором

экономический рост сочетается с социальной справедливостью и экологической безопасностью. В условиях глобализации усиливается влияние факторов, связанных с технологическими изменениями, демографическими процессами, миграционными потоками и интернационализацией рынков труда.

Для Узбекистана вопросы повышения качества жизни населения и выравнивания региональных различий имеют стратегическое значение. Несмотря на стабильный экономический рост последних лет, сохраняются различия в уровне доходов, доступе к социальным услугам и инфраструктуре между отдельными областями и социальными группами. Это требует комплексного подхода, включающего разработку государственных программ, поддержку уязвимых слоёв населения, развитие системы образования и здравоохранения, а также стимулирование предпринимательской активности.

Таким образом, изучение механизмов устойчивого развития и факторов, влияющих на уровень жизни населения, позволяет формировать научно-обоснованные рекомендации, направленные на достижение долгосрочного социально-экономического равновесия и повышение благосостояния граждан.

Анализ литературы.

Анализ научных источников показывает, что концепция устойчивого развития была сформирована в рамках международных исследований и получила развитие после публикации доклада Брундтланд (1987). В трудах А. Сена подчеркивается роль человеческого капитала и возможностей личности как ключевого фактора качества жизни. Работы Дж. Стиглица и А. Джеффри акцентируют внимание на проблеме неравенства доходов и необходимости баланса между экономическим ростом и социальной справедливостью. В отечественной научной литературе акцент делается на поиске моделей развития, обеспечивающих сокращение бедности и повышение социальной защищенности.

Методология исследования.

Методологическая основа исследования включает сравнительный анализ, статистические методы оценки уровня жизни населения, структурно-функциональный подход и системный анализ. Используются данные Государственного комитета по статистике, международных организаций (ООН, Всемирный банк), а также нормативно-правовые документы, регулирующие социально-экономическое развитие. Анализ базируется на сопоставлении региональных показателей, исследовании

динамики доходов, занятости, демографических процессов и уровня социальной поддержки населения.

В экономической литературе стран ближнего зарубежья понятие устойчивости экономики, отраслей, предприятий и вообще любых экономических систем, как макро, так и микроуровней обычно представляется настолько тривиально, что определения этой категории, как правило, отсутствуют. Иными словами, экономическая наука в этих странах не видит в этом понятии особой экономической категории и, как правило, просто со-относит его с филологическим пониманием - «устойчивым – не подверженным колебаниям, постоянным, стой-ким, твёрдым» [10].

В одном из современных российских учебников по экономической теории при определении устойчивости экономики вообще доходят до тавтологии: «Устойчивость экономики - состояние экономики, при котором основные переменные не изменяются» [11]. Очевидно, что если переменные не изменяются, то они определяются уже не как переменные, а как константы. Такого рода неточность и расплывчатость терминологии свидетельство того, что экономическая наука этой проблеме до сих пор не придавала особого значения, а, следовательно, и не выделила «устойчивость» в особую экономическую категорию. Между тем, значение термина устойчивость становится понятнее, если учесть, что в русском языке равнозначно применяется его синоним - стабильность, происходящий от латинского слова. «Стабилизация (от лат. *stabilis* – устойчивый), упрочение, приведение в постоянное устойчивое состояние или поддержание этого состояния, а также само состояние устойчивости, постоянства» [10].

Рассматривая различные подходы к термину «экономический рост», необходимо выделить следующие:

с точки зрения абсолютных количественных экономических показателей (изменение показателя ВВП, национального дохода, национального богатства, величины золотовалютных резервов);

с точки зрения относительных количественных экономических показателей (изменение величины ВВП на душу населения, среднедушевого располагаемого дохода населения, величины потребления, сбережении, инвестиции на душу населения);

с точки зрения качественных показателей (изменение уровня образования населения, здоровья населения, отраслевой структуры экономики, доли сельского хозяйства, сырьевых и добывающих отраслей промышленности, уровня инфраструктуры, степени социальной и политической стабильности, состояния окружающей среды).

Следует различать такие понятия, как «экономический рост» и «экономическое развитие». Экономическое развитие может включать не только рост, но и спад экономики и таким образом является более широким понятием.

Именно для обеспечения преимущественно интенсивного типа экономического роста необходимо привлечение как внутренних, так и внешних инвестиций. Но, надо подчеркнуть, что инвестиции должны быть направлены на модернизацию производства с целью повышения его эффективности. Поэтому возникает необходимость оценки эффективности инвестиций именно сточки зрения модернизации производства. Это можно произвести сопоставлением темпов роста различных показателей: ВВП и инвестиций; производственных фондов и инвестиций; фондовооруженности и производственных фондов; фондоотдачи и фондовооруженности.

Экономический рост является составным элементом развития экономики, включающего периоды роста и спада. Если экономический рост представляет собой положительным компонент экономической динамики, то экономический спад – отрицательным компонент. Совокупность обоих компонентов образует экономический цикл, характеризующийся периодическими взлетами и падениями экономической активности, обусловленными непосредственно колебаниями в соотношениях между потреблением и инвестициями.

Исходя из вышеприведенного анализа понятия устойчивое развитие в трактовке различных ученых и рассмотрения факторов его обеспечения, мы можем заключить, что «устойчивое развитие» – это количественный и качественный рост ВВП, обеспеченный возобновляемым природным, производственным и трудовым факторами развития. При этом устойчивость развития следует рассматривать во временных периодах - текущий, средне- и долгосрочный периоды развития. В текущем периоде, исходя из задачи обеспечения высокого роста экономики, могут быть высокие темпы роста ВВП. Однако, с учетом средне- и долгосрочных перспектив развития экономики, обеспечения ее устойчивого развития, темпы роста ВВП должны складываться в основном исходя из возможностей интенсивного роста экономики, то есть преимущественно за счет интенсивных факторов развития (TFP).

В «Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017–2021 годах» предусмотрено «...обеспечение устойчиво высоких темпов роста валового внутреннего продукта за счет сохранения макроэкономической сбалансированности,

углубления структурных и институциональных преобразований на основе реализации принятых среднесрочных программ».

В Узбекистане за последнее десятилетие (до 2016 года) темп прироста валового внутреннего продукта составил примерно 8 процентов за год. Сохранение данных темпов роста представляет определенную опасность в обеспечении дальнейшего роста экономики в среднесрочной и особенно долгосрочной перспективе, поскольку высокие темпы роста обеспечиваются, в том числе и за счет дополнительного привлечения в больших объемах невозобновляемых природных ресурсов, особенно энергоносителей. А это противоречит поставленным задачам по энергосбережению и особенно энергоэффективности. Для обеспечения ранее выдвинутой в Узбекистане стратегической задачи по удвоению ВВП к 2030 году выполнима и при ежегодном росте ВВП на 5,5 процента.

Среди 17 Целей устойчивого развития почти половина из них в той или иной мере непосредственно направлены на повышение уровня жизни населения. Это такие цели как: повсеместная ликвидация нищеты во всех её формах; ликвидация голода, обеспечение продовольственной безопасности и улучшение питания и содействие устойчивому развитию сельского хозяйства; обеспечение здорового образа жизни и содействие благополучию для всех в любом возрасте; обеспечение всеохватного и справедливого качественного образования и поощрение возможности обучения на протяжении всей жизни для всех; обеспечение гендерного равенства и расширение прав и возможностей всех женщин и девочек; содействие неуклонному, всеохватному и устойчивому экономическому росту, полной и производительной занятости и достойной работе для всех; Обеспечение открытости, безопасности, жизнестойкости и устойчивости городов и населенных пунктов.

Среди экономических и социальных проблем наиболее значительной и существенной является выравнивание уровней жизни городского и сельского населения, которая является целевой задачей в общей проблеме преодоления различий между городом и деревней.

Актуальность данной проблемы объясняется также активным воздействием социальной сферы на экономику. Преодоление различий между городом и деревней – это задача производственная и социальная. Решение ее зависит в целом от эффективности функционирования агропромышленного комплекса и, на этой основе, повышения благосостояния сельского населения.

Различия между городом и деревней, имея общие закономерности их преодоления, в отдельных регионах проявляются в различной степени в

зависимости от региональной специфики. Это, в свою очередь, оказывает влияние на направления и сроки их преодоления.

Задача преодоления различий между городом и деревней выступает более масштабной и сложной в регионах с относительно большим удельным весом сельского населения, высоким естественным приростом населения, особенно сельского, неравномерным распределением трудовых ресурсов, сельскохозяйственной специализацией и относительно более высоким удельным весом сельского хозяйства в производстве валового регионального продукта.

Социально-экономические, демографические, природно-климатические и другие особенности регионального развития не могут не оказывать определенного влияния на различные стороны процесса преодоления различий между городом и деревней и значительно повышают актуальность исследований региональных особенностей данной проблемы.

Исходя из вышеизложенного, и рассматривая выравнивание уровней жизни городского и сельского населения в общей проблеме различий между городом и деревней, определяется необходимость анализа экономических процессов на стадии непосредственно производства, определения действительной степени экономических различий между промышленностью и сельским хозяйством и, отсюда, доходами работников этих отраслей, форм их проявления в распределительной и потребительской сферах.

В современной экономической литературе широко исследуются и раскрываются социально-экономическая характеристика современных города и деревни, перспективы их развития, проблемы содержания и структуры различий между городом и деревней, пути совершенствования экономических отношений, характер и содержание изменений в социально-экономических и культурно-бытовых условиях, место и роль их в преодолении различий между городом и деревней, социальная эволюция сельского населения, семейно-бытовых отношений и другие.

Вместе с тем, необходимо отметить, что в исследовании проблемы преодоления различий между городом и деревней, некоторые вопросы остаются еще нерешенными и спорными.

При исследовании данной проблемы во многих работах недостаточно последовательно, на наш взгляд, выдерживается политэкономический аспект при решении тех или иных вопросов. Возникает вопрос о роли различий форм собственности в проблеме преодоления различий между городом и деревней.

Дискуссионными остаются и такие вопросы как:

правомерно ли видеть соотношение между, с одной стороны, противоположностью и, с другой стороны, существенными различиями между городом и деревней;

возможно ли преодоление всей совокупности различий между городом и деревней.

Недостаточно выясненным, с нашей точки зрения, остается такой проблемный вопрос – что является экономической основой различий между городом и деревней? От решения именно этого вопроса зависит и правильность нахождения действительно научно обоснованных путей преодоления различий между городом и деревней.

Исследования экономических основ преодоления различий между городом и деревней, как нам представляется, осуществляются без достаточной увязки с такими важнейшими категориями, как чистый продукт, необходимый продукт и прибавочный продукт, которые непосредственно отражают глубинные процессы производства.

Опираясь на результаты общетеоретических исследований по вопросам воспроизводства, необходимо исследовать экономические основы различий между городом и деревней в непосредственной увязке с производством и распределением ЧМП в промышленности и сельском хозяйстве.

Классификация экономических и социальных различий между городом и деревней должна исходить из пофазного движения ЧМП в воспроизводственном процессе. Поэтому следует анализировать сначала в сфере непосредственно производства, с последующим переходом к выявлению первичных и промежуточных форм ЧМП. Различия в конечном счете проявляются в использовании ЧМП для производительного и личного потребления.

Внутри материальных различий между городом и деревней необходимо выделять особой группой различия, связанные с переплетением экономического процесса производства с биологическим и сезонностью труда в сельском хозяйстве, а внутри социальных различий – отдельной группой различия, исходящие из наличия различных форм собственности и степени развитости каждой из них.

Различия, связанные с наличием биологического процесса и сезонностью труда в сельском хозяйстве, следует относить к разряду существенных различий между городом и деревней, и они являются неустранимыми, а другие существенные различия социально-экономического порядка, носят исторически переходящий характер. Они преодолеваются в процессе развития производительных сил деревни и совершенствования производственных отношений.

Обобщенным выражением различий между городом и деревней является производство и распределение ЧМП в промышленности и сельском хозяйстве и для выявления степени этих различий необходимо сопоставление распределительных, то есть внешних форм ЧМП с их действительной материальной основой в самом производстве.

Осуществление сопоставлений реально сложившихся социальных форм проявления ЧМП (заработной платы, прибыли и т. п.) с действительным вкладом промышленности и сельского хозяйства, то есть с их материальной основой – необходимым и прибавочным продуктами, как методический подход, дает результаты, которые позволяют повысить уровень научной обоснованности пропорций в распределении материальных благ между отдельными отраслями народного хозяйства, как в плане оценки их существующего уровня, так и в плане оптимизации этих пропорций в перспективе. Эти результаты служат также научной базой для выделения необходимых объемов капитальных вложений в промышленность и сельское хозяйство, ценообразования на их продукцию, средств на социальные мероприятия и т. д. Это, в свою очередь, послужит реальной основой практического решения вопросов выравнивания экономических условий хозяйствования в отраслях народного хозяйства, обеспечивающего ускорение процесса стирания социальных различий между городом и деревней, городским и сельским населением.

Далее, ввиду природных, технологических и экономических особенностей сельскохозяйственного и промышленного производств, которые являются объективными, то есть непреодолимыми, следует, что преодолеть социально-экономические различия между городским и сельским населением возможно только на основе агро-промышленной интеграции в различных ее организационно-экономических формах (агро-промышленные предприятия, кластеры и т. п.).

Из данной концептуальной задачи, в свою очередь, следует и задача совершенствования и принципов расселения людей в направлении развития поселков городского типа и малых городов, население которых должно заниматься и сельскохозяйственным, и, в межсезонье, промышленным трудом.

В Указе Президента Республики Узбекистан «О мерах по коренному совершенствованию процессов урбанизации» (10 января 2019 г., № УП-5623) отмечается, что: «В рамках осуществляемых структурных преобразований, наряду с реализацией крупных стратегических инвестиционных проектов, не учтен на должном уровне процесс урбанизации как фактор, способствующий устойчивому развитию и росту благосостояния

населения городов. В результате в последние годы уровень урбанизации имеет тенденцию к снижению, а количество городских поселений возросло лишь с 1065 до 1071».

Повышение уровня жизни сельского населения возможно обеспечить на системной и масштабной основе, а именно: повышения социально-экономической эффективности агропромышленной интеграции и, на этой основе, развития сельских территорий, начиная с районов; активизации инвестиционных процессов (как внутренних, так и внешних) и рационального и эффективного использования инвестиций; совершенствования системы управления сельских территорий, включая социальную инфраструктуру. В этих целях предлагаются следующие концептуальные направления.

Владение сельскохозяйственными землями основывается на принципе полной экономической и хозяйственной самостоятельности сельских товаропроизводителей при сохранении обязательного условия сельскохозяйственного использования земли и уплате действующей дифференцированной ставки земельного налога.

Создание районной Ассоциации сельских товаропроизводителей, наделенной правами решения производственных, социально-экономических и социальных вопросов развития района.

Создание при Ассоциации Инвестиционного фонда направленного на финансирование создания и развития перерабатывающих сельскохозяйственную продукцию предприятий, а также решение социальных и культурно-бытовых мероприятий районного уровня.

Освобождение сельских товаропроизводителей от всех видов налогов и платежей, при бесспорном положении об уплате земельного налога, и на этой основе формирование Инвестиционного фонда Ассоциации. Другим источником формирования Фонда Ассоциации предусмотреть Фонд развития урбанизации. Могут быть и иные источники формирования Фонда Ассоциации, включая иностранные инвестиции.

В рамках возможного Государственного заказа на сельскохозяйственную продукцию предусмотреть следующие условия: во-первых, установление в договорах контракта свободной договорной цены; и, во-вторых, обеспечение авансирования всех производственных затрат с учетом ожидаемого валового дохода по продукции по Государственному заказу.

Далее, оценка уровня развития социальной инфраструктуры сельской местности делает вывод о неэффективности существующих экономических, финансовых и организационных принципов ее функционирования. Неэффективность действующей системы

финансирования функционирования социальной инфраструктуры обусловлена, в первую очередь, отсутствием непосредственной и прозрачной связи между уровнем развитости социальной инфраструктуры и доходов сельских товаропроизводителей и, отсюда, местных налогов, которые они отчисляют в местные бюджеты.

В связи с этим, предлагается либерализовать систему управления социальной инфраструктурой сельской местности путем передачи ее объектов в собственность органам общественного самоуправления (независимым общественным формированиям сельских товаропроизводителей). В качестве механизма реализации данной системы предлагается следующее.

Сельские товаропроизводители учреждают «Ассоциацию сельских товаропроизводителей» (далее – Ассоциация) и собрание учредителей Ассоциации избирает ее исполнительный орган.

Ассоциации передаются в собственность объекты социальной инфраструктуры района. Владение этими объектами осуществляется собранием Ассоциации, а распоряжение - исполнительным органом Ассоциации.

Сельские товаропроизводители освобождаются от уплаты местных налогов и сборов, а также части отчислений от общегосударственных налогов. На основе высвобождаемых, в связи с этим финансовых средств формируется учреждаемый собранием Ассоциации «Фонд социальной инфраструктуры района» (далее – Фонд).

Собрание учредителей Ассоциации рассматривает и утверждает бюджет Фонда, разрабатываемый и представляемый ее исполнительным органом.

Таким образом, Ассоциация наделяется правами: формирования денежных средств Фонда, являющихся финансовым обеспечением ее деятельности. При этом, главным образом, определяются дифференцированные по видам деятельности размеры отчислений в Фонд от членов Ассоциации; распределения и использования Фонда по объектам социальной инфраструктуры района. Главное при этом - определение приоритетов на каждый данный период в обеспечении функционирования и развития действующих и создания новых объектов социальной инфраструктуры; контроля финансово-хозяйственной деятельности объектов социальной инфраструктуры района.

Литературы:

1. Евстигнеева Л., Евстигнеев Р. Трансформационные риски российской экономики. Ж. Вопросы экономики, № 11, 2006.

2. Ершов М. Экономический рост: новые проблемы и новые риски. Ж. Вопросы экономики, № 12, 2006.
3. Моисеев С. Политика поддержания финансовой стабильности. Ж. Вопросы экономики, № 11, 2008.
4. Щаститко А. Мировой финансовый кризис - возможность для ремонта институтов. Ж. Вопросы экономики, № 12, 2008.
5. Попов Г. Об экономическом кризисе 2008 года. Ж. Вопросы экономики, № 12, 2008.
6. Мау В. Драма 2008 года: от экономического чуда к экономическому кризису. Ж. Вопросы экономики, № 2, 2009.
7. Навои А. Российские кризисы, образца 1998 года и 2008 года: найди 10 отличий. Ж. Вопросы экономики, № 2, 2009.
8. Тинберген Я. Экономический цикл в Соединенных Штатах, 1919–1932 гг., 1939; Пересмотр международ-ного порядка. (1976, рус. пер. 1980);
9. Фриш Р. Сбережения и планирование оборота. 1936; Словарь современной экономической теории Мак-миллана. – М. : ИНФРА-М, 1997.
10. Словарь современной экономической теории Макмиллана. - Москва: ИНФРА-М, 1997. - 608 с.; Борисов Е. Хрестоматия по экономической теории.
<http://onby.ru/eborisovekonomika/27/>
11. Экономическая теория. Под ред. Добрынина А.Е., Тарасевича Л. С. СПб, «Питер», 2009.

O'ZBEKISTON SANOATIDAGI UGLEROD IZINI QISQARTIRISH

Usmanov Anvar Saidmaxmudovich

*Iqtisodiyot fanlari doktori, professor,
TDIU huziridagi ITM sektor mudiri;
Moliya va kredit kafedrası professori
Plexanov nomidagi Rossiya iqtisodiyot
universitetining Toshkent filiali*
a.usmanov@tsue.uz

Xamdamov Shoh-Jaxon

*TDIU Iqtisodiyot nazariyasi kafedrası dotsenti;
Alfraganus universiteti dotsenti,
iqtisodiyot fanlari doktori,*
sh.xamdamov@tsue.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Atrof-muhitni muhofaza qilish va yashil iqtisodiyot yili” Davlat dasturining O‘zbekiston sanoat tarmog‘ida uglerod qoldiqlarini kamaytirish borasidagi samaradorligi baholanadi. Sanoat CO₂ emissiyasining asosiy manbai bo‘lib qolmoqda, bu milliy chiqindilarning 45% gacha bo‘lgan hissasiga to‘g‘ri keladi va bu sektorni karbonsizlantirishni mamlakat uchun strategik ustuvor vazifaga aylantiradi. Tadqiqotda dasturning sanoat tarmoqlarida emissiya tendentsiyalari va energiya samaradorligiga ta‘sirini aniqlash uchun trend tahlili, uglerod intensivligi indeksi va LMDI parchalanishidan foydalaniladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, bir qator ijobiy o‘zgarishlar - energiya auditi, energiya tejankor texnologiyalarni joriy etish va kam uglerodli pilot loyihalarni ishga tushirish - sanoatda CO₂ chiqindilarini mutlaq kamaytirishga erishilmagan. Uglerod intensivligi biroz kamaydi va sanoat ishlab chiqarishining o‘shishini qoplamadi. Asosiy to‘siqlar korxonalarining yuqori energiya zichligi, yashil texnologiyalarni moliyalashtirishning cheklanganligi va chiqindilarni tartibga solishning bozor mexanizmlarining yo‘qligi bo‘lib qolmoqda. Yashil moliyalashtirishni kengaytirish, emissiya savdosi tizimini (ETS) joriy etish, energiyani ko‘p talab qiluvchi tarmoqlarni modernizatsiya qilishni jadallashtirish va emissiyalarning raqamli monitoringini rivojlantirish zarurligi to‘g‘risida xulosa qilingan.

Kalit so‘zlar: uglerod izi, sanoat, yashil iqtisodiyot, CO₂ emissiyasi, energiya samaradorligi, dekarbonizatsiya, O‘zbekiston.

REDUCING THE CARBON FOOTPRINT IN UZBEKISTAN'S INDUSTRY

Usmanov Anvar Saidmakhmudovich

Doctor of Economics, Professor, Head of Department
Research Center CEDR under The TSUE;
Professor of the Finance and Credit Department
Tashkent Branch of the Plekhanov Russian University of Economics

Khamdamov Shoh-Jakhon

Doctor of Economics, Associate Professor at TSUE;
Doctor of Economics, Associate Professor at Alfraganus University

Abstract. *This article assesses the effectiveness of the State Program "Year of Environmental Protection and Green Economy" in reducing the carbon footprint of Uzbekistan's industrial sector. Industry remains a key source of CO₂ emissions, accounting for up to 45% of national emissions, making decarbonization of this sector a strategic priority for the country. The study utilizes trend analysis, the carbon intensity index, and LMDI decomposition to identify the program's impact on emissions trends and energy efficiency across industries. The results show that despite a number of positive changes—energy audits, the introduction of energy-efficient technologies, and the launch of low-carbon pilot projects—an absolute reduction in CO₂ emissions in industry has not been achieved. Carbon intensity has decreased only slightly and has not offset the growth in industrial production. The main barriers remain the high energy intensity of enterprises, limited funding for green technologies, and the lack of market mechanisms for emissions regulation. It is concluded that there is a need to expand green financing, implement an emissions trading system (ETS), accelerate the modernization of energy-intensive industries, and develop digital emissions monitoring.*

Keywords: carbon footprint, industry, green economy, CO₂ emissions, energy efficiency, decarbonization, Uzbekistan.

СНИЖЕНИЕ УГЛЕРОДНОГО СЛЕДА В ПРОМЫШЛЕННОСТИ УЗБЕКИСТАНА

Усманов Анвар Саидмахмудович

д.э.н., профессор, начальник отдела
НИЦ "Научные основы и проблемы
развития экономики Узбекистана" при ТГЭУ;
профессор кафедры «Финансы и кредит»
Ташкентского филиала РЭУ им. Г.В. Плеханова

Хамдамов Шох-Жахон Рахмат угли

д.э.н., доцент кафедры ТГЭУ;

д.э.н., доцент кафедры Университета Алфраганус

Аннотация. Статья посвящена оценке эффективности Государственной программы «Год охраны окружающей среды и зеленой экономики» в части снижения углеродного следа промышленного сектора Узбекистана. Промышленность остаётся одним из ключевых источников выбросов CO₂, формируя до 45% национальных эмиссий, что делает декарбонизацию данной сферы стратегическим приоритетом страны. В исследовании применены методы трендового анализа, индекс углеродной интенсивности и LMDI-декомпозиция для выявления влияния программы на динамику выбросов и энергоэффективность отраслей. Результаты показывают, что несмотря на ряд позитивных изменений — проведение энергоаудитов, внедрение энергоэффективных технологий и запуск пилотных низкоуглеродных проектов, — абсолютное снижение выбросов CO₂ в промышленности не достигнуто. Углеродная интенсивность снизилась незначительно и не компенсировала рост промышленного производства. Основными барьерами остаются высокая энергоёмкость предприятий, ограниченное финансирование зелёных технологий и отсутствие рыночных механизмов регулирования выбросов. Сделан вывод о необходимости расширения зелёного финансирования, внедрения системы торговли выбросами (ETS), ускоренной модернизации энергоёмких отраслей и развития цифрового мониторинга эмиссий.

Ключевые слова: углеродный след, промышленность, зелёная экономика, выбросы CO₂, энергоэффективность, декарбонизация, Узбекистан.

Введение.

В последние десятилетия вопросы сокращения выбросов парниковых газов приобретают ключевое значение для устойчивого развития государств, особенно стран с высокой долей ископаемого топлива в энергобалансе. Узбекистан, экономика которого характеризуется высокой энергоёмкостью и интенсивным ростом промышленного сектора, относится к числу государств с повышенным уровнем антропогенных выбросов CO₂. По данным национальной статистики и международных отчётов, промышленность формирует до 38–45% совокупных выбросов страны, что делает её одной из наиболее критичных сфер для достижения национальных и глобальных климатических целей.

В целях повышения экологической устойчивости и выполнения обязательств по Парижскому соглашению Узбекистан утвердил обновлённые Национально определяемые вклады (NDC-2030), предусматривающие сокращение углеродной интенсивности ВВП не менее чем на 35% к 2030 году. В этом контексте реализация Государственной программы «Год охраны окружающей среды и зеленой экономики» стала важным шагом, направленным на ускорение внедрения энергоэффективных технологий, модернизацию промышленных предприятий и поэтапный переход к низкоуглеродной модели развития.

Несмотря на масштабность поставленных задач, результаты снижения углеродного следа в промышленности остаются неоднозначными. С одной стороны, в ряде отраслей наблюдаются процессы оптимизации энергопотребления, запуск пилотных проектов по улавливанию выбросов и внедрение систем энергоаудита. С другой стороны, динамика абсолютных выбросов CO₂ демонстрирует ограниченный эффект реализуемых мер, поскольку рост промышленного производства частично или полностью компенсирует достигнутые улучшения энергоэффективности.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью комплексной научной оценки того, насколько меры, реализованные в рамках программы «Год охраны окружающей среды и зеленой экономики», реально способствуют снижению углеродного следа промышленности. В существующей литературе недостаточно исследований, посвящённых эмпирическому анализу эффективности национальных зелёных программ в странах с трансформационной экономикой, в том числе в Узбекистане, что формирует значимый научный пробел.

Целью данного исследования является анализ влияния Государственной программы «Год охраны окружающей среды и зеленой экономики» на динамику выбросов CO₂ в промышленном секторе Узбекистана, выявление ключевых проблем её реализации и разработка практических рекомендаций по повышению эффективности процессов декарбонизации.

Литературный обзор.

Исследования, посвящённые снижению углеродного следа промышленности, охватывают широкий спектр теоретических подходов и практических инструментов декарбонизации. Наиболее распространёнными направлениями научного анализа являются повышение энергоэффективности, переход на возобновляемые источники энергии, внедрение технологий улавливания и хранения углекислого газа

(CCS/CCU), оптимизация производственных процессов и внедрение элементов циркулярной экономики [1–5].

Согласно ряду исследований, энергоэффективность промышленности является ключевым фактором сокращения выбросов CO₂ в странах с высокой долей энергоёмких отраслей. Работы М. Porter и С. van der Linde [6] подчёркивают, что технологическая модернизация может одновременно снижать эмиссии и повышать конкурентоспособность. Однако в развивающихся странах эти эффекты проявляются не полностью из-за недостатка инвестиций и устаревших производственных мощностей [7–9].

В литературе также отдельно выделяется роль топливно-энергетической структуры. Исследования IEA и UNIDO [10–11] показывают, что переход от углеводородного топлива к электричеству и ВИЭ является важным направлением снижения углеродной интенсивности промышленности. Однако внедрение ВИЭ в промышленном секторе имеет ряд барьеров — нестабильность генерации, необходимость модернизации сетей и высокий первоначальный капитал [12–14].

Особое место занимают исследования, посвящённые применению методов декомпозиционного анализа (LMDI) для выявления факторов изменения выбросов в промышленности. Работы Ang, Li, Wang [15–17] демонстрируют, что рост промышленного производства (“эффект активности”) в большинстве стран остаётся доминирующим фактором увеличения эмиссий, тогда как энергоэффективность оказывает умеренное сдерживающее влияние.

В контексте развивающихся стран Центральной Азии научные исследования указывают на структурные проблемы: высокая энергоёмкость промышленности, низкий уровень модернизации оборудования, ограниченный доступ к зелёному финансированию и недостаточная институциональная координация экологической политики [18–20]. Для Узбекистана данные характеристики особенно актуальны. Анализы Asian Development Bank и UNDP показывают, что ежегодный рост промышленного производства превышает темпы сокращения энергоёмкости, что приводит к увеличению абсолютных выбросов CO₂ [21–22].

Несмотря на наличие стратегических документов, таких как «Стратегия перехода к зелёной экономике до 2030 года» и обновлённые NDC-2030, в научной литературе практически отсутствуют исследования, посвящённые оценке влияния Государственной программы «Год охраны окружающей среды и зеленой экономики» на реальное снижение углеродного следа промышленности Узбекистана. Это формирует

существенный научный пробел, восполнение которого имеет важное значение как для академической среды, так и для практиков, занимающихся разработкой климатической политики.

Таким образом, проведённый обзор демонстрирует необходимость углублённого эмпирического анализа эффективности национальных зелёных инициатив, особенно в условиях быстрорастущей промышленности и ограниченных ресурсов для технологической модернизации. Настоящее исследование направлено на комплексное заполнение указанного пробела.

Методология исследования.

Методологическая основа исследования направлена на комплексную оценку влияния Государственной программы «*Год охраны окружающей среды и зеленой экономики*» на динамику выбросов CO₂ в промышленном секторе Узбекистана. Для достижения поставленной цели применён многоуровневый аналитический подход, включающий количественные методы, структурный анализ и сопоставление отраслевых показателей.

Источники данных

Эмпирическая база исследования сформирована на основе следующих официальных и международных источников:

- данные Государственного комитета по статистике Республики Узбекистан (выбросы CO₂, отраслевой выпуск промышленности, энергоёмкость);
- отчёты Министерства энергетики и Агентства по энергосбережению (потребление топлива, структура энергобаланса, результаты энергоаудитов);
- информация Министерства экологии, окружающей среды и изменения климата (промышленные выбросы, экологические показатели);
- аналитические материалы международных организаций (IEA, ADB, UNDP), используемые для сопоставления с зарубежной практикой;
- официальные документы Государственной программы «*Год охраны окружающей среды и зеленой экономики*».

Отбор данных охватывает период **2018–2024 гг.**, что позволяет проводить сравнительный анализ «до» и «после» реализации программы.

Методы анализа

1) Трендовый анализ динамики выбросов CO₂

Для оценки общих изменений выбросов использован трендовый анализ, позволяющий определить направление, интенсивность и устойчивость динамики. Анализ проводится в двух разрезах:

- абсолютные выбросы CO₂ по промышленности,

➤ отраслевые выбросы (металлургия, химическая промышленность, цемент, нефтегазовый сектор).

Трендовый анализ служит базой для выявления отклонений, связанных с реализацией государственной программы.

2) Индекс углеродной интенсивности промышленности

Индекс углеродной интенсивности (CI) используется для оценки эффективности снижения выбросов относительно роста промышленного производства:

$$CI_t = \frac{CO_{2_t}}{Industrial\ Output_t} (1)$$

Снижение CI при неизменных или растущих объёмах производства свидетельствует о положительном эффекте энергоэффективных мероприятий и технологической модернизации.

3) Декомпозиция выбросов методом LMDI

Методологический инструмент LMDI (Logarithmic Mean Divisia Index) позволяет разложить изменение выбросов CO₂ на три ключевых компонента:

1. **Эффект активности (Activity Effect)** — влияние роста промышленного производства.

2. **Эффект энергоэффективности (Energy Intensity Effect)** — изменение энергоёмкости отраслей.

3. **Эффект топливной структуры (Fuel Mix Effect)** — влияние перехода на более чистые виды топлива или ВИЭ.

Этот метод выбран как наиболее точный и широко используемый в исследованиях декарбонизации промышленности.

4) Сравнительный отраслевой анализ

Проводится сопоставление эффективности декарбонизации ключевых промышленных отраслей:

- цементная промышленность,
- металлургия,
- химическая промышленность,
- нефтегазовая переработка.

Для каждой отрасли анализируются:

- динамика выбросов,
- структура потребления энергии,
- внедрение энергоэффективных технологий,
- степень использования ВИЭ,
- участие в пилотных низкоуглеродных проектах.

5) **Оценка выполнения мероприятий Государственной программы**

Проводится качественно-количественная оценка следующих направлений программы:

- модернизация оборудования и технологических линий,
- внедрение энергоэффективных установок,
- проведение энергоаудитов,
- запуск проектов по снижению выбросов (включая CCS),
- стимулирующие меры и механизмы финансирования.

Этот этап позволяет установить причинно-следственные связи между реализацией программы и изменениями углеродного следа.

4. Результаты исследования

Результаты проведённого анализа позволяют комплексно оценить влияние Государственной программы «Год охраны окружающей среды и зеленой экономики» на динамику выбросов CO₂ в промышленности Узбекистана. Полученные данные показывают, что, несмотря на отдельные положительные изменения в энергоэффективности и модернизации производств, промышленный сектор не достиг значительного сокращения углеродного следа в абсолютном выражении.

4.1. Динамика выбросов CO₂ в промышленности (2018–2024 гг.)

Анализ временных рядов показал, что в период **2018–2023 гг.** наблюдался устойчивый рост выбросов CO₂ в промышленном секторе — в среднем от **2,5% до 3,2% ежегодно**. Рост объясняется увеличением производственных мощностей, расширением экспорта промышленной продукции и повышением спроса на энергоёмкие товары.

После начала реализации программы «Год охраны окружающей среды и зеленой экономики» (2024 г.) темпы роста выбросов замедлились, однако **абсолютного сокращения эмиссий не выявлено**. Это означает, что принятые меры оказали ограниченное влияние на общий объём углеродных выбросов.

Основные тенденции:

- выбросы в металлургии увеличились на 1,8–2,1%;
- в цементной промышленности — на 2,5–3%;
- в химической отрасли — на 1,5–2%;
- нефтегазопереработка сохраняет стабильно высокий уровень выбросов.

4.2. Изменение углеродной интенсивности промышленного производства

Индекс углеродной интенсивности (CI) демонстрирует более позитивную динамику. В 2024 году CI снизился на **1,2–1,8%**, что указывает на определённое повышение энергоэффективности отраслей:

- сокращение потерь энергии,

- оптимизация технологических процессов,
- частичная замена устаревшего оборудования.

Однако снижение CI остаётся недостаточным, так как темпы роста промышленного производства (6–8%) значительно превышают темпы его декарбонизации.

4.3. Результаты LMDI-декомпозиции выбросов

Метод LMDI позволил количественно разложить изменение выбросов на три фактора.

1) Эффект активности (Activity Effect)

Положительный и значимый: рост промышленного выпуска является **основным фактором увеличения выбросов**, компенсируя все остальные улучшения.

2) Эффект энергоэффективности (Energy Intensity Effect)

Отрицательный, но слабый:

энергоэффективность улучшилась, однако её вклад недостаточен для снижения суммарных выбросов.

3) Эффект топливной структуры (Fuel Mix Effect)

Незначительный:

доля возобновляемой энергии и низкоуглеродного топлива в промышленности остаётся минимальной. Замещение газа ВИЭ наблюдается лишь точечно и не оказывает существенного влияния.

Общий вывод LMDI:

преобладание эффекта роста производства полностью нивелирует положительное влияние энергоэффективности.

4.4. Сравнительный анализ отраслей промышленности

Цементная промышленность

Наиболее углеродоёмкая отрасль.

Несмотря на запуск проектов по улавливанию выбросов CO₂ (CCS), их масштаб остаётся пилотным. Эмиссии продолжают расти параллельно расширению производственных мощностей.

Металлургия

Модернизация печей позволила снизить энергоёмкость, однако общий объём выбросов увеличился из-за роста производства стали и цветных металлов.

Химическая промышленность

Наблюдается частичное внедрение энергосберегающих технологий, но высокий уровень технологической зависимости приводит к стабильным выбросам.

Нефтегазовая переработка

Структура топлива практически не изменилась. Большая часть выбросов связана с сжиганием газа и технологическими потерями.

4.5. Оценка выполнения мероприятий Государственной программы

Достигнутые результаты:

- проведено более **300 энергоаудитов** на промышленных предприятиях;
- модернизировано **25–30 предприятий** в энергоёмких отраслях;
- введены в эксплуатацию новые энергоэффективные установки;
- запущены пилотные проекты CCS и мониторинга выбросов.

Выявленные проблемы:

1. **Недостаточный объём инвестиций** в низкоуглеродные технологии.
2. **Отсутствие рынка углеродных квот (ETS)** и других экономических стимулов.
3. **Медленная модернизация инфраструктуры** и технологических линий.
4. **Минимальная интеграция ВИЭ** в промышленности.
5. **Недостаточный уровень цифрового мониторинга выбросов** (данные фрагментарны).

Таким образом, программа создала предпосылки для повышения энергоэффективности, однако её влияние на абсолютное снижение выбросов CO₂ остаётся ограниченным.

Анализ и обсуждение результатов.

Полученные результаты демонстрируют, что реализация Государственной программы «Год охраны окружающей среды и зеленой экономики» привела к определённым положительным сдвигам в направлении энергоэффективности промышленного сектора Узбекистана, однако не обеспечила значимого сокращения суммарных выбросов CO₂. Это соответствует выводам международных исследований, согласно которым в экономиках с интенсивным промышленным ростом эффект от повышения энергоэффективности часто нивелируется так называемым *эффектом масштаба* («activity rebound effect»), когда увеличение выпуска продукции компенсирует технологические улучшения [1–3].

Сравнительный анализ отраслей показал, что наиболее углеродоёмкие промышленные сегменты — цементная промышленность, металлургия и нефтегазопереработка — продолжают демонстрировать рост эмиссий. Это свидетельствует о структурной зависимости промышленности от энергоёмких технологий, что характерно для стран с

развивающейся промышленной базой и ограниченными возможностями технологической модернизации. Влияние программы в этих отраслях оказалось минимальным, так как большинство инициатив носило пилотный или локальный характер.

Анализ углеродной интенсивности подтвердил тенденцию, наблюдаемую в странах Центральной Азии: даже при улучшении энергоэффективности снижение CI остаётся недостаточным для достижения общей декарбонизации экономики [4–6]. В Узбекистане данное явление особенно ярко выражено из-за высокой доли ископаемого топлива в промышленном энергобалансе и большой зависимости от природного газа как основного технологического ресурса. Отсутствие значимых изменений в структуре потребляемой энергии объясняет слабый эффект топливной компоненты в LMDI-декомпозиции.

Не менее важным фактором является ограниченный доступ промышленных предприятий к современным “зелёным” технологиям и финансированию. Международный опыт показывает, что внедрение низкоуглеродных технологий требует значительных инвестиций и поддерживается государством через механизмы углеродного рынка, субсидии или зелёные облигации [7–9]. В Узбекистане такие инструменты находятся на ранней стадии формирования. Отсутствие системы торговли выбросами (ETS) также снижает стимулы предприятий к реальному сокращению углеродного следа.

Следует отметить и институциональные ограничения программы. Недостаточное развитие цифрового экологического мониторинга, фрагментарность данных о выбросах и слабая интеграция экологических требований в промышленные стандарты существенно ограничивают возможности оценки эффективности реализуемых мер. Это согласуется с выводами исследований о необходимости цифровизации климатической политики в развивающихся странах [10–11].

Таким образом, обсуждение результатов свидетельствует о том, что текущий темп декарбонизации промышленности Узбекистана не соответствует заявленным национальным целям (NDC-2030) и международным климатическим обязательствам. Для достижения устойчивого снижения выбросов требуется переход от пилотных проектов к системным мерам, включающим модернизацию производственных мощностей, реформирование инструментов государственного регулирования и активное внедрение механизмов зелёного финансирования.

Проведённое исследование показало, что Государственная программа «Год охраны окружающей среды и зелёной экономики» стала

важным шагом в направлении формирования основ низкоуглеродного развития в промышленном секторе Узбекистана. Программа способствовала активизации процессов энергоаудита, частичной модернизации оборудования и запуску отдельных пилотных инициатив по снижению выбросов. Однако её влияние на абсолютное сокращение углеродного следа оказалось ограниченным.

Основной вывод исследования заключается в том, что несмотря на умеренное снижение углеродной интенсивности промышленного производства, **общий объём выбросов CO₂ в промышленности не уменьшился**. Темпы экономического роста и расширения промышленного производства превысили эффект внедрённых мер энергоэффективности. Это означает, что текущий подход к декарбонизации недостаточен для достижения национальных климатических целей, обозначенных в NDC-2030.

Ключевыми факторами низкой результативности программы являются высокая энергоёмкость промышленности, медленная модернизация технологических процессов, ограниченный доступ к зелёным технологиям и отсутствие рыночных механизмов регулирования выбросов. Также важную роль играют институциональные ограничения — фрагментарность мониторинга выбросов и недостаточная интеграция экологических требований в промышленные стандарты.

Для повышения эффективности промышленной декарбонизации необходим переход к комплексным, долгосрочным и структурным мерам. На основе проведённого анализа предлагаются следующие рекомендации:

Выводы и предложения.

1. Создание национальной системы торговли углеродными квотами (ETS)

Запуск ETS позволит:

- стимулировать предприятия снижать выбросы;
- установить реальную цену на углерод;
- сформировать рынок климатических инвестиций.

2. Расширение механизмов зелёного финансирования

Рекомендуется:

- выпуск государственных и корпоративных зелёных облигаций;
- льготное кредитование проектов по энергоэффективности;
- налоговые стимулы на модернизацию технологий;
- гранты и субсидии для предприятий, внедряющих низкоуглеродные решения.

3. Ускоренная модернизация энергоёмких отраслей

Особое внимание необходимо уделить:

- цементной промышленности (внедрение альтернативного топлива и CCS),
- металлургии (электрометаллургия, рекуперация тепла),
- химической отрасли (оптимизация процессов и замкнутые циклы).

4. Развитие цифровой системы мониторинга выбросов

Необходимо внедрить единую национальную платформу «*Green Industrial Data Platform*» с онлайн-данными о выбросах для всех крупных предприятий.

5. Стимулирование использования ВИЭ в промышленности

Предлагается:

- введение обязательной доли ВИЭ в промышленном энергопотреблении;
- снижение тарифов на подключение к ВИЭ;
- гибкие тарифы для предприятий, производящих собственную солнечную энергию.

6. Усиление нормативно-правовой базы

Включает:

- обязательные стандарты энергоэффективности (ISO 50001),
- экологические критерии в промышленном лицензировании,
- чёткое определение требований к выбросам для энергоёмких отраслей.

7. Развитие человеческого капитала и зелёных компетенций

Рекомендуется запуск программ:

- подготовки специалистов по декарбонизации;
- повышения квалификации инженерно-технического персонала;
- внедрения “green skills” в техническое образование.

Реализация Государственной программы «*Год охраны окружающей среды и зеленой экономики*» создала основу для будущей низкоуглеродной трансформации промышленности Узбекистана, однако для достижения реального снижения углеродного следа необходимо расширить масштабы, глубину и системность проводимых реформ. Только сочетание экономических стимулов, технологической модернизации и реформирования институциональной среды позволит обеспечить устойчивое сокращение выбросов и приблизить страну к целям NDC-2030 и международным климатическим обязательствам.

Литературы:

1. Ang, B. W. “Decomposition analysis for policymaking in energy: Which is the preferred method?” *Energy Policy*, 32(9), 1131–1139, 2004.

2. Wang, Q., Li, R. "Drivers for energy consumption: A comparative analysis of China and other emerging economies." *Energy*, 147, 858–865, 2018.
3. Porter, M., van der Linde, C. "Toward a new conception of the environment–competitiveness relationship." *Journal of Economic Perspectives*, 9(4), 97–118, 1995.
4. International Energy Agency (IEA). *Energy Efficiency 2023 Report*. Paris: IEA, 2023.
5. UNIDO. *Industrial Energy Efficiency Outlook*. Vienna: United Nations Industrial Development Organization, 2022.
6. Asian Development Bank (ADB). *Decarbonizing Industry in Central Asia*. Manila: ADB Publications, 2022.
7. UNDP Uzbekistan. *Climate Change and Low-Carbon Development Report*. Tashkent: UNDP, 2023.
8. Ministry of Energy of the Republic of Uzbekistan. *Annual Energy Report 2023*. Tashkent, 2024.
9. State Committee on Statistics of Uzbekistan. *Industrial Emissions and Energy Indicators 2018–2024*. Tashkent, 2024.
10. Ministry of Ecology, Environmental Protection and Climate Change. *National Green Economy Report 2024*. Tashkent, 2024.
11. OECD. *Green Growth Indicators*. Paris: OECD Publishing, 2021.
12. IPCC. *Sixth Assessment Report: Mitigation of Climate Change*. Geneva: Intergovernmental Panel on Climate Change, 2022.
13. Li, J., Zhou, S., & Chen, H. "Carbon intensity and industrial structure adjustment: Evidence from developing economies." *Journal of Cleaner Production*, 204, 694–704, 2018.
14. Zhao, X., Ma, X. "Energy efficiency and carbon emissions in industrial sectors: LMDI decomposition analysis." *Energy Economics*, 85, 104–121, 2020.
15. World Bank. *Uzbekistan Country Climate and Development Report*. Washington, DC: World Bank Group, 2023.
16. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). *Green Transition in Central Asia*. London: EBRD Publications, 2022.
17. ESCAP. *Low-Carbon Industrial Transformation in Asia and the Pacific*. Bangkok: UN ESCAP, 2021.
18. International Renewable Energy Agency (IRENA). *Renewables and Industrial Decarbonization*. Abu Dhabi: IRENA, 2022.
19. Xu, B., Lin, B. "Assessing CO₂ emissions in China's industrial sector: A decomposition analysis." *Energy Policy*, 109, 670–678, 2017.
20. Government of Uzbekistan. *Стратегия перехода Республики Узбекистан к «зеленой» экономике до 2030 года*. Ташкент, 2019.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOLIQ TIZIMIDA SOLIQ BAZASINI ANIQLASH METODOLOGIYASINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich

i.f.d., prof., “O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning ilmiy asoslari va muammolari” ITM direktori

Xalikchayeva Sadokat Ilxomjonovna

TDIU huzuridagi “O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning ilmiy asoslari va muammolari”

ITM doktoranti (DSc)

ORCID:0009-0002-8782-2762.

xalikchayeva@gmail.com

Annotation. Mazkur maqola O‘zbekiston Respublikasi soliq tizimida 2000–2024 yillar oralig‘ida soliq bazasini aniqlash metodologiyasida yuz bergan o‘zgarishlar, ularning samaradorlik darajasi va amaliy natijalarini baholashga qaratilgan bo‘lib, tadqiqot konsepsiyasi tizimli, tarixiy, tahliliy va qiyosiy yondashuvlar integratsiyasiga asoslanadi. Unda soliq bazasini shakllantirishga ta’sir etuvchi omillar — normativ-huquqiy islohotlar, elektron raqamli tizimlarning joriy etilishi, soliq ma’murchiligining avtomatlashtirilishi hamda soliq to‘lovchilar faoliyatidagi o‘zgarishlar kompleks o‘rganiladi.

Keywords: soliqlar, soliq tizimi, soliq bazasi, soliq bazasini aniqlash metodologiyasi, yashirin iqtisodiyot, raqamlashtirish, “soliq mobil ilovasi,” E-Soliq.uz portal, “E-Invoice” raqamli tizimi.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ МЕТОДОЛОГИИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ НАЛОГОВОЙ БАЗЫ В НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЕ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Худойкулов Садирдин Каримович

д.э.н., профессор, директор «Научные основы и проблемы развития экономики Узбекистана» при ТГЭУ

Халикчаева Садокат Илхомжоновна

PhD, докторант (DSc) Научно-исследовательского центра «Научные основы и проблемы развития экономики Узбекистана» при ТГЭУ

Аннотация. Данная статья посвящена оценке изменений в методологии определения налоговой базы в налоговой системе Республики

Узбекистан в период 2000–2024 годов, их эффективности и практических результатов. Концепция исследования основывается на интеграции системного, исторического, аналитического и сравнительного подходов. В статье комплексно изучаются факторы, влияющие на формирование налоговой базы — нормативно-правовые реформы, внедрение цифровых систем, автоматизация налогового администрирования и изменения в деятельности налогоплательщиков.

Ключевые слова: налоги, налоговая система, налоговая база, методология определения налоговой базы, теневой сектор экономики, цифровизация, «Налоговое мобильное приложение», портал E-Soliq.uz, электронные системы «E-Invoice».

STAGES OF DEVELOPMENT OF THE METHODOLOGY FOR DETERMINING THE TAX BASE IN THE TAX SYSTEM OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Khudoyqulov Sadirdin Karimovich

*Doctor of Economics, Professor, Director of the TSUE e
“Scientific Foundations and Problems of the
Development of the Economy of Uzbekistan”*

Khalikchaeva Sadokat Ilkhomjonovna

*PhD, Doctoral (DSc) student of the Research Center
“Scientific Foundations and Problems of the
Development of the Economy of Uzbekistan” at TSUE*

Annotation. This article focuses on assessing the changes in the methodology for determining the tax base in the tax system of the Republic of Uzbekistan during 2000–2024, their effectiveness, and practical results. The research concept is based on the integration of systemic, historical, analytical, and comparative approaches. It comprehensively examines the factors influencing the formation of the tax base — normative and legal reforms, the introduction of digital systems, automation of tax administration, and changes in the activities of taxpayers.

Keywords: taxes, tax system, tax base, methodology for determining the tax base, shadow economy, digitalization, “Tax Mobile Application,” E-Soliq.uz portal, “E-Invoice” electronic systems.

Kirish.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan davlat moliya tizimining barqarorligi va samaradorligi, eng avvalo, soliqqa tortish mexanizmlarining ilmiy asoslanganligiga, xususan, soliq bazasini aniqlash metodologiyasining mukammalligiga bevosita bog'liqdir. Soliq bazasini to'g'ri aniqlash – fiskal siyosatning adolatlilik, shaffoflik va barqarorlik tamoyillarini ta'minlaydigan markaziy omil sifatida davlat byudjeti daromadlarining ishonchli manbaini shakllantiradi. Shu bois, so'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida soliq bazasini aniqlash metodologiyasini modernizatsiya qilish, uni xalqaro standartlarga yaqinlashtirish hamda raqamli texnologiyalar asosida takomillashtirish masalalari ustuvor yo'nalishlardan biriga aylandi. Bu borada davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev o'zining iqtisodiy islohotlarga bag'ishlangan chiqishlarida *“Soliq tizimini soddalashtirish, soliq yukini kamaytirish va eng muhimi – soliqqa tortishning adolatli tizimini shakllantirish orqali fuqarolar va tadbirkorlarning davlatga bo'lgan ishonchini yanada mustahkamlash zarur”* deb qayd etganidek[1], soliq siyosatining zamonaviy paradigmasini – ya'ni fiskal barqarorlik bilan bir qatorda soliqqa tortish madaniyatini yuksaltirish, shaffof hisob-kitoblarni yo'lga qo'yish va raqamli boshqaruv tizimlarini keng joriy etish zarurligini ifodalaydi.

Bugungi kunda soliq bazasini aniqlash metodologiyasi nafaqat iqtisodiy o'lchovlar tizimi, balki boshqaruv madaniyatining ajralmas qismi sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, raqamlashtirish jarayonlari (*“E-Soliq.uz”*, *“Soliq mobil ilovasi”*, *“Hisob-faktura”* tizimlari) soliq ma'murchiligida ochiqlikni ta'minlash, yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish va soliq to'lovchilar xulq-atvorini intizomli shakllantirishga xizmat qilayotgan bir paytda, soliq bazasini aniqlashda metodologik asoslarning takomillashuvi O'zbekiston iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Mazkur maqolada soliq bazasini aniqlash metodologiyasining O'zbekiston Respublikasi sharoitida shakllanishi va rivojlanish bosqichlari chuqur ilmiy tahlil qilingan holda, 2000–2024 yillar oralig'ida mazkur tizimda yuz bergan o'zgarishlar – an'anaviy statistik yondashuvlardan raqamli, analitik va modellashtirilgan tizimlarga o'tish jarayoni bosqichma-bosqich yoritiladi. Tadqiqotda soliqqa tortish bazasini aniqlashda qo'llanilayotgan metodologiyalar – deklarativ, elektron, bilvosita (indirekt), bank ma'lumotlari asosidagi hamda risk-tahlil modellarining amaliy qo'llanilishi va ularning samaradorlik darajasi tahlil qilinadi.

Bundan tashqari, maqolada O'zbekiston Respublikasi soliq tizimi tajribasi xalqaro andozalar (OECD, IMF, Jahon banki, BEPS) bilan taqqoslanib, mavjud yutuqlar bilan bir qatorda muammoli jihatlar, jumladan, ayrim segmentlarda subyektiv yondashuvlar, texnik infratuzilma zaifligi va metodologik

murakkabliklar aniqlanadi. Ushbu tahlillar asosida soliq bazasini aniqlash metodologiyasini yanada takomillashtirish, raqamli monitoringni chuqurlashtirish va shaffof fiskal boshqaruvni ta'minlashga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqiladi.

Shunday qilib, tadqiqotning asosiy maqsadi – O'zbekiston soliq tizimida soliq bazasini aniqlash metodologiyasining evolyutsiyasini ilmiy asosda o'rganish, xalqaro standartlar bilan uyg'unlik darajasini baholash hamda mavjud metodologik muammolarning yechim yo'llarini taklif etishdan iboratdir.

Adabiyotlar sharhi.

Soliq bazasini aniqlash metodologiyasi bo'yicha ilmiy qarashlar asosan iqtisodiy nazariya, fiskal siyosat va soliq boshqaruvi sohalarida shakllangan. Ushbu yo'nalishda olib borilgan xorijiy tadqiqotlarda soliqqa tortishning nazariy asoslari, soliq to'lovchi xulq-atvori va soliq ma'murchiligining samaradorligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik keng yoritilgan. Jumladan, J.Stiglitz o'z asarida soliq tizimi davlat fiskal barqarorligini ta'minlashdagi markaziy omil ekanligini ta'kidlab, soliq bazasini aniqlashning ilmiy asoslangan mexanizmlari davlat daromadlarini barqarorlashtirishda muhim rol o'ynashini qayd etgan bo'lsa[2], T.Piketty tomonidan ilgari surilgan qarashlarda esa soliqqa tortish tizimida adolat tamoyillarini ta'minlash uchun soliq bazasini aniqlashda ijtimoiy tenglik va kapitalning qayta taqsimlanish mexanizmlariga e'tibor qaratish zarurligi ta'kidlanadi[3].

A.Laffer soliq stavkalari bilan soliq bazasi hajmi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tahlil qilib, soliq yukining oshishi bilan bazaning torayishi xavfini asoslab beradi[4]. Albatta, bu yondashuv O'zbekiston sharoitida ham soliqqa tortishning optimal darajasini aniqlash uchun muhim nazariy asos hisoblanadi. Shuningdek, J.Alm va B.Torgler tadqiqotlarida soliq bazasining aniqligi va to'lovchilarning soliqqa munosabati o'rtasida bevosita bog'liqlik – soliq bazasining aniqligini ta'minlash uchun soliq ma'muriyatining adolatli, shaffof va samarali faoliyati zarurligi orqali tushuntirishga harakat qilinga bo'lsa[5], J.Slemrod tadqiqotlarida soliq madaniyatini soliq bazasini kengaytiruvchi "ko'rinmas mexanizm" sifatida izohlanib, soliq to'lovchilar ongida shakllangan ishonch fiskal barqarorlikni mustahkamlashini ko'rsatgan[6].

O'zbekiston olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham soliq bazasini aniqlashda raqamli tizimlarning joriy etilishi, xususan "E-Soliq.uz", "Soliq mobil ilovasi" va "Hisob-faktura" elektron platformalari orqali shaffoflikni ta'minlashning ijobiy ta'siri yoritilgan. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida soliq bazasini aniqlash metodologiyasiga oid tadqiqotlar mustaqillik yillarida, ayniqsa 2017–2024 yillardagi soliq islohotlari davrida sezilarli darajada faollashgan. Milliy iqtisodiyotni modernizatsiyalash, raqamli

transformatsiya va fiskal barqarorlikni ta'minlash jarayonida soliq bazasining aniqligi va shaffofligini oshirish dolzarb masalaga aylandi. Shu bois, mahalliy olimlar tomonidan bu yo'nalishda ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Sh.Shodmonov, A.Vaxobov va N.Jo'raevlarning tadqiqotlarida soliq bazasini aniqlashda iqtisodiy faollik, soliqqa tortish ob'ekti va soliqqa yaroqli daromadlar hajmini to'g'ri baholash zarurligi ta'kidlanadi. Mualliflar, ayniqsa, soliq to'lovchi xulq-atvori va ma'muriy mexanizmlarning o'zaro uyg'unligi soliq bazasining haqiqiy hajmini aniqlashda muhim omil ekanini ko'rsatsalar[7], O.Abdullayeva va X.O'rinboyevlar tadqiqotlarida soliq bazasini aniqlashda fiskal barqarorlik, makroiqtisodiy muvozanat va byudjet siyosati o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilinib, O'zbekiston uchun muhim xulosalar ishlab chiqilgan[8].

Shuningdek, A.Xoshimov va Z.Mamatqulovalar raqamlashtirish jarayonining soliq bazasini aniqlashdagi rolini chuqur tahlil qilgan holda, elektron hisobot tizimlari, "E-Soliq.uz" va "Hisob-faktura" kabi platformalar nafaqat shaffoflikni oshiradi, balki yashirin iqtisodiyot ko'lamini qisqartirib, soliqqa tortish bazasini aniqlashda aniqlikni ta'minlashini takidlashgan bo'lsa[9], N.Yuldashev esa soliq ma'murchiligi tizimidagi islohotlarni soliq bazasini kengaytirish bilan bog'lab, soliq siyosatining barqarorligi soliq to'lovchilarning madaniyati va davlatga ishonch darajasi bilan bevosita aloqadorligini ta'kidlaydi[10].

Bundan tashqari, A.Murodov va M.Tursunovlarning ilmiy maqolalarida soliq bazasini aniqlashning nazariy tamoyillari xalqaro amaliyot bilan qiyosiy o'rganilib, O'zbekiston uchun moslashtirilgan metodik yondashuvlar ishlab chiqilganini ham ko'rishimiz mumkin[11].

Umuman olganda, mahalliy va xorijiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, O'zbekiston soliq tizimida soliq bazasini aniqlash metodologiyasi bosqichma-bosqich takomillashib borayotganligini va bu jarayon raqamli transformatsiya, soliq to'lovchilar madaniyatini oshirish, shaffoflikni kuchaytirish hamda yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirish orqali amalga oshayotgan bo'lsada, uni yanada takomillashtirish zarurligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot metodologiyasi sifatida O'zbekiston Respublikasi soliq tizimi va soliq siyosatida soliq bazasini aniqlash bilan bog'liq metodologiyalar o'rganilib, rasmiy statistik ma'lumotlar, elektron tizim ma'lumotlari, huquqiy-me'yoriy hujjatlar hamda xorijiy manbalar asosida tarixiy-tahliliy, empirik-analitik va qiyosiy taqqoslash usullaridan foydalangan holda ilmiy mushohada qilinadi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida soliqlar bazasini aniqlash metodologiyasi davlat moliyaviy siyosatining muhim tarkibiy qismi ekanini yuqoridagi qismlarda yetarlicha ta'kidlaganligimizdan kelib chiqadigan bo'lsak, ushbu metodologiyalardagi mavjud holatning tahlilini bir nechta asosiy yo'nalishlar bo'yicha ko'rib chiqishimiz mumkin. O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida quyidagi asosiy soliqlar mavjud:

1-jadval.

O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida mavjud asosiy soliqlar tarkibi va uning bazasi

Soliq turi	Soliq bazasi
Foyda solig'i	Sof foyda
Jismoniy shaxslar daromad solig'i	Ish haqi, boshqa daromadlar
QQS (Qo'shilgan qiymat solig'i)	Tovarlar, ishlar va xizmatlar realizatsiyasi qiymati
Aksiz solig'i	Aksiz tovarlarining realizatsiya hajmi yoki hajm birligi
Yer solig'i (yuridik va jismoniy shaxslar)	Yer maydonining hajmi va kategoriyasi (qishloq xo'jaligi, sanoat, turar joy va unumdorligi)
Mol-mulk solig'i (yuridik va jismoniy shaxslar)	Mol-mulkning kadastr qiymati yoki balans qiymati
Ijtimoiy soliq	Ish haqi fondi
Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	Suv iste'moli hajmi (kub metrda)
Yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq	Foydali qazilmalar hajmi yoki qiymati

1-jadvalda keltirilgan soliq turlarining bazasidan ko'rish mumkinki, uni aniqlash metodologiyasi bir muncha soddadek tuyiladi, ammo, soliq bazasini aniqlash metodologiyasining asosiy jihatlari uning huquqiy-me'yoriy asoslarida, raqamlashtirish va elektronlashtirishda namoyon bo'ladi. Chunonchi, soliq bazasini aniqlash metodologiyasida huquqiy-me'yoriy asoslar soliq kodeksi va unga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlar asosida belgilanadi. 2020-yil 1-yanvardan boshlab yangi tahrirdagi Soliq kodeksi kuchga kirib, soliq bazalarini aniqlashda yangicha yondashuvlar joriy etilganini hisobga oladigan bo'lsak, uning bazani aniqlashdagi yutuqlari sifatida soliq bazasi aniqligini oshirish uchun aniq va shaffof me'yorlar belgilangani va elektron hisob-faktura, soliq auditlari joriy etilganini e'tirof etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Kamchiliklar sifatida esa ba'zi hollarda soliq bazasini aniqlashda subyektiv yondashuvlarning saqlanib qolayotgani, soliq to'lovchilarning ayrim segmentlari (masalan, kichik tadbirkorlar) uchun metodologiyalar murakkab ko'rinishda ekanligini aytishimiz mumkin.

Ikkinchi jihati hisoblangan **raqamlashtirish va elektronlashtirish jarayoni** so'nggi yillarda jadallashishi ("Soliq mobil ilovasi", E-Soliq.uz portali, "Hisob-faktura" elektron tizimlari) soliq bazasini aniqroq aniqlashga xizmat qilayotgani bilan izohlansa, uning eng afzal tomonlari sifatida quyidagilar bilan namoyon bo'ladi:

- soliq organlari real vaqt rejimida ma'lumot olishi;
- soliq to'lovchilar tomonidan ma'lumotlarni taqdim etishning soddalashuvi;
- soliq bazasini yashirish holatlari kamayayotgani.

Albatta, har bir voqeaning ijobiy jihatlari bo'lgani kabi salbiy yohud muammoli tomonlari ham ko'zga tashlanadi, jumladan, ayrim hududlarda internet infratuzilmasining zaifligi va kichik biznes subyektlarining texnik tayyorgarligining past ekanligi raqamlashtirish va elektronlashtirish jarayonining kamchiligi ko'rinishida yuzga chiqmoqda deyishimiz mumkin.

Shunday ekan, bu fikrlarimizning tasdig'i sifatida ayni kunlarda O'zbekiston Respublikasi soliq tizimidagi mavjud asosiy soliq turlarining bazasini aniqlash metodologiyasini ko'rib chiqish hamda oldingi davrdagi holat bilan taqqoslasak, albatta, bu mavjud muammolarni aniqlashga va uni bartaraf etish uchun kerakli chora-tadbirlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

O'zbekiston soliq tizimida soliq bazasini aniqlash metodologiyasining rivojlanishi iqtisodiy va texnologik omillarga bog'liq holda sezilarli o'zgarishlarga duch kelgan deyishimiz mumkin. *O'zbekiston soliq tizimida soliq bazasini aniqlash metodologiyasining evolyutsiyasini shartli ravishta uch bosqich asosida tahlil qilish maqsadga muvofiq. Bunda, 2000-2010 yillar – "eski yondashuv" davri deb ham atalib, soliq bazasini aniqlash metodologiyasi rivojlanishidagi birinchi davr deb olsak, bu yillarda soliq bazasini aniqlash asosan statistik ko'rsatkichlar, soliq deklaratsiyalari va qog'oz hujjatlar asosida amalga oshirilgan bo'lib, ushbu yondashuvlar iqtisodiy faoliyatning yashirin qismini qamrab olishda yetarli samaradorlikka ega emas edi. Masalan, QQS soliq bazasi ko'pincha sotuvlar hajmiga asoslangan bo'lib, real vaqtli monitoring yo'q edi. Shu bilan birga, mol-mulk va yer solig'ida aniq mol-mulk ro'yxatlari va kadastr ma'lumotlari yetishmasligi tufayli soliq bazasi taxminiy edi. Jismoniy shaxslar daromad solig'i bo'yicha esa qo'lda to'ldirilgan deklaratsiyalar asosida hisob-kitoblar olib borilgan*

ikkinchi davr sifatida 2010-2020 yillar – "o'tish davri" deya atash maqsadga muvofiqdir. Bu davrda E-DECLARATSIYA, STIR (soliq to'lovchi identifikatsiya

raqami), bank orqali hisob-kitoblar joriy qilina boshladi. Soliq organlarida elektron axborot tizimlari asta-sekin joriy qilina boshlab, QQS bo'yicha hisob-kitoblarni elektron shaklga o'tkazish, soliq to'lovchilar reyestrini yaratish, elektron nazorat-kassa mashinalarini tatbiq qilish boshlangan davr sifatida talqin qilish mumkin.

2020-2024 yillar –“zamonaviy yondashuv” davri **deya yuritilib, xususan**, O'zbekiston Respublikasida soliqqa tortish bazasini aniqlash metodologiyasi keyingi yillarda sezilarli darajada yangilandi. Ilgari (2000-2010 yillar) amalda bo'lgan metodologiyalar asosan statistik prognozlar, yillik yoki choraklik deklaratsiyalar, faoliyat turlari bo'yicha umumlashtirilgan ko'rsatkichlarga asoslangan bo'lib, bu yondashuvlar soliqqa tortish bazasining real hajmini aniqlashda sezilarli aniqlikdan yiroq edi. Ayniqsa, QQS, daromad solig'i, aksiz va mol-mulk soliqlari bo'yicha soliq bazasi asosan qog'oz shaklidagi hisobotlar asosida shakllantirilar, deklaratsiyalarda aks etgan daromadlar ham tekshiruvga kam tortilardi. Yashirin iqtisodiyot, norasmiy ishchi kuchi va naqd aylanma ustidan yetarli monitoring mavjud emas edi.

“Bugungi kunda esa soliq bazasini aniqlash metodologiyasi raqamli texnologiyalar asosida tubdan yangilandi. Elektron hisob-faktura (e-faktura) tizimining joriy qilinishi bilan QQS bo'yicha soliq bazasi real vaqt rejimida kuzatilmoqda. STIR va bank tranzaksiyalari bilan integratsiya qilish jismoniy shaxslarning daromadlarini aniq va avtomatik aniqlash imkonini berdi. Yer va mol-mulk solig'i bazasi kadastr, GIS, GPS texnologiyalari yordamida aniq va real vaqtli hisoblanmoqda. Shuningdek, aksiz solig'i monitoringida QR-kodlar va POS tizimlari orqali mahsulot aylanmasi avtomatik nazorat qilinmoqda”[12]. Soliqdan ozod qilishlar esa fiskal ta'sir (tax expenditure) asosida aniq baholanmoqda. Bu o'zgarishlar soliq ma'lumotlarining shaffofligi va to'liqligini oshirishga, yashirin iqtisodiyotni kamaytirishga va soliq tushumlarini barqarorlashtirishga xizmat

Umuman olganda, bugungi kundagi yondashuvlar xalqaro ilg'or tajribalar – xususan, **OECD, IMF va Jahon banki** metodologiyalariga yaqinlashgan bo'lib, O'zbekistonda soliq bazasini aniqlash jarayoni endilikda nafaqat fiskal maqsad, balki iqtisodiy shaffoflik va adolatni ta'minlashga xizmat qilmoqda. Bu esa soliq tushumlarining barqaror oshishiga ham, soliqqa tortish tizimining samaradorligiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Yuqoridagi fikrlarimizning umumlashmasi sifatida quyida berilgan jadvallar asosida tahlil qilsak.

Quyidagi 2-jadvalda har bir metodologiya qaysi soliqlarning bazasini aniqlashda asosiy usul ekanligi ko'rsatilgan bo'lib, unda turli metodologiyalar orqali soliq bazasi aniqlanadigan asosiy soliqlar tizimli tarzda keltirilgan. Mazkur **jadvalda daromad va mulkiy baza bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri aniqlash metodologiyasi bevosita soliq to'lovchining daromadlari va mulk qiymati** asosida soliq bazasini belgilashga qaratilgan bo'lib, u asosan **foyda solig'i** va **yuridik shaxslar mol-mulk solig'i** uchun qo'llaniladi. Mazkur yondashuvda korxonaning sof foydasi,

aktivlari va balansdagi mulk qiymati asosiy o'lchov mezonlari hisoblanib, ushbu metodologiya yuqori aniqlik va moliyaviy hisobotlar ishonchligiga tayanadi, ammo norasmiy iqtisodiyot ulushi katta bo'lgan sharoitda ba'zan soxtalashtirish xavfi mavjud. Shu bois bu metodologiya bilan bir qatorda deklarativ va elektron tizimlar orqali ma'lumotlarni tekshirish mexanizmlari joriy etilgan.

2-jadval.

O'zbekiston soliq tizimida soliq bazalarini aniqlashda foydalaniladigan asosiy metodologiyalar tahlili

Metodologiya	Baza aniqlanadigan asosiy soliqlar
Daromad/mulkiy baza bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri aniqlash	Foyda solig'i, Yuridik shaxslar mol-mulk solig'i
Soliq deklaratsiyalari va registrlari	QQS, Foyda solig'i, JShDS, Aylanmadan olinadigan soliq
Bank va to'lov tizimlari ma'lumotlari	Aylanmadan olinadigan soliq, QQS
Elektron tizimlar (E-invoice/EHF, ONKM, e-shartnoma/yukxat)	QQS (EHF), Aylanmadan olinadigan soliq (ONKM), Aksiz (markirovka/e-hisob)
Indirekt (qiyosiy) usullar: Net worth / Expenditure / Cash-flow	JShDS (yuqori xavfli shaxslar), Mikro biznes
Transfer narxlash (Arm's length) va bog'liq shaxslar	Foyda solig'i
Statistika va makro-modellashtirish (IO/SU, VAT-gap, MIMIC)	QQS, Aksiz, Foyda solig'i, JShDS (byudjet prognozi/ sektor baholari)
Indekslash va normativ qiymatlar	Yer solig'i, Jismoniy shaxslar mol-mulk solig'i, Suv resurslari/Yer qa'ri
Teskari hisob / manbada ushlab (reverse charge/withholding)	QQS (nerezident e-xizmatlari), JShDS (ish haqi/dividend/foizlar), Foyda solig'i

“Soliq deklaratsiyalari va registrlari asosidagi” metodologiya esa QQS (qo'shilgan qiymat solig'i), foyda solig'i, **hamda** jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i (JShDS) uchun asosiy usul hisoblanadi. Soliq deklaratsiyasi orqali subyektlar o'z daromadlari, xarajatlari va soliq majburiyatlarini mustaqil ravishda bildiradi. So'ngra deklaratsiya ma'lumotlari **soliq registrlari**, elektron ma'lumotlar bazasi, bank aylanmalari va kontragent ma'lumotlari bilan solishtiriladi. Ushbu tizim deklarativ metodologiyani shaffofligini ta'minlab, soliqlarning to'g'riligini nazorat qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, 2020-yildan boshlab E-**INVoys** tizimi joriy etilishi QQS bazasini aniqlashda avtomatlashtirishga olib keldi.

“Bank va to'lov tizimlari ma'lumotlariga asoslangan” metodologiya esa aylanmadan olinadigan soliq va **QQS** uchun muhim bo'lib, bank tizimi orqali o'tgan to'lovlar, naqd pulsiz hisob-kitoblar soliq organlariga real vaqtda uzatiladi. Bu yondashuv yashirin aylanmalarni aniqlashda samarali sanalib, soliq bazasini aniqlashda tranzaksiya tahlili va pul oqimlari monitoringiga asoslanadi. Shuningdek, **bank ma'lumotlari** soliq ma'murchiligi uchun iqtisodiy faollik

indikatorlarini shakllantirishda, soliqqa tortish bazasini kengaytirishda va soya iqtisodiyotini qisqartirishda asosiy manba hisoblanadi.

“**Elektron tizimlar (EHF, ONKM, e-shartnoma)**” asosidagi metodologiya Elektron hisob-fakturalar (EHF), onlayn nazorat-kassa mashinalari (ONKM), elektron shartnomalar tizimi soliq ma’lumotlarini real vaqt rejimida shakllantirish imkonini berib, **QQS, aylanmadan olinadigan soliq va aksiz solig’i** uchun muhim manba hisoblanadi. EHF orqali tovar va xizmatlarning harakati, narxi va miqdori elektron tarzda qayd etiladi. Shu bilan QQS bazasi avtomatik aniqlanadi. ONKM esa chakana savdo subyektlari daromadlarini yashirish imkoniyatini kamaytiradi. Ushbu tizimlarning joriy etilishi natijasida soliq bazasining aniqligi oshib, soliq ma’urchiligi xarajatlari qisqarsa, **Indirekt (bilvosita) usullar – Net worth, Expenditure va Cash-flow tahlili** kabi metodologiyalar **JShDS** va **mikro biznes** subyektlari uchun qo’llaniladi. U soliq to’lovchining rasmiy daromadlari bilan iste’mol darajasi o’rtasidagi tafovutni aniqlash orqali yashirin daromadlarni aniqlashga xizmat qiladigan metodologiya hisoblanib, **soya iqtisodiyotiga qarshi kurashda** muhim rol o’ynaydi.

“*Transfer narxlash (Arm’s length)*” metodologiyasi ham soliq bazasini aniqlashdagi muhim tartiblardan bo’lib, asosan **foyda solig’i** uchun qo’llaniladi va yirik korporatsiyalar va transmilliy kompaniyalar o’rtasidagi o’zaro bitimlarni nazorat qilishga qaratilgan. Bu metodologiya “Arm’s length principle” – ya’ni bitimlar bozor narxida amalga oshirilishi kerak degan tamoyilga asoslanadi. O’zbekiston 2020-yildan boshlab transfer narxlash bo’yicha xalqaro standartlarni milliy qonunchilikka kiritgani soliq bazasining chet elga sun’iy ko’chirilishini oldini olish imkonini bergan bo’lsa, “*Statistik va makro-modellashtirish*” metodologiyasi **QQS, aksiz, foyda solig’i va JShDS** bazalarini aniqlashda *byudjet prognozlash hamda* sektor bo’yicha soliq yukini baholashda ishlatiladi.

“*Indekslash va normativ qiymatlar asosidagi*” metodologiya **esa yer solig’i, mol-mulk solig’i, tabiiy resurslar solig’i, hamda** spesifik aksizlar uchun qo’llanilib, yer maydoni, binolarning normativ qiymati yoki resurs hajmiga qarab soliq bazasi belgilanadi. Shu orqali soliqqa tortish adolatligi va barqarorligi ta’minlanadi. Ushbu metodologiya bugungi kunda soliq bazasini jismoniy ko’rsatkichlar asosida aniqlashda aniq va shaffof natijalar berib kelayotgani bilan arziqli bo’lsa, “*Teskari hisob va manbada ushlar*” metodologiyasi **QQS, foyda solig’i, va JShDSda** keng qo’llanilib, soliq bazasini tez aniqlash va soliq to’planishini kafolatlashda samarali mexanizm sifatida xizmat qilmoqda.

Tahlil natijasida ko’rinadiki, O’zbekiston soliq tizimida soliq bazasini aniqlash **uchun ko’p metodologik yondashuvlar uyg’un qo’llanilmoqdaki, bu shaffoflikni oshirishga, prognoz ishonchligini kuchaytirishga, xalqaro standartlarga mos yondashuvni ta’minlashga** xizmat qilgan holda soliq bazasini aniqlash metodologiyasini **raqamlashtirish, tahliliy modellashtirish va integratsiyalashgan nazorat tizimlari** asosida rivojlantirib bormoqda va soliq siyosatini yanada adolatli, shaffof va barqaror qilishga xizmat qilmoqda.

3-jadval.

O'zbekiston soliq tizimida soliq bazasini aniqlash metodologiyasi rivojlanishining solishtirma jadvali

Ko'rsatkichlar	Oldingi yondashuv (2000-2010 yillar)	O'tish davri yondashuvi (2010-2020 yillar)	Bugungi kundagi yondashuv (2020-2024 yillar)
Metodologik asos	Asosan byudjet rejalashtirish uchun umumiy prognozlar va hisob-kitoblarga asoslangan umumiy hisob-kitob	Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga tayanilgan prognozlash, fiskal konsolidatsiya bosqichi; normativ-hisob usuli kengaygan	Top-down + bottom-up kombinatsiyasi, mikro va makro modellarga asoslangan tizimli yondashuv
Soliq bazasi aniqlash usullari	Rasmiy daromad ko'rsatkichlari, statistik koeffitsiyentlar asosida	Deklarativ hisobotlar va elektron statistik ma'lumotlar uyg'unligi	Tranzaksiya monitoringi, risk-profilling, mikrosimulyatsion tahlil
Ma'lumotlar manbasi	Statistika qo'mitasi, soliq deklaratsiyalari, tuman soliq inspeksiyalari	Elektron hisob-kitob tizimlari (iC, onlayn kassa), statistik bazalar bilan uyg'unlashgan	E-Soliq, STIR, E-faktura, POS, bank, kadastr, moliyaviy hisobotlar
Yashirin iqtisodiyotni baholash	Qisman so'rovnoma va rasmiy statistika asosida	Noformal sektorga oid baholash modellari (so'rovnoma, indeks) joriy etildi	Raqamli izlar (trace data), xatti-harakat modellar, big data
QQS va boshqa soliqlar monitoringi	Faoliyat turi asosida qisman nazorat, zaif e-faktura nazorati asosida	Elektron hisob-faktura tizimi joriy etildi, ammo cheklangan	E-faktura orqali real vaqtli tranzaksiya monitoringi
Imtiyozlarni baholash	Hisobga olinmagan yoki ta'siri baholanmagan	Qisman tahlil qilingan, lekin tizimlashtirilmagan	OECD metodologiyasi asosida tizimli baholash
Foydalaniladigan model turlari	Yillik prognoz va soliq stavkalari asosida taxminiy hisob	Regresion modellarga o'tish bosqichi, fiskal tahlil boshlanishi	Mikrosimulyatsion model, regressiya, integratsiyalashgan model
Xalqaro standartlarga moslik	Kam darajada (mahalliy qonunchilik asosida)	OECD, IMF, WB tavsiyalarini bosqichma-bosqich joriy etish	OECD, IMF, WB, BEPS talablariga to'liq moslashuv
Ijtimoiy-iqtisodiy omillar	Kiritilmagan	Bandlik, daromad darajasi va sektorlar kesimida umumiy baholash	Bandlik, iste'mol, ish haqi va investitsiya ko'rsatkichlari integratsiyasi

Quyida siz uchun O'zbekiston soliq tizimida soliq bazasini aniqlash metodologiyasining oldingi va bugungi kundagi (2024-yil holati) solishtirma jadvalini tayyorladik. Jadvalda asosiy metodologik yondashuvlar, texnologik infratuzilma, ma'lumotlar manbasi, sektorlar bo'yicha yondashuv va xalqaro standartlarga moslik keltirilgan.

3-jadval tahlilidan ko'rinadiki, O'zbekiston soliq tizimida soliq bazasini aniqlash metodologiyasi 2000-yildan hozirgacha bo'lgan davrda uch bosqichli rivojlanishni bosib o'tgan. Har bir bosqich iqtisodiy islohotlarning chuqurlashuvi, fiskal boshqaruvning zamonaviylashuvi va raqamli texnologiyalarning joriy etilishi bilan belgilanadi.

Avvalo, metodologik asos jihatidan 2000–2010 yillar oralig'ida tizim markazlashgan, "yuqoridan pastga" yo'naltirilgan rejalashtirish tamoyiliga asoslangan bo'lsa, 2010–2020 yillarda bosqichma-bosqich normativ-hisob yondashuvlariga o'tildi. 2020 yildan boshlab esa soliq bazasini aniqlashda mikro va makro modellarning integratsiyasi, "top-down" va "bottom-up" yondashuvlarning uyg'unlashuvi kuzatildi. Bu esa ilmiy asoslangan tahliliy modelga o'tish jarayonini aks ettiradi. Shu bilan birga, soliq bazasini aniqlash usullari ham izchil takomillashdi: dastlab rasmiy statistika va daromad koeffitsiyentlariga tayanilgan tizim o'rnini avval tranzaksiyalarni kuzatish va statistik modellashtirish, so'ng esa real vaqt rejimidagi monitoring va risk-profiling tizimlari egalladi. Shu tariqa, soliq bazasining aniqligi va shaffofligi keskin oshdi.

Ma'lumotlar manbasi bo'yicha tahlil shuni ko'rsatadiki, dastlab soliq inspeksiyalari va qog'oz deklaratsiyalar asosiy axborot manbai bo'lgan bo'lsa, 2010–2020 yillarda esa elektron hisobot tizimlari ("E-hisobot", "iC") paydo bo'lib, ma'lumotlar almashinuvi yo'lga qo'yildi. 2020-yillardan boshlab esa E-Soliq, STIR, E-Faktura, POS, bank va moliyaviy monitoring tizimlari yagona raqamli makonda birlashtirildi.

O'z navbatida, texnologik infratuzilma ham bosqichma-bosqich raqamlashtirilib, avval qo'lda yuritilgan tizimlar o'rnini 2010-yillarda elektron axborot tizimlari, 2020-yillarda esa sun'iy intellekt (AI), CRM va onlayn-platformalar egalladi. Bu esa soliq ma'murchiligi samaradorligini keskin oshirishga xizmat qilgan bo'lsa, yashirin iqtisodiyotni baholashda ham metodologik burilish yuz berdi. Chunonchi, ilgari statistik so'rovnomalar va umumiy ko'rsatkichlarga tayanilgan bo'lsa, hozirda raqamli izlar (trace data), katta ma'lumotlar ("big data") va model asosida regressiv tahlillardan foydalanilmoqda. Shu orqali soliqqa tortilmagan iqtisodiy faoliyatni aniqlash imkoniyati kengaydi deya ayta olamiz.

Shu yillar barobarida, QQS va boshqa soliqlarni monitoring qilish, audit tanlash tizimi ham tubdan o'zgarib bordi. Xususan, dastlab subyektiv tanlov va faoliyat turi asosidagi nazorat mavjud bo'lgan bo'lsa, 2010-yillarda elektron fakturalar orqali ma'lumotlar yig'ish joriy etildi. 2020-yillarga kelib esa bu tizim real

vaqt rejimidagi tranzaksiya monitoringi va risk-indikatorlar asosidagi avtomatik tanlov bilan almashtirilib, buning natijasida jarayonda shaffoflik oshib, inson omili kamaydi. Qolaversa, soha va segmentlar qamrovi ham kengayib borganining guvohi bo'lamiz jadvaldagi ma'lumotlar asosida. Ya'ni, dastlab faqat yirik korxonalar nazoratda bo'lgan bo'lsa, 2010-yillarda xizmat sohasi va o'rta biznes subyektlari qo'shildi, 2020-yillarda esa barcha sektorlar – savdo, transport, IT, qishloq xo'jaligi va xizmat ko'rsatish tarmoqlari to'liq qamrab olindi.

Yuqoridagilar bilan bir qatorda, imtiyozlarni baholash tizimi 2000-yillarda umuman shakllanmagan bo'lib, 2010-yillarda qisman tahlil boshlangan, hozirda esa OECD metodologiyasi asosida tizimli ravishda amalga oshirilmoqda. Bu esa fiskal siyosatning samaradorligini oshiruvchi muhim yo'nalish hisoblansa, foydalaniladigan modell turlari ham murakkablashib bordi. Masalan, dastlab oddiy yillik prognozlar asosida hisob-kitoblar yuritilgan bo'lsa, hozirda mikrosimulyatsion va regressiv-integratsiyalashgan modellardan foydalanilmoqda. Bu, albatta, ilmiy asoslangan prognozlash imkonini yaratadi. Shuningdek, xalqaro standartlarga moslik darajasi 2000-yillarda past bo'lgan bo'lsa, 2010-yillarda OECD, IMF va Jahon banki talablari joriy etila boshlagan, hozirda esa BEPS standartlariga to'liq moslash amalga oshirilgan. Monitoring shakli ham davriy hisobotlardan real vaqt monitoringiga o'tgan.

Umuman olganda, jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston soliq tizimi 2000–2024 yillar davomida an'anaviy statistika va deklarativ usullardan raqamli, modellashtirilgan, xalqaro standartlarga mos tizimga o'tgan. Bu esa milliy soliq siyosatining ilmiy asoslanganligini, boshqaruvda tahliliy yondashuvning kuchayganini va soliq bazasining aniqligi hamda shaffofligi yuqori darajaga yetganini tasdiqlaydi.

Yuqoridagi jadval asosida xulosa qiladigan bo'lsak, O'zbekiston soliq tizimida har bir soliq turi bo'yicha soliq bazasini aniqlash metodologiyasi tizimli asosda shakllangan bo'lib, ularning o'zaro uyg'unlashuvi mamlakatda fiskal barqarorlikni ta'minlashga, byudjet daromadlarini oshirishga va tadbirkorlik muhitini yaxshilashga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, mavjud metodologiyalarni xalqaro soliq standartlariga moslashtirish, elektron hisob-kitob tizimlarini kengaytirish hamda soliq imtiyozlarini maqsadli mexanizmlarga aylantirish orqali soliq bazasining aniqligi va shaffofligini yanada kuchaytirish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Xulosa va takliflar.

Biz yuqoridagilardan shu xulosaga keldikki, O'zbekiston soliq tizimida soliq bazasini aniqlash metodologiyasi so'nggi ikki besh yillikda sezilarli darajada rivojlandi. Bu jarayon an'anaviy statistika va deklarativ usullardan raqamli, model asosida va xalqaro standartlarga mos tizimga o'tishni o'z ichiga

oladi. Soliq bazasini aniqlash jarayoni ilmiy asoslangan, tahliliy va raqamli yondashuvlarga tayangan holda modernizatsiya qilindi.

Raqamli texnologiyalar, jumladan E-Soliq, E-Faktura, POS va moliyaviy monitoring tizmlari, shuningdek, mikro va makro modellarning integratsiyasi soliq bazasini aniqlashda aniqlik va shaffoflikni oshirdi. Soliq imtiyozlari tizimli tarzda baholanishi, risk-profiling va real vaqt monitoringi esa yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlash imkoniyatini kengaytirdi. Shu bilan birga, soliq ma'murchiligi samaradorligi oshdi, byudjet daromadlari barqarorlashdi, va soliq siyosati ilmiy asoslangan yondashuvga ega bo'ldi.

Biroq soliq bazasini aniqlash metodologiyasini yanada takomillashtirish davr talabi bo'lganligi uchun quyidagi takliflarni ilgari surmoqchimiz:

- 1) soliq bazasini aniqlash metodologiyasini xalqaro standartlarga to'liq moslashtirishni davom ettirish lozim;
- 2) elektron hisob-kitob va raqamli monitoring tizmlarini barcha hudud va tarmoqlarda kengaytirish ishlarini jadallashtirish darkor;
- 3) soliq imtiyozlarini maqsadga muvofiq va fiskal samaradorlikni oshiruvchi mexanizmlarga aylantirish kerak;
- 4) yashirin iqtisodiyot va noformal faoliyatni aniqlash uchun "big data" va sun'iy intellekt texnologiyalaridan kengroq foydalanish kerak deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2023-yil 20-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi, president.uz
2. Стиглиц Дж. Э., Экономика государственного сектора. — М.: ИНФРА-М, 2010
3. Пикетти Т., Капитал в XXI веке. — М.: Ад Маргинем Пресс, 2015
4. Лаффер А., Кривая Лаффера и налогообложение // *Journal of Political Economy*. — 2004
5. Alm J., Torgler B. Culture differences and tax morale in the United States and in Europe // *Journal of Economic Psychology*. — 2006. — Vol. 27
6. Slemrod J., Tax compliance and enforcement: An overview // *National Tax Journal*. — 2007. — Vol. 60
7. Shodmonov Sh., Vahobov A., & Juraev N., "Soliqlar va soliqqa tortish" Darslik, T.: Iqtisodiyot, 2021
8. Abdullayeva O.T., O'rinboyev X.A. "Soliq siyosatini takomillashtirishda fiskal barqarorlik omillari". // "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy jurnali. — 2022. — №3
9. Xoshimov A.M., Mamatqulova Z.B. "O'zbekiston soliq tizimida raqamli islohotlar va ularning soliq bazasiga ta'siri". // "Moliyaviy tahlil va prognozlash" jurnali. — 2023. — №2
10. Yuldashev N.X. "Soliq ma'murchiligini modernizatsiyalashning nazariy asoslari". — T.: TDIU, 2020
11. Murodov A.R., Tursunov M.A. "Soliq bazasini aniqlash metodologiyasining nazariy asoslari va xorij tajribalari". // "Iqtisodiy tahlil" ilmiy jurnali. — 2023. — №4
12. Abdullaev, J., & Tashkentov, S. (2023). "O'zbekistonda soliq bazasini aniqlash metodologiyasining raqamli transformatsiyasi", *Moliya va Soliq jurnali*, 3(12), 45-58.

JANUBIY KOREYA DAVLATIDA UY XO'JALIGI TRANSFERTLARINING IQTISODIY AHAMIYATI HAMDA UNI O'ZBEKISTONGA TATBIQ ETISH IMKONIYATLARI

Mamadaliyeva Xafiza Xoldarovna

Iqtisod fanlari doktori, professor
Plexanov nomidagi Rossiya iqtisodiyot
universitetining Toshkent filiali
ORCID:0009-0002-8412-8062
QX.Mamadaliyeva@gmail.com

To'rayev Mirzohid Hoshim o'g'li

Kambag'allik va Mehnat bozori tadqiqotlar
instituti tayanch doktoranti
ORCID:0009-0007-1103-7086
mirzohidh@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu ishda Janubiy Koreya misolida avlodlararo transfertlar tizimi, demografik qarish jarayoni va ijtimoiy siyosat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tahlil qilinib, ularning O'zbekiston uchun amaliy ahamiyati baholanadi. Tadqiqot OECD, NTA, KLoSA va KOWEPS ma'lumotlariga tayangan holda Koreyada davlat va oilaviy transfertlarning evolyutsiyasi, Basic Old-Age Pension va parvarish xizmatlarining roli, shuningdek, xususiy transfertlarning kambag'allikni qisqartirish va keksalar farovonligini oshirishdagi o'rni aniqlanadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Koreya modeli davlat institutlari, oila va bozor o'rtasida shakllangan "mixed welfare regime" orqali demografik bosimni samarali yumshatadi. Ushbu ishda O'zbekiston uchun besh asosiy strategik yo'nalish taklif etiladi: UzNTA tizimini yaratish, pensiya ta'minotini ko'p pog'onali modelga o'tkazish, oilaviy transfertlarni soliq imtiyozlari va parvarish subsidiyalari orqali rasmiylashtirish, migratsiya transfertlarini "family investment accounts" orqali investitsion oqimga aylantirish hamda ayollar bandligini oshirish orqali xizmat transfertlarini iqtisodiy tizimga integratsiya qilish. Tadqiqot natijalari Koreya tajribasining O'zbekiston demografik o'zgarishlariga moslashgan, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi institutsional modelni shakllantirishda muhim konseptual asos bo'lib xizmat qilishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: avlodlararo transfertlar, xususiy transfertlar, davlat transfertlari, NTA (National Transfer Accounts), demografik qarish, hayotiy sikl defitsiti, ijtimoiy siyosat, pensiya tizimi, Basic Old-Age Pension, oilaviy qo'llab-quvvatlash, KLoSA, KOWEPS, remittanslar, family investment accounts, xizmat transfertlari, ayollar bandligi, ijtimoiy himoya.

THE ECONOMIC IMPORTANCE OF HOUSEHOLD TRANSFERS IN SOUTH KOREA AND THE PROSPECTS FOR THEIR APPLICATION IN UZBEKISTAN

Mamadaliyeva Khafiza Kholdarovna

*Doctor of Economic Sciences, Professor
Tashkent Branch of the Plekhanov
Russian University of Economics*

Turaev Mirzokhid Khashim ugli

*basic doctoral student of the Institute for
Poverty and Labor Market Research*

Abstract. *This study provides an in-depth examination of the interdependencies between the intergenerational transfer system, population ageing, and social policy in South Korea, and evaluates their strategic implications for Uzbekistan. Using OECD, NTA, KLoSA, and KOWEPS datasets, the research traces the structural evolution of public and private transfers, assesses the functioning of the Basic Old-Age Pension and long-term care services, and elucidates the role of private transfers in mitigating poverty and improving the well-being of older adults. The empirical evidence demonstrates that Korea's "mixed welfare regime," characterized by a synergistic interplay between state institutions, families, and market mechanisms, effectively cushions the socioeconomic pressures generated by rapid demographic ageing. Based on these insights, the study outlines five strategic policy directions for Uzbekistan: the establishment of a national UzNTA framework, the transition toward a multi-pillar pension architecture, the formalization of family transfers through tax incentives and care subsidies, the transformation of remittances into productive investment streams via "family investment accounts," and the integration of service-based transfers into the economic system through enhanced female labor participation. The findings suggest that the Korean experience provides a robust conceptual foundation for designing an adaptive and sustainable institutional model capable of supporting Uzbekistan's long-term demographic and social stability.*

Keywords: *intergenerational transfers, private transfers, public transfers, NTA, population ageing, life-cycle deficit, social policy, pension system, Basic Old-Age Pension, family support, KLoSA, KOWEPS, remittances, family investment accounts, service transfers, female labour participation, social protection.*

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ВНУТРИСЕМЕЙНЫХ (ДОМОХОЗЯЙСТВЕННЫХ) ТРАНСФЕРТОВ В РЕСПУБЛИКЕ КОРЕЯ И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Мамадалиева Хафиза Холдаровна
Доктор экономических наук, профессор
Ташкентский филиал Российского экономического
университета имени Плеханова

Тураев Мирзохид Хошим угли
базовый докторант Института исследований
бедности и рынка труда

Аннотация. В данной работе на примере Республики Корея анализируется взаимосвязь между системой межпоколенческих трансфертов, процессом демографического старения и социальной политикой, а также оценивается их практическая значимость для Узбекистана. Опираясь на данные OECD, NTA, KLoSA и KOWEPS, исследование рассматривает эволюцию государственных и семейных трансфертов в Корее, роль программы Basic Old-Age Pension и услуг по уходу, а также выявляет вклад частных трансфертов в сокращение бедности и повышение благосостояния пожилых. Полученные результаты показывают, что корейская модель эффективно смягчает демографическое давление благодаря «смешанному режиму благосостояния», сформированному взаимодействием государственных институтов, семьи и рынка. В исследовании предлагаются пять ключевых стратегических направлений для Узбекистана: создание системы UzNTA, переход к многопилларной модели пенсионного обеспечения, формализация семейных трансфертов через налоговые льготы и субсидии по уходу, трансформация миграционных переводов в инвестиционные потоки посредством «family investment accounts», а также интеграция сервисных трансфертов в экономическую систему путем повышения занятости женщин. Результаты исследования показывают, что опыт Кореи может служить важной концептуальной основой для формирования институциональной модели Узбекистана, адаптированной к демографическим изменениям и обеспечивающей социальную стабильность.

Ключевые слова: межпоколенные трансферты, частные трансферты, государственные трансферты, NTA, демографическое старение, жизненный цикл, социальная политика, пенсионная система,

Basic Old-Age Pension, семейная поддержка, KLoSA, KOWEPS, денежные переводы мигрантов, family investment accounts, сервисные трансферты, занятость женщин, социальная защита.

Kirish.

So'nggi yillarda Janubiy Koreya iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlar qatoriga kirgan bo'lsa-da, mamlakat demografik tuzilmasida keskin o'zgarishlar kuzatilmoqda. OECD(Organisation for Economic Co-operation and Development) ya'ni Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti hisobotida 2023-yilda aholining 20 foizidan ortig'i 65 yoshdan oshgan. 2036-yilga borib bu ko'rsatkich 30 foizga yetishi prognoz qilinmoqda [1]. Demografik qarish jarayonining tezlashuvi ijtimoiy himoya tizimi, mehnat bozori va uy xo'jaliklari iqtisodiy xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Koreyada tarixan avlodlararo yordam – uy xo'jaliklari transfertlari – iqtisodiy hayotning ajralmas qismi bo'lib kelgan. 1970–1990-yillarda ota-onalarni moddiy qo'llab-quvvatlash farzandlar uchun axloqiy majburiyat sifatida qaralgan. Ammo urbanizatsiya, ayollar bandligining ortishi va oilaviy tuzilmaning o'zgarishi natijasida xususiy transfertlar qisqarib, ularning o'rnini davlat transfertlari, xususan **Basic Old-Age Pension (BOAP)** tizimi egallay boshladi [2].

Hozirda 65 yoshdan oshgan aholining daromad manbalarida davlat transfertlari o'rtacha 30 foizni [3], oilaviy transfertlar esa 5–8 foizni tashkil etadi [4]. Bu shuni ko'rsatadiki, Janubiy Koreyada keksalar daromadining deyarli yarmi davlat va xususiy transfertlar uyg'unligidan shakllanadi. **National Transfer Accounts (NTA)** yondashuvi asosidagi hisob-kitoblarga ko'ra, mehnatga layoqatli yoshdagi aholining ishlab chiqargan resurslari bolalik va keksalik davridagi iste'molni moliyalashtiradi [5].

O'zbekiston uchun bu tajriba dolzarb ahamiyatga ega. Mamlakatda 2020-yilda 65 yoshdan oshganlar aholining 5-6 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2050-yilga borib bu ulush 13 foizga yetishi kutilmoqda [6]. Shu sababli Janubiy Koreya modelini o'rganish O'zbekistonda aholining qayta tiklanishi, transfert tuzilmalari hamda ijtimoiy siyosat barqarorligini ta'minlashda muhim ilmiy-amaliy yo'nalish hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi.

Xalqaro ilmiy adabiyotlarda demografik o'zgarishlar, aholi qarishi va oilaviy tuzilmaning transformatsiyasi sharoitida uy xo'jaligi transfertlari jamiyat barqarorligining asosiy iqtisodiy va ijtimoiy tayanchlaridan biri sifatida talqin etiladi. Avlodlararo yordam inson kapitaliga yo'naltirilgan sarmoya, ijtimoiy birdamlikni mustahkamlovchi mexanizm hamda *aholi farovonligini oshirish va*

kambag'allikni kamaytirishning eng samarali vositalaridan biri sifatida ta'riflanadi. Sharqiy Osiyo, xususan Janubiy Koreya bo'yicha tadqiqotlar oilaviy va davlat transfertlarining uyg'unlashuvi demografik bosim sharoitida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashini ko'rsatadi.

Mahalliy ilmiy manbalarda esa O'zbekistonda avlodlararo qo'llab-quvvatlashning tarixiy-an'anaviy ildizlari, farzandlar ta'limi, keksalar parvarishi va uy xo'jaligi barqarorligidagi o'rni chuqur yoritilgan. Ilmiy izlanishlarda bunday transfertlar oilaning iqtisodiy chidamliligini oshirishi, iste'molni barqarorlashtirishi va aholining ijtimoiy himoyasi uchun muhim amortizator vazifasini bajarishi qayd etiladi.

Ammo, ta'kidlash joizki, kambag'allikni qisqartirish va aholi turmush tarzini yaxshilash masalasi har doim dolzarb bo'lib qoladi. Bu esa olimlardan yanada samarali ilmiy tadqiqotlar olib borishni, muammoning tub omillarini chuqurroq o'rganishni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot jarayonida mavjud statistik ma'lumotlarga tayangan holda mantiqiy tahlil usullari qo'llanildi. Tahlilda induksiya va deduksiya, tahlil va sintez, solishtirma yondashuv hamda prognozlash metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, Janubiy Koreya va O'zbekistonga oid ishonchli statistik bazalar, rasmiy institutlar hisoboti, xalqaro tashkilotlar (OECD, UNFPA, World Bank va boshqalar) ma'lumotlari hamda uy xo'jaliklari transfertlariga oid ilmiy tadqiqotlar malumotlari umumlashtirilgan holda qiyosiy tahlil qilindi.

Uy xo'jaligi transfertlari zamonaviy iqtisodiyotda resurslarning qayta taqsimlanishi, ijtimoiy barqarorlik va avlodlararo birdamlikning muhim mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Klassik nazariyalarda uy xo'jaliklari asosan iste'mol va jamg'arma birliklari sifatida qaralgan bo'lsa, keyingi o'n yilliklarda uy xo'jaliklari o'rtasidagi transfertlar alohida tahlil ob'ekti sifatida shakllandi. Avlodlararo transfertlar, xususiyy (private) transfertlar, remittanslar va xizmat ko'rinishidagi qo'llab-quvvatlashlar nafaqat mikro darajadagi ijtimoiy aloqalarni, balki makroiqtisodiy jarayonlarni ham chuqur belgilab beradi [7].

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Biz tadqiqotimizda Janubiy Koreyada uy xo'jaligi transfertlarining shakllanishi, kambag'allikni qisqartirishdagi roli, keksalar farovonligi va uy xo'jaliklari barqarorligiga ta'sirini mavjud empirik ma'lumotlar asosida tahlil qildik. Shuningdek, ushbu jarayonlarning O'zbekiston sharoitidagi holati va rivojlanish omillarini mantiqiy, solishtirma hamda tizimli yondashuvlar asosida o'rgandik.

Uy xo'jaligi transfertlari deganda bu bir uy xo'jaligidan boshqasiga yoki uy xo'jaligi a'zolari o'rtasida mulk, pul mablag'lari, tovarlar yoki xizmatlarning hech qanday ekvivalent to'lov yoki kompensatsiya talab qilinmagan holda o'tishini anglatadi. Ushbu transfertlarga ota-onalarning farzandlariga uy-joy xaridi uchun beradigan moliyaviy yordami, farzandlarning ota-onalariga pensiyaga qo'shimcha sifatida yuboradigan mablag'lari, qarindoshlar o'rtasidagi moddiy yordam, migratsiya tufayli shakllanadigan remittanslar, shuningdek parvarish, uy ishlarida ko'maklashish yoki bolalarni parvarish qilish kabi xizmat ko'rinishidagi qo'llab-quvvatlashlar kiradi [7].

National Transfer Accounts (NTA) yondashuvi nuqtai nazaridan uy xo'jaligi transfertlari hayotiy sikl defitsitini qoplashning asosiy vositalaridan biridir. Inson hayot davrida bolalik va qariyalik bosqichlarida iste'mol ishlab chiqarishdan yuqori bo'ladi, mehnatga layoqatli davrda esa aksincha – ishlab chiqarish ustun keladi. Aynan mana shu nomutanosiblikni yumshatish uchun mehnatga layoqatli avlod tomonidan bolalar va keksalarga resurslar transfertlari amalga oshiriladi. Bu transfertlar davlat (pensiya, nafaqa, subsidiyalar) orqali ham, xususiy (oilaviy) transfertlar orqali ham sodir bo'ladi.

Uy xo'jaligi transfertlari formal (huquqiy asoslangan, shartnomaviy) va norasmiy (oilaviy, qarindoshlik aloqalariga asoslangan) shakllarda bo'lishi mumkin. Rivojlanayotgan mamlakatlarda ayniqsa norasmiy uy xo'jaligi transfertlari keng tarqalgan bo'lib, ular ko'pincha rasmiy ijtimoiy himoya tizimidagi bo'shliqlarni qoplaydi.

Avlodlararo transfertlar (intergenerational transfers) – bu turli avlodlar vakillari o'rtasida amalga oshiriladigan resurs oqimlaridir. Ular odatda ikki asosiy yo'nalishda namoyon bo'ladi:

1. kattalardan yosh avlodga (ota-onadan farzandga),
2. yosh avloddan keksalarga (farzanddan ota-onaga).

Birinchi yo'nalish – bolalar va yoshlar uchun ta'lim xarajatlari, sog'liqni saqlash chiqimlari, uy-joyga boshlang'ich kapital, nikoh yoki tadbirkorlik faoliyatini boshlashda moliyaviy ko'mak tarzida namoyon bo'ladi. Bunday transfertlar, mohiyatan, inson kapitaliga sarmoya hisoblanadi va kelajakdagi ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ota-onalar tomonidan farzandlarga yo'naltirilgan transferlar ko'plab iqtisodiy modellar, jumladan, Bekkerning "oilaviy qarorlar" nazariyasi doirasida altruizm, avlodlararo shartnoma va strategik o'zaro manfaatlar kontekstida tahlil qilinadi.

Ikkinchi yo'nalish – farzandlar tomonidan keksalarga ko'rsatiladigan qo'llab-quvvatlash bo'lib, u nafaqat moliyaviy resurslar (naqd pul, nafaqa ustamalari), balki parvarish, tibbiy ko'mak, uy ishlaridagi xizmat shaklida ham bo'ladi. Demografik qarish kuchayib borayotgan jamiyatlarda aynan mana shu yo'nalishdagi avlodlararo transfertlar keksalar farovonligi va keksaligidagi

qashshoqlik xavfini kamaytirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Rasmiy pensiya tizimi yetarli bo'lmagan sharoitda farzandlar yordamining "xususiy pensiya" vazifasini bajarishi kuzatiladi [8].

NTA hisob-kitoblarida avlodlararo transfertlar davlat transfertlari, xususiy oilaviy transfertlar va aktivlar daromadi orqali o'lchanadi. Keksalarning hayotiy sikl defitsiti qanchalik katta bo'lsa, bu defitsitni qoplashda avlodlararo transfertlarning roli shunchalik muhim bo'ladi. Shuningdek, demografik tuzilma o'zgargani sari (tug'ilishning pasayishi, umr davomiyligining uzayishi) keksalar ulushi ortadi va natijada avlodlararo transfertlar tizimi ham iqtisodiy, ham institutsional jihatdan moslashishni talab qiladi [8].

Xususiy transfertlar (private transfers) uy xo'jaliklari o'rtasida yoki uy xo'jaligi a'zolari o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri amalga oshiriladigan resurs oqimlaridir. Ular pul ko'rinishida (naqd pul, bank o'tkazmalari), natura ko'rinishida (mahsulot, kiyim-kechak, dori-darmon) yoki xizmat shaklida (parvarish, ta'mirlash, transport) bo'lishi mumkin. Xususiy transfertlar ko'pincha qarindoshlik aloqalari, ijtimoiy majburiyatlar, o'zaro yordam va ishonch asosida shakllanadi.

Xususiy transfertlar ichida yana ikki yo'nalishni ajratish maqsadga muvofiq:

- avlodlararo xususiy transfertlar (ota-ona va farzandlar o'rtasida),
- bir avlod ichidagi transfertlar (aka-uka, opa-singil, do'stlar va boshqa qarindoshlar o'rtasida).

Avlodlararo xususiy transfertlar yuqorida qayd etilganidek, bolalar ta'limi, uy-joy, sog'liqni saqlash va keksalarga yordam ko'rinishida bo'ladi. Avloddosh transfertlar esa odatda vaqtinchalik daromad shoklarini yumshatish (ishsiz qolish, kasallik, favqulodda xarajatlar) hamda yirik xarajatlarni (to'y, ma'raka, qurilish) moliyalashtirishda muhim rol o'ynaydi. O'zbek oilasida ota-onalar avlodlar davomiyligining asosiy tayanchi sifatida farzandlarning ta'lim olishi, uy-joy sharoitlarini yaratish, mustaqil hayotga kirib borishi hamda keksalik davrida ularga parvarish ko'rsatish mas'uliyatini asrlar davomida o'z zimmasiga olib kelgan. Ushbu an'anaviy model oilaning nafaqat tarbiyaviy, balki iqtisodiy va ijtimoiy funksiyalarini ham o'z ichiga oladi: bolalar uchun inson kapitaliga yo'naltirilgan investitsiyalar, voyaga yetgan farzandlar uchun turmushni boshlashga ko'mak, shuningdek, pensiya yoshidagi ota-onalarga moddiy va ma'naviy yordam ko'rsatish oila ichida resurslar harakatining uzluksizligini ta'minlaydi. Bu tizim o'zbek oilasida avlodlararo birdamlikni mustahkamlovchi va ijtimoiy barqarorlikni saqlovchi eng barqaror institut sifatida shakllangan [9]. O'zbekistonda avlodlararo transfertlar – oilaning barqaror rivojlanishidagi roli bo'yicha bir qancha tadqiqotlar olib borilgan. Bunda X.X. Mamadaliyeva o'z tadqiqotlarida avlodlararo transfertlarni oilaning barqaror rivojlanishidagi o'rni qanchalik darajada muhim ekanligini batafsil yoritib bergan [10].

Migratsiya sharoitida xususiy transfertlarning alohida shakli – remittanslar – shakllanadi. Mehnat migrantlari tomonidan vatandagi oila a'zolariga yuboriladigan pul o'tkazmalari ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlarda uy xo'jaligi daromadining asosiy manbalaridan biriga aylanmoqda. Remittanslar qisqa muddatda iste'molni qo'llab-quvvatlash, kambag'allikni kamaytirish, daromadlarni diversifikatsiya qilish, shoklarga chidamlilikni oshirishga xizmat qiladi. Uzoq muddatli istiqbolda esa ushbu mablag'larning qanchalik qismi ta'lim, sog'liqni saqlash, uy-joy kapitali va tadbirkorlikka yo'naltirilishi iqtisodiy o'sish va avlodlararo tenglik nuqtai nazaridan hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Uy xo'jaligi transfertlarining iqtisodiy ahamiyatini faqat alohida uy xo'jaligi darajasida emas, balki tizimli nuqtai nazardan baholash zarur. Birinchidan, transfertlar iste'molni vaqt bo'yicha tekislash (consumption smoothing) funksiyasini bajaradi. Daromadlar mavsumiy yoki tasodifiy tebranishlarga uchragan sharoitda, qarindoshlar yordamida uy xo'jaligi iste'mol darajasini ma'lum barqarorlikda ushlab turadi. Bu, ayniqsa, rasmiy kredit bozori rivojlanmagan yoki past daromadli qatlamlar uchun muhim.

Ikkinchidan, uy xo'jaligi transfertlari ijtimoiy sug'urta vazifasini bajaradi. Kasallik, ishsizlik, nogironlik, tabiiy ofat kabi xatarlar yuzaga kelganda, davlat sug'urtasi yetarli bo'lmagan sharoitda oilaviy yordam asosiy xavfsizlik tarmog'i vazifasini bajaradi. Shu ma'noda, xususiy transfertlar rasmiy ijtimoiy himoya tizimini to'ldiruvchi (komplementar) institut sifatida qaraladi.

Uchinchidan, avlodlararo transfertlar iqtisodiy o'sish va inson kapitali shakllanishida fundamental rol o'ynaydi. Ota-onalar tomonidan farzandlar ta'limiga, sog'lig'iga, kasbiy tayyorgarligiga qilingan sarmoyalar kelajakdagi ishlab chiqarish salohiyatini oshiradi. Aksincha, keksalarga yo'naltirilgan transfertlar ularning iste'molini ta'minlab, keksalikdagi qashshoqlikni kamaytiradi, sog'liq holatini yaxshilaydi va ijtimoiy faolligini saqlashga yordam beradi.

To'rtinchidan, uy xo'jaligi transfertlari jamiyatda ijtimoiy birdamlik, ishonch va kooperatsiya darajasini yuqori ushlab turishga xizmat qiladi. Qarindosh-urug'lar, qo'ni-qo'shnilar o'rtasidagi muntazam yordam tizimi ijtimoiy kapitalning muhim ko'rinishi bo'lib, u bozor munosabatlari samaradorligini ham oshirishi mumkin. Bunday tarmoqlar orqali axborot almashinuvi, ish joyi topish, kreditga ega bo'lish kabi jarayonlar yengillashadi.

Uy xo'jaligi transfertlarini tahlil qilishda davlat va xususiy transfertlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir masalasi ham muhimdir. Nazariy jihatdan davlat transfertlarining ortishi oilaviy yordamni qisqartirishi (crowding-out) yoki aksincha, uni qo'llab-quvvatlashi (crowding-in) mumkin. Masalan, keksa avlod davlat pensiyasi orqali minimal iste'mol darajasini ta'minlay olsa, farzandlar

tomonidan ko'rsatiladigan yordamning shakli va miqdori o'zgarishi ehtimoli mavjud. Ba'zi tadqiqotlarda davlat to'lovlari oilaviy yordamni kamaytirishi aniqlansa, boshqa tadqiqotlarda aksincha – davlat transfertlari oilaviy qo'llab-quvvatlashni rag'batlantirishi ham kuzatiladi (masalan, nafaqa hisobiga keksalarning farzandlar va nabiralarga qayta transfertlari) [11].

Shuning uchun rivojlanayotgan mamlakatlar uchun optimal siyosiy maqsad – davlat va xususiy transfertlar o'rtasida muvozanatli, bir-birini to'ldiruvchi (komplementar) tizimni shakllantirishdir. Bunda davlat siyosati oilaviy birdamlikni siqib chiqarmasligi, aksincha, uni institutsional asosda qo'llab-quvvatlashi kerak: soliq imtiyozlari, parvarish subsidiyalari, uyda qarovchi shaxslar uchun ijtimoiy sug'urta tizimi kabi choralar aynan shunday maqsadga xizmat qiladi.

Janubiy Koreyada uy xo'jaligi transfertlari tizimi tarixan konfutsiycha qadriyatlar, xususan ota-onaga hurmat va moddiy g'amxo'rlik tamoyiliga asoslangan bo'lgan [12]. Bu tamoyil uzoq vaqt davomida ijtimoiy birdamlikning poydevorini tashkil etgan. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tez iqtisodiy o'sish, urbanizatsiya va ayollar bandligining ortishi oilaviy tuzilmani tubdan o'zgartirdi. 1960-yilda keksalarning 80 foizi farzandlari bilan yashagan bo'lsa, 2020-yilga kelib bu ko'rsatkich 35 foizgacha kamaydi [13]. Shunga qaramay, o'zaro oilaviy qo'llab-quvvatlash Koreya ijtimoiy tizimining muhim elementi bo'lib qolmoqda. Mamlakatning "uch ustunli ijtimoiy modeli" — mehnat, oila va davlat integratsiyasiga asoslanadi [14]. 1997-yilgi Osiyo moliyaviy inqirozidan so'ng davlat ijtimoiy himoya tizimini kengaytirgan bo'lsa-da, oilaviy transfertlar hali ham iqtisodiy xavfsizlikning asosiy manbai hisoblanadi.

Basic Old-Age Pension (BOAP) dasturi 2008-yilda joriy etilib, dastlab eng past daromadli 60 foiz keksa aholiga mo'ljallangan edi. 2014-yildan so'ng islohotlar natijasida pensiya qamrovi kengaydi va 2023-yilda 65 yoshdan oshganlarning 70 foizga yaqini ushbu to'lovni olmoqda [15]. Ammo to'lov miqdori o'rtacha 300 ming wonni tashkil etib, keksalarning asosiy ehtiyojlarini to'liq qoplamaydi. Shu sababli, oilaviy yordam — nafaqat iqtisodiy, balki axloqiy majburiyat sifatida — hanuzgacha asosiy tayanch hisoblanadi [16].

Ko'plab olimlar o'tkazgan empirik tadqiqotlarni o'rganishimiz natijasida, Janubiy Koreyada keksalarning taxminan yarimi farzandlaridan muntazam moddiy yoki nomoddiy shaklidagi yordam oladi [17]. Bu yordamlar asosan ikki shaklda bo'ladi: moliyaviy transfertlar (naqd pul yoki to'lovlar) va xizmat transfertlari (uy ishlari, parvarish, birga yashash). Ushbu tizim iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlab, mehnatga layoqatli avlod zimmasidagi ijtimoiy bosimni yumshatadi.

Janubiy Koreya tajribasi shuni ko'rsatadiki, avlodlararo transfertlar nafaqat ijtimoiy birdamlikni, balki makroiqtisodiy barqarorlikni ham ta'minlaydi.

Demografik qarish jarayonida oilaviy transfertlar keksalar uchun “xususiy pensiya tizimi” vazifasini bajarib, ijtimoiy bosimni kamaytiradi [18]. **National Transfer Accounts (NTA)** modeliga ko‘ra, inson hayot davrida iste‘mol va ishlab chiqarish o‘rtasida nomutanosiblik mavjud: bolalik va keksalikda iste‘mol yuqori, mehnatga layoqatli davrda esa ishlab chiqarish ustun bo‘ladi [8]. Ushbu nomutanosiblik “hayotiy sikl defitsiti” deb ataladi va u har bir jamiyat uchun ajralmas demografik-iqtisodiy hodisadir. Mehnatga layoqatli yoshdagi aholining yaratgan ortiqcha ishlab chiqarishi bolalar va keksalarning iste‘molini moliyalashtirish uchun qayta taqsimlanadi. NTA modelida bu taqsimot uchta asosiy kanal orqali amalga oshadi: davlat transfertlari (ta‘lim, sog‘liqni saqlash, pensiya), xususiy oilaviy transfertlar (ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi moddiy yordam) hamda aktivlar va jamg‘armalar orqali resurslarning o‘zaro almashinuvi. Shunday qilib, jamiyatning iqtisodiy barqarorligi avlodlar o‘rtasida resurslarning qanchalik samarali taqsimlanishiga bevosita bog‘liq hisoblanadi. NTA hisob-kitoblariga ko‘ra, Janubiy Koreyada keksalarning hayotiy sikl defitsiti asosan uch manba orqali qoplanadi: taxminan uchdan bir qismi davlat transfertlari, qariyb beshdan bir qismi oilaviy transfertlar, qolgan qismi esa aktivlar hisobiga moliyalashtiriladi [19]. 2022-yilda KOSTAT bergan ma‘lumotlariga ko‘ra, Koreyada har 100 nafar mehnatga layoqatli aholiga taxminan 23 nafar keksalar hamda taxminan 18 ta yosh avlod to‘g‘ri kelgan. Bu esa ishlab chiqarilgan resurslarning ko‘proq qismi keksalikdagi iste‘molni qoplashga yo‘naltirilayotganini ko‘rsatadi [20]. Shu sababli, oilaviy transfertlar iqtisodiy siklni muvozanatlashda muhim amortizator rolini bajaradi.

KIHASA (2021) ma‘lumotlariga ko‘ra, Janubiy Koreyada 65 yoshdan oshgan aholining 77–79 foizi farzandlaridan xususiy moliyaviy yordam oladi [21]. KLoSA ma‘lumotlarini tahlil qilgan Kim va Cook tadqiqotlarida esa xususiy transfert oluvchilar orasida yillik o‘rtacha yordam miqdori 2,1 million won (\$2180-2200) atrofida ekani qayd etilgan [22]. Shuningdek, 2023 yildagi Journal of Aging Studies tadqiqoti farzandlar tomonidan ko‘rsatiladigan moliyaviy va ma‘naviy qo‘llab-quvvatlash keksalarning farovonligini sezilarli darajada oshirishini tasdiqlaydi [23]. Ushbu oqimlar nafaqat ijtimoiy yordam, balki ichki talabni rag‘batlantiruvchi omil sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ota-onalarga yo‘naltirilgan transfertlar odatda iste‘mol xarajatlari sifatida ishlatiladi, bu esa ichki iqtisodiy aylanishni tezlashtiradi va mahalliy talabni qo‘llab-quvvatlaydi [24]. NTA hisob-kitoblari va xalqaro taqqoslashlar shuni ko‘rsatadiki, Janubiy Koreyada avlodlararo transfertlar (public + private) hajmi boshqa rivojlangan davlatlarga nisbatan ancha yuqori. East Asia davlatlarining umumiy modelidan kelib chiqib, Koreyada ushbu oqimlarning ulushi OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) ya‘ni Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti mamlakatlari uchun xos bo‘lgan 12–13 foizlik darajadan

sezilarli ravishda yuqoriroq baholanadi [25]. Shu orqali Koreya modeli davlat va oila institutlarining uyg'un ishlashini, ijtimoiy birdamlikni iqtisodiy resurs aylanishi bilan bog'lashini namoyon etadi.

Janubiy Koreyada davlat va xususiy (oilaviy) transfertlar iqtisodiy taqsimot tizimining ikki asosiy elementi bo'lib, ular keksalarning moliyaviy farovonligini ta'minlashda bir-birini to'ldiradi. Mamlakatning ijtimoiy siyosati adabiyotlarda "mixed welfare regime" sifatida talqin qilinadi, ya'ni davlat, oila va bozor institutlarining o'zaro uyg'unlashgan tizimiga asoslanadi [26]. Tadqiqotlar o'rganishimiz natijasi shuni ko'rsatadiki, davlat pensiyalari va jamoat yordamining kengayishi oilaviy qo'llab-quvvatlashni har doim ham kamaytirmaydi; ayrim holatlarda ular o'zaro kuchaytiruvchi, ya'ni crowding-in ta'sir ko'rsatadi [27].

KOWEPS ma'lumotlariga asoslangan tadqiqot natijalariga ko'ra, Basic Pension oluvchi keksalarning atigi 21,8 foizi ushbu nafaqa tufayli endi farzandlaridan moliyaviy yordamga muhtoj emasligini bildirgan. Bu esa qolgan ko'pchilik uchun oilaviy qo'llab-quvvatlash hali ham muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi [28]. Bu davlat transfertlarining oilaviy qo'llab-quvvatlashni rag'batlantiruvchi rolini ko'rsatadi, chunki tadqiqotlar keksalar Basic Pensiondan olgan daromadning bir qismini farzandlari yoki nabiralari bilan bo'lishishini ko'rsatadi [29].

Janubiy Koreyada demografik qarish kuchaygani sari pensiya tizimiga tushayotgan fiskal bosim ortib bormoqda. OECD va IMF hisob-kitoblariga ko'ra, kelgusi o'n yilliklarda pensiya xarajatlarining YIMdagi ulushi sezilarli darajada oshishi va bu davlat moliyasiga qo'shimcha yuk keltirishi kutilmoqda [30]. Shu sharoitda Koreya ijtimoiy siyosati an'anaviy "family-centred welfare regime" doirasida rivojlanib, davlat, oila va bozor institutlarining o'zaro uyg'unlashgan modeliga tayangan holda oilaviy yordamni qo'llab-quvvatlashga intilmoqda [31]. Masalan, **Long-Term Care Insurance (LTCI)** dasturi keksalar uchun parvarish xizmatlarini moliyalashtiradi, biroq oilaviy parvarish uchun to'lov (caregiver subsidy) ham mavjud. Bu davlat transfertining oilaviy transfertga aylanishini anglatadi, ya'ni fiskal barqarorlikni saqlab, oilaviy birdamlikni kuchaytiruvchi mexanizm sifatida ishlaydi [32]. Davlat va oilaviy transfertlarning bunday uyg'unligi Koreya ijtimoiy siyosatida moslashuvchanlikni ta'minlaydi: iqtisodiy inqiroz davrida (masalan, 1997 va 2020-yillarda) oilaviy yordam davlat to'lovlariga nisbatan tezroq oshgan [33]. Shu orqali Koreya jamiyati resurslarning ikki yo'nalishli harakatini — davlatdan oilalarga va oilalardan qarindoshlarga — barqaror tizim sifatida shakllantirgan.

O'zbekiston sharoitida ham davlat va xususiy transfertlar o'rtasida o'zaro ta'sir mexanizmlari mavjud. Mehnat migratsiyasidan kelayotgan pul o'tkazmalari (remittances) oilaviy transfertlarning asosiy shaklini tashkil etadi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda O'zbekistonda migrantlar transfertlari YAIMning

taxminan 17–18% ini tashkil etdi. Bu daraja, rivojlanayotgan mamlakatlar kontekstida juda yuqori ko'rsatkichdir [34]. Bu mablag'lar ko'pincha iste'mol xarajatlariga yo'naltiriladi, biroq ularning bir qismini jamg'arma yoki investitsiya shakliga o'tkazish imkoniyati iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashi mumkin. Koreya tajribasi shuni ko'rsatadiki, davlat va oilaviy transfertlar o'rtasidagi muvozanat ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, davlat to'lovlarining kuchayishi oilaviy yordamni kamaytirishi yoki formasini o'zgartirishi mumkin (crowding-out); aksincha, davlat qo'llab-quvvatlovi zaif bo'lgan holatda oilaviy yordam muhim rol o'ynayveradi (substitution) [35]. O'zbekistonda avlodlararo qo'llab-quvvatlash oilaviy birdamlikning asosiy mexanizmi hisoblanadi [36]. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, oilaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini davlat dasturlari bilan bog'lash rasmiy iqtisodiyotga integratsiyani kuchaytiradi. Ijtimoiy sug'urta, uzoq muddatli parvarish xizmatlari va soliq imtiyozlari kabi vositalar oilaviy birdamlikni rag'batlantirishda samarali bo'ladi [37]. Shuningdek, ayollar bandligini kengaytirish oilaviy xizmat transfertlari yukini kamaytiradi va iqtisodiy samaradorlikni oshiradi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, Janubiy Koreyada ayollarning mehnatga layoqatli aholiga nisbatan ishtiroki taxminan 56 % ni, O'zbekistonda esa taxminan 39–40 % ni tashkil etadi [38]. Shu sababli, ayollar mehnatini rasmiy sektorga jalb qilish bilan bir qatorda, ularning uy mehnatini ijtimoiy qiymat sifatida tan olish dolzarbdir.

O'zbekiston uchun yana bir muhim xulosa — oilaviy transfertlarni rasmiy iqtisodiy tizimga integratsiya qilish zarurati. Buning uchun oilaviy yordam ko'rsatuvchi shaxslarga soliq chegirmalari berish, uyda parvarish qiluvchi shaxslarga to'lov tizimi (home-care subsidiya) joriy etish mumkin. Bu nafaqat norasmiy mehnatni rasmiylashtiradi, balki ijtimoiy birdamlikni mustahkamlaydi [39].

Demografik bosim ortib borayotgan hozirgi sharoitda, O'zbekiston uchun avlodlararo transfertlar tizimi iqtisodiy resurslarning barqaror aylanishini ta'minlovchi strategik vosita sifatida shakllanishi kerak. NTA yondashuviga asoslangan mahalliy monitoring tizimi (masalan, UzNTA) davlat siyosatini empirik dalillarga tayangan holda boshqarish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar.

Janubiy Koreya tajribasi avlodlararo transfertlar tizimi, demografik siyosat va iqtisodiy barqarorlik o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni yaqqol namoyon etadi. Ushbu modelning muvaffaqiyati davlat siyosati, oilaviy birdamlik va ijtimoiy institutlarning uyg'un ishlashida namoyon bo'lgan. O'zbekiston uchun ham, demografik bosim kuchayib borayotgan hozirgi sharoitda, Koreya tajribasini nazariy va amaliy jihatdan o'rganish, uni milliy sharoitga moslashtirish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Birinchiidan, avlodlararo transfertlar tizimini milliy darajada o'lchash va baholash tizimini yaratish zarur. Bugungi kunda O'zbekistonda oilaviy

yordamlar, migrantlar transfertlari yoki xizmat ko'rsatish shaklidagi qo'llab-quvvatlashlar iqtisodiy statistikada to'liq aks etmaydi. Shu sababli Koreyadagi KOWEPS yoki KLoSA singari panel so'rovlar asosida **Uy xo'jaliklari transfertlari monitoring tizimini** joriy etish, keyinchalik esa UzNTA – milliy transfer hisobi tizimini shakllantirish zarur [8]. Bu ijtimoiy siyosatni dalillarga asoslangan tarzda rejalashtirish imkonini beradi.

Ikkinchidan, pensiya tizimini ko'p pog'onali model asosida modernizatsiya qilish lozim. Hozirda O'zbekistonda pensiya ta'minotining asosiy qismi davlat tomonidan moliyalashtiriladigan, majburiy sug'urta badallariga tayanadigan tizim orqali amalga oshiriladi. Biroq 2021-yilda e'lon qilingan ochiq manbalarga ko'ra, O'zbekistonda 2030-yilgacha uch pog'onali pensiya tizimiga o'tish rejalashtirilgan [Sputnik Uzbekistan, 2021]. Ushbu rejalashtirilgan model bazaviy pensiya, sug'urtaga asoslangan pensiya va jamg'arma hisoblaridan iborat diversifikatsiyalashgan tizimni nazarda tutadi.

Uchinchidan, oilaviy transfertlarni rasmiy iqtisodiy tizimga integratsiya qilish O'zbekiston sharoitida ustuvor yo'nalish bo'lishi kerak. Bu jarayon soliq imtiyozlari, davlat subsidiyalari va oilaviy jamg'arish mexanizmlari orqali amalga oshirilishi mumkin. Masalan, ota-onasiga moddiy yordam ko'rsatgan yoki ularni parvarish qilayotgan fuqarolarga soliq chegirmalari berish, Koreyadagi "family care allowance" tizimining milliy variantini yaratish ijtimoiy birdamlikni kuchaytiradi va norasmiy yordamni rasmiy sektorga o'tkazadi [39].

To'rtinchidan, migratsiya transfertlarini investitsion mexanizmlarga yo'naltirish lozim. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda O'zbekistonga yuborilgan 14,6 mlrd AQSh dollari miqdoridagi remittanslarning katta qismi iste'mol xarajatlariga sarflanmoqda [34]. Bu mablag'larning bir qismini ta'lim, sog'liqni saqlash yoki uy-joy jamg'arish fondlariga yo'naltirish uchun moliyaviy institutlar orqali maxsus "family investment accounts" tizimini yaratish muhimdir. Family investment accounts — uy xo'jaligi darajasida shakllantiriladigan, migratsiya transfertlarini oddiy iste'moldan uzoq muddatli iqtisodiy aktivlarga yo'naltirishga xizmat qiluvchi jamg'arma va investitsiya tizimi bo'lib, bu tizim inson kapitaliga investitsiyalarni kuchaytirishga qaratilgan institutsional yechim sifatida taklif etiladi. Bunday hisoblar chet elda ishlayotgan migrantlarning pul o'tkazmalarini avtomatik tarzda ajratib, uning ma'lum qismini ta'lim, sog'liqni saqlash, uy-joy xaridi yoki pensiya jamg'armasi kabi maqsadli yo'nalishlarga yo'naltirish imkonini beradi. Amaliy jihatdan bu mexanizm bank depozitlari, maxsus jamg'arma hisoblari yoki investitsion fondlar bilan integratsiyalashgan bo'lib, hisob egasiga qat'iy shartlar asosida mablag'ni faqat inson kapitaliga yoki aktivlarga yo'naltirishga ruxsat beradi. Shunday qilib, remittanslar qisqa muddatli iste'molni moliyalashtiruvchi oqim emas, balki farzandlar ta'limi, sog'liqni saqlash sifatini yaxshilash va uy-joy kapitalini shakllantirish orqali kelajak daromadni oshiruvchi strategik resursga aylanadi. Bunday hisoblarning samarali ishlashi uchun moliyaviy institutlar va davlat siyosatining uyg'unligi muhim: soliqqa oid

imtiyozlar, foiz stavkasi bo'yicha preferensiyalar, davlat tomonidan ma'lum miqdorda qo'shimcha badal (matching contribution) kiritish yoki maqsadli subsidiyalar orqali migrantlar va ularning oilalarini investitsion jamg'arishga rag'batlantirish mumkin. Shu bilan birga, family investment accounts tizimi moliyaviy savodxonlik dasturlari bilan birgalikda joriy etilsa, uy xo'jaliklari darajasida risklarni boshqarish, diversifikatsiyalashgan sarmoya portfellarini shakllantirish va kambag'allikdan chiqishning institutsional mexanizmini yaratadi. Natijada migratsiya transfertlari qisqa muddatli iste'mol bosimini yumshatish bilan cheklanib qolmay, balki uzoq muddatli iqtisodiy o'sish, avlodlararo tenglik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi asosiy moliyaviy instrumentga aylanadi.

Beshinchidan, ayollar bandligini oshirish va xizmat transfertlarini iqtisodiy tizimga kiritish ijtimoiy siyosatning ajralmas qismiga aylanishi zarur. Hozirda ayollar mehnat ishtiroki past bo'lgani sababli, uyda bajariladigan parvarish mehnati iqtisodiyotda rasmiy baholanmaydi. Uyda qarovchi shaxslar uchun ijtimoiy sug'urta imtiyozlari yoki "home-care certificate" tizimi joriy etilsa, bu nafaqat ayollar iqtisodiy faolligini oshiradi, balki xizmat transfertlarini ham iqtisodiy qiymatga ega soha sifatida rivojlantiradi [38].

Oltinchidan, ijtimoiy siyosatni ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv tizimiga o'tkazish zarur. Koreya tajribasida NTA usuli nafaqat transfer oqimlarini o'lchaydi, balki davlat byudjeti, ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy yordam siyosatlarining o'zaro ta'sirini ko'rsatadi. O'zbekiston uchun ham bunday analitik yondashuv davlat moliyasini uzoq muddatli demografik prognozlar bilan bog'lash imkonini beradi [40][16].

Umuman olganda, Koreya tajribasini O'zbekiston sharoitida tatbiq etishning asosiy maqsadi — *davlat va xususiy transfertlarning komplementarligini ta'minlash, avlodlararo birdamlikni iqtisodiy resurs aylanishining markaziga qo'yish va ijtimoiy barqarorlikni demografik o'zgarishlarga mos ravishda saqlab qolishdir*. Shu yo'nalishdagi izchil siyosat O'zbekistonga demografik dividend davrini samarali o'tkazish, kelajakda esa aholining qarish jarayoniga tayyorlangan, barqaror ijtimoiy-iqtisodiy tizimni shakllantirish imkonini beradi.

Adabiyotlar:

1. OECD (2024). *Demographic Outlook for East Asia 2024*. Paris: OECD Publishing.
2. World Bank (2022). *Social Protection Review: The Republic of Korea*. Washington DC: The World Bank.
3. *National Transfer Accounts Database (2023). Republic of Korea Profiles*. Retrieved from: www.ntaccounts.org.
4. OECD (2018). *Ageing and Employment Policies Working Better with Age: Korea*. OECD Publishing.

5. Lee, R., & Mason, A. (2017). *Consumption, Labor Income, and Intergenerational Transfers in Asia*. *Asian Economic Policy Review*, Vol. 12(1), pp. 114–135.
6. UNFPA (2023). *Population Ageing in Uzbekistan: Trends and Policy Implications*. Tashkent: UNFPA Uzbekistan Office.
7. Becker, G. S. (1981). *A Treatise on the Family*. Harvard University Press.
8. Lee, R., & Mason, A. (2011). *Population Aging and the Generational Economy: A Global Perspective*. Cheltenham: Edward Elgar.
9. X.X. Мамадалиева. Межпоколенных трансферты современной семьи в Узбекистане. Ташкент.
10. X.X. Mamadaliyeva, *Avlodlararo transfertlar-Oilaning barqaror rivojlanish vositasi sifatida: O'zbekiston misolida. Yangilanayotgan O'zbekistonda kambag'allikni qisqartirish va mehnat bozorini rivojlantirishni transformatsiyalash masalalari*. Toshkent 2024.
11. Cox, D., & Jimenez, E. (1990). *Private Transfers and the Effectiveness of Public Income Redistribution in the Philippines*. *Journal of Public Economics*, 42(3), 249–276.
12. Deuchler, M. (2015). *The Confucian Transformation of Korea*. Harvard University Press.
13. KOSIS (2023). *Population and Housing Statistics*. Korea Statistical Information Service.
14. Holliday, I. (2000). *Productivist Welfare Capitalism: Social Policy in East Asia*. *Political Studies Review*.
15. OECD (2024). *Pensions at a Glance: Korea*. Paris: OECD Publishing.
16. World Bank (2022). *Social Protection Review: The Republic of Korea*. Washington DC.
17. KLoSA (2022). *Korean Longitudinal Study of Ageing, Wave 8 Report*. Korea Labor Institute.
18. Mason, A., Lee, S., & Lee, R. (2020). *Intergenerational Transfers and Economic Growth in East Asia*. University of Hawaii Press.
19. *Population Aging and the Generational Economy*” (Lee & Mason, 2011, 2017).
20. Statistics Korea. (2022). *Population Projections for Korea 2022-2042*. Seoul: KOSTAT.
21. Korea Institute for Health and Social Affairs (KIHASA). (2021).
22. *The Journals of Gerontology: Series B / Ageing & Society* (2011). Kim, E. H.-W. & Cook, P. J. *The continuing importance of children in relieving elder poverty: Evidence from Korea*. Vol 31(6), pp 953-976.
23. *Wellbeing, Space and Society* (2023). Chu, L., Joly, E. & Moisan, M.-G. *Child-to-parent intergenerational support and its association with subjective well-*

- being among older adults: A cross-national comparison of American and Korean parents. DOI 10.1016/j.wss.2023.100177.
24. Kim, H. (2019). Household Transfers and Consumption Smoothing in Korea. *Asian Economic Journal*.
 25. UN ESCAP (2023). *Income Security for Older Persons in East Asia*. Bangkok: United Nations ESCAP.
 26. KIHASA. (2017). *Korea's Welfare State: Structures and Challenges*. Korea Institute for Health and Social Affairs.
 27. Cox, D., Lee, S. & Jimenez, E. (2004). Public Transfers and Private Transfers in South Korea. *Journal of Asian Economics*, 15(2), 231–248.
 28. Hwang, Inuk & Lee, Tae-jin. (2023). Inter-Generational Effects of Basic Pension on Adult Children's Subjective Well-Being. *Health and Social Welfare Review*, 43(1), 191-208. doi:10.15709/hswr.2023.43.1.191
 29. UNESCAP (2022). *Income Security for Older Persons in the Republic of Korea*. United Nations ESCAP.
 30. OECD (2022). *OECD Reviews of Pension Systems: Korea*. Paris: OECD Publishing.
 31. Holliday, I. (2000). *Productivist Welfare Capitalism: Social Policy in East Asia*.
 32. LTCI Korea (2023). *Long-Term Care Insurance Annual Report*. Seoul.
 33. Choi, J. (2021). Family Transfers and Economic Shocks: Evidence from Korea. *Asian Development Review*.
 34. World Bank — Personal remittances, received (% of GDP) — Uzbekistan.
 35. Horioka, C.Y. (2021). The Life-Cycle Model and Intergenerational Transfers in Asia. *Journal of Economic Perspectives*.
 36. X.X.Мамадалиева, Влияние межпоколенных трансфертов на качественное развитие семьи. (2023). In *Nashrlar*. <https://doi.org/10.60078/2023-vol1-iss1-pp396-399>
 37. OECD (2019). *The Future of Social Protection: What Works for Family Support?* Paris: OECD Publishing
 38. World Bank. (2024). *Female labour force participation rate (% of female population ages 15+)*. World Bank Gender Data Portal.
 39. OECD (2024). *Public-Private Transfer Interaction and Care Economy Lessons from Korea*. Paris: OECD Publishing.
 40. World Bank. (2005). *Old-Age Income Support in the 21st Century: An International Perspective on Pension Systems and Reform*. Washington, DC: World Bank.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA SHAHARLAR TIZIMI SHAKLLANISHI VA HUDUDIY URBANISTIK TARKIBDAGI O‘ZGARISHLAR

Tojiyeva Zulxumor Nazarovna
professor, geografiya fanlari doktori,
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti
iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kafedراسи mudiri

Qurbonov Paxlavon Rustamovich
dotsent, geografiya fanlari nomzodi,
Qarshi davlat universiteti geografiya kafedراسи dotsenti
ORCID: 0009-0004-3128-0663
Pahlavon82@mail.ru
+998972226501.

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasida shaharlar tizimining shakllanish jarayonlari, urbanizatsiya darajasining tarixiy bosqichlari va hududiy urbanistik tarkibdagi o‘zgarishlar tahlil qilingan. 1970–2025-yillar davomidagi shahar va shaharchalar sonining o‘zgarishi, urbanizatsiyaning birinchi, ikkinchi va uchinchi to‘lqinlari hamda ularning demografik va ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan bog‘liqligi ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so‘zlar: urbanizatsiya, shaharlar tizimi, urbanistik tarkib, shaharcha, shahar iyerarxiyasi, “Smart City”, hududiy rivojlanish.

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ГОРОДОВ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН И ИЗМЕНЕНИЯ В ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ УРБАНИСТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ

Таджиева Зулхумор Назаровна
профессор, доктор географических наук,
заведующая кафедрой экономической и социальной географии
Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Курбанов Пахлавон Рустамович,
доцент, кандидат географических наук,
доцент кафедры географии
Каршинского государственного университета

Аннотация. В данной статье проанализированы процессы формирования системы городов Республики Узбекистан, исторические

этапы урбанизации и изменения в территориальной урбанистической структуре. На научной основе раскрыта динамика изменения числа городов и поселков городского типа в 1970–2025 гг., первая, вторая и третья волны урбанизации, а также их взаимосвязь с демографическими и социально-экономическими факторами.

Ключевые слова: урбанизация, система городов, урбанистическая структура, посёлок городского типа, иерархия городов, «Smart City», территориальное развитие.

FORMATION OF SYSTEM CITIES OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AND CHANGES IN THE TERRITORIAL URBAN STRUCTURE

Tojiyeva Zulkhumor Nazarovna,
professor, doctor of geographical sciences,
head of the department of economic and social geography
Mirzo Ulugbek National university of Uzbekistan.

Qurbonov Pakhlavon Rustamovich,
associate professor, candidate of geographical sciences
associate professor of the department of geography
Karshi state university.

Abstract. This article analyzes the processes of the formation of the urban system of the Republic of Uzbekistan, the historical stages of urbanization, and changes in the territorial urbanistic structure. It provides a scientifically grounded examination of the dynamics of changes in the number of cities and urban-type settlements during 1970–2025, the first, second, and third waves of urbanization, and their interrelation with demographic and socio-economic factors.

Keywords: urbanization, urban system, urban structure, urban-type settlement, city hierarchy, “Smart City”, territorial development.

Kirish.

Jahonda urbanizatsiyasining asosiy xususiyatlari turli mamlakatlarda turlicha namoyon bo'ladi. Ushbu jarayonning rivojlanishi, jumladan, O'zbekistonda ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Respublikamiz qadimgi madaniyat va shaharsozlik markazlaridan hisoblansada, bu yerda shaharlar to'ri va tizimi, hozirgi zamon mazmunidagi urbanizatsiya jarayonlari so'nggi yillarda shakllangan. O'zbekiston Respublikasida shahar aholisi salmog'ining o'zgarib borishi ichki va tashqi omillar ta'sirida turli davrda turlicha kechgan. Bu, birinchidan, respublikaning “shahar” maqomiga bo'lgan munosabatiga, ishlab

chiqarish kuchlarining joylanish va rivojlanish xususiyatlariga hamda shaharlarni shakllantirish maqsadlariga bog'liq bo'lgan. Shu nuqtai nazardan urbanizatsiyaning ekstensiv va intensiv rivojlanish xususiyatini ko'rsatish mumkin. Intensiv rivojlanish ko'proq respublika iqtisodiyotida sanoat va boshqa qishloq xo'jaligi hisoblanmagan tarmoqlarning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa, urbanizatsiyaning ekstensiv shakli ko'proq yangi shahar va shaharchalarning vujudga kelishi bilan yuz beradi. Aynan shu shakl respublika urbanizatsiyasining so'nggi yillardagi o'ziga xos to'liqlarini ifodalaydi. Respublikada shahar aholi punktlarining rivojlanish tarixi va urbanizatsiya jarayonlarining o'zgarish dinamikasini tadqiq qilish – hududlarning urbanistik salohiyatini aniqlash, yirik urbanistik tizimlar, shahar va shahar aglomeratsiyalarining rivojlanishi, shaharlarning funksional tarkibini zamonaviylashtirish va diversifikatsiya qilish, agroindustrial shaharchalar va qishloq urbanizatsiyasini joylarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti bilan muvofiqlashtirishga qaratilgan vazifalarni amalga oshirish nuqtai nazardan dolzarb ahamiyatga ega.

Adabiyotlar sharhi.

Maqolada mazkur sohaga tegishli bo'lgan davlat qonunlari, respublika Prezidentining farmonlari va asarlari, hukumat qarorlari, O'zbekiston Respublikasining "Shaharsozlik kodeksi", shuningdek, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanida, xususan, shaharlar geografiyasi va urbanizatsiya jarayonlarini o'rganishda yaratilgan nazariy bilimlar, mazkur muammolar bilan shug'ullangan olimlarning ilmiy tadqiqot ishlaridan foydalanilgan.

Tadqiqot metodologiyasi.

Maqolaning metodologik asosini kompleks yondoshuv tashkil etib, bunda tarixiylik, statistik, geografik taqqoslash, tizim-tarkib, hududiy tahlil kabi usullardan foydalanilgan. Tadqiqot ishi maxsus ilmiy adabiyotlar, kartografik manbalar bilan bir qatorda "O'zshaharsozlikLITI", O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlarini tahlil qilish asosida amalga oshirilgan.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

O'zbekistondagi aksariyat "yangi" shaharlar o'tgan asrning 60-80-yillarida qo'riq yerlarni o'zlashtirish, turli qazilma boyliklardan foydalanish davriga to'g'ri kelgan. Bunday shaharlar ayniqsa Surxondaryo, Qashqadaryo, Jizzax, Sirdaryo va Navoiy viloyatlarida ko'pchilikni tashkil qiladi. Umuman olganda, shaharlarning tashkil topishi siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va tarixiy jarayonlar natijasi bo'lib, ularning rivojlanishi ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiy etishi bilan belgilanadi. Ushbu jarayonning demografik ko'rsatkichi, xususan, shahar

va shaharchalar soni oxirgi ellik yil davomida ikki marta keskin o'zgarishlarni boshidan kechirdi. Masalan, 1970-yilda Butunittifoq aholi xatlovi ma'lumotlariga ko'ra, respublikada 42 ta shahar, 82 ta shaharcha mavjud bo'lib, ularda jami aholining 36,6 foizi yashagan. 1972-yilda aholi punktlariga shahar maqomini berish meyorini 10 mingdan 7 mingga tushirilishi munosabati bilan, ularning soni keskin ko'payib bordi [2]. Bu holatni respublikada urbanizatsiya rivojlanishining **birinchi to'liqini** deb hisoblash mumkin. Ta'kidlash joizki, shahar joylar sonining tez ko'payishi, ayniqsa 1975-1979-yillarda ko'zga tashlanadi. 1979-yilga kelib O'zbekistonda 90 ta shahar va 94 ta shaharchalar mavjud bo'lgan, ularga jami aholining 41,2 foizi to'g'ri kelgan.

E'tiborlisi shundaki, ko'rilayotgan davrda urbanizatsiyaning birinchi to'liqini asosan shaharlar hisobidan yuz bergan, shaharchalarning soni atigi 12 taga ko'paygan, xolos. Natijada, shahar va shaharchalar (shahar tipidagi posyolkalar) ning o'zaro nisbati 1970-yilda 1:1.95 ga teng bo'lgan holda, 1979-yilda 1:1.04 ni tashkil etgan. Demak aytish mumkinki, bu davr **ekstensiv urbanizatsiya** davri bo'lib, shaharlar to'ri va tarkibi yanada maydalashgan. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, to'r – bu shahar joylarning oddiy qatori, miqdoriy ko'rsatkich hisoblanadi. Ularning tarkibi esa ko'proq iqtisodiy mazmunga ega bo'lib, shaharlarning iyerarxik tuzilishi yoki tizimini aks ettiradi. Binobarin, mamlakat va uning mintaqalarida shahar joylar, ularning "piramidasini" mukammalligi ayni vaqtda bu yerda ishlab chiqarishni to'g'ri hududiy tashkil etilganligidan ham guvohlik beradi. Urbanizatsiya jarayonining jadal rivojlanish holati taxminan 1985-yillargacha davom etgan. Bu davrda umumiy urbanizatsiya darajasi 42,0 foizgacha ko'tarilgan, undan keyingi yillarda esa shaharlar sonining ko'payish sur'ati ancha susaygan va asta-sekin barqarorlashgan. Masalan, O'zbekistonda shahar aholi punktlari soni 1989-2008-yillar, ya'ni 20 yil mobaynida atigi 5,4 foizga ko'paygan, xolos. Mazkur ko'payish shaharchalar hisobiga ro'y bergan bo'lib (16 taga ko'paygan), shaharlar sonida, aksincha, kamayish kuzatilgan (4 taga kamaygan). Qizig'i shundaki, bu davrda urbanizatsiyaning umumiy ko'rsatkichi ko'tarilish o'rniga, pasayib borgan. Bunday urbanizatsion jarayon, odatda, kam uchraydigan holatdir. Qisqarish ko'proq Buxoro va Xorazm viloyatlariga to'g'ri keladi. Xususan, Xorazmda beshta shahar shaharcha maqomiga tushirilgan. Shu asosda ham shahar tipidagi posyolkalarning soni ortgan. Biroq, Buxoro, Andijon, Namangan, Samarqand, Toshkent viloyatlarida shaharchalar sonida ham qisqarish kuzatilgan [1].

2008-yil yanvar ma'lumotlariga ko'ra, shahar joylarning eng ko'p soni Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent, Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro va Andijon viloyatlariga to'g'ri kelgan va urbanizatsiyaning geografik ko'rsatkichi, ya'ni shahar joylar zichligi mamlakat hududlarida o'ziga xos xususiyat kasb etgan. Agar respublika bo'yicha 2000 kv. km. ga o'rtacha 1 ta shahar aholi punkti

to'g'ri kelgan bo'lsa, Toshkent, Andijon, Sirdaryo, Namangan va Farg'ona viloyatlarida bu ko'rsatkich ancha yuqori bo'lgan. Shu bilan birga maydonining yirikligi sababli Qoraqalpog'iston Respublikasi, Navoiy, Buxoro viloyatlarining shahar joylar bilan ta'minlanganlik darajasi ancha past. Bu holat mintaqalarning tabiiy sharoiti va ishlab chiqarish kuchlarining joylanishi, ixtisoslashuvi va mujassamlashuvi bilan izohlanadi. Urbanizatsiyaning demografik ko'rsatkichi ham ko'rilayotgan davrda turli darajadagi tarixiy-geografik xususiyatlarga ega.

Demografik va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar ta'sirida o'tgan asrning oxirgi choragida yangi shaharlarni vujudga kelishi keskin kamaydi. 2008-yil oxirida respublikada 120 ta shahar va 113 ta shaharchalar mavjud bo'lib, ularning 3/5 qismi kichik shaharlarga to'g'ri kelgan. O'rta bosqichdagi shaharlar esa jami shahar punktlarining 7,3 foizini tashkil etgan, xolos. Shaharlar o'rtasida tafovutlarning kattaligi, mamlakatimizda urbanizatsiyaning real holatini pastligidan dalolat beradi.

2008-yil yanvar holatiga ko'ra, O'zbekistonda jami 27072,2 ming aholi mavjud bo'lib, shundan 9698,2 ming kishi shahar joylarda va 17374,0 ming nafari qishloq aholi punktlarida istiqomat qilgan. Respublika bo'yicha o'rtacha urbanizatsiya darajasi 35,8 foizni tashkil etgani holda, viloyatlar doirasida bu ko'rsatkich bir-biridan farqlanadi.

Iqtisodiy rayonlar miqyosida Toshkent 67,4 %, Quyi Amudaryo 35,6% va Zarafshon 34,7 % mintaqalari urbanizatsiyalashuv darajasining yuqoriligi bo'yicha birmuncha ajralib turgan. Bunga mazkur hududlarda Toshkent, Samarqand, Nukus, Buxoro, Navoiy, Urganch, Chirchiq, Angren kabi yirik shaharlarning joylashganligi ta'sir etgan. Farg'ona va Mirzacho'l iqtisodiy rayonlarining ham qariyb 1/3 qism aholisini shaharliklar tashkil etgan. Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlaridan iborat Janubiy iqtisodiy rayon esa respublikada eng past (22,2 %) urbanizatsiyalashgan hudud hisoblanib kelingan. Mamlakat aholisining 1/6 qismi ushbu mintaqa hissasiga to'g'ri kelgani xolda, jami shahar aholisining atigi 10,2 foizigina Janubiy O'zbekistonda yashagan.

2009-yilni respublikamizda "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" deb e'lon qilinishi va bu borada maxsus davlat dasturining ishlab chiqarilishi munosabati bilan mingga yaqin qishloq joylarga shaharcha maqomi berildi. Natijada, shaharchalar soni va umumiy urbanizatsiya darajasi keskin ko'tarilib ketdi. Bu holatni respublikada urbanizatsiya jarayonining **ikkinchi to'lqini** sifatida talqin qilish mumkin. Respublika mintaqalarida urbanizatsiya ko'rsatkichlarining o'zgarishi ancha katta davrlar oraliqida ko'rilgan. Bunday yondoshuv statistika qoidasiga ba'zan to'g'ri kelmaydi. Sababi, sodir bo'lgan o'zgarishlar butun ko'rilayotgan davr yillariga emas, uning ayrim yillarigagina tegishli bo'lishi mumkin. Masalan, O'zbekiston viloyatlarida urbanizatsiya

darajasining 2000-2009-yillardagi o'zgarishi to'liq bu davrda emas, balki o'sish so'nggi yilda, ya'ni 2009-yilda qayd etiladi [3].

O'z navbatida, Qishloq taraqqiyoti dasturi doirasida respublikaning 966 ta qishloq aholi punktlarini shaharchalar toifasiga o'tkazilganligi, respublika o'rtacha urbanizatsiya darajasining 2008-yildagi 35,8 foizdan 2009-yilda 51,7 foizga ko'tarilishiga olib keldi. Bunday "inqilobiy o'zgarish" ayniqsa Namangan, Farg'ona, Andijon, Qashqadaryo, Surxondaryo va Samarqand viloyatlarida keskin ko'zga tashlanadi. Ammo, O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra 2025-yil 1-yanvar holatida mamlakat aholisining 51,0 foizi shahar punktlarida yashamoqda. Ya'ni, o'tgan 15 yil mobaynida respublika urbanizatsiya darajasi 0,7 foizga pasaygan. Bu holat qishloq aholi punktlarida aholi tabiiy harakatining yuqoriligi bilan izohlanadi.

Yangi tashkil etilgan shaharchalar to'ri mintaqalar doirasida tahlil qilinganda eng ko'p ulush Farg'ona vodiysi viloyatlari Farg'ona (196 ta), Namangan (109 ta) va Andijon (78 ta) ga to'g'ri kelishini ko'rish mumkin. Bunga yangi shaharchalarga qo'yilgan aholi soni bilan bog'liq talablarga (u 2000 kishidan kam bo'lmasligi lozim) mazkur mintaqa qishloqlarining katta qismi javob berishi sabab bo'ldi. Shu bilan birga, Farg'ona vodiysida azaldan sug'orma dehqonchilikning rivojlanganligi, yer resurslarining cheklanganligi, qolaversa, mahalliy aholining daryo va soylar havzasida zich, polosasimon joylashganligi tufayli yirik qishloq punktlari shakllangan.

Yangi tashkil etilgan shaharchalarning 23,4 foizi respublikaning eng qishloqlashgan hududi hisoblangan Janubiy O'zbekiston viloyatlarida joylashgan (Qashqadaryoda 119 ta va Surxondaryoda 107 ta). Ammo mintaqa tabiiy sharoiti va xo'jalik ixtisoslashuvidan kelib chiqib, shaharchalar tarkibining 84,0 foizini aholisi 5,0 ming kishigacha bo'lgan toifa tashkil etadi. Shuningdek, Toshkent va Samarqand viloyatlarining har birida taxminan 80 ga yaqin, Buxoroda 60 ta, Xorazmda 51 ta qishloqlar shaharcha maqomiga ega bo'ldi. Yangi shaharchalarning eng kam ulushi katta maydonlari cho'l mintaqasi bilan band, suv resurslari bilan yaxshi ta'minlanmagan Qoraqalpog'iston Respublikasi (11 ta) va Navoiy (30 ta) viloyatlariga tegishli. Ushbu hududlar bilan birga Buxoro viloyatining aksariyat shaharchalari eng kichik guruhga (3 ming kishigacha) taalluqli ekanligi, ularning umumiy urbanizatsiya darajalariga sezilarli ta'sir ko'rsatmadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, yangi shaharchalarning tashkil topishi respublikada urbanizatsiyaning ikkinchi to'lqinini keltirib chiqardi. Buning natijasida respublika bo'yicha 4434,4 ming kishi yoki 2008-yilgi qishloq aholisining 25,5 foizi birvarakayiga shahar aholisiga aylandi. Biroq, mamlakat miqyosida ushbu jarayon turlicha kechib, mintaqalar doirasida bir-biridan geografik va demografik xususiyatlariga ko'ra ancha farq qiladi. Jumladan,

Farg'ona vodiysiga yangi urbanistik siyosat ta'siri o'ta sezilarli; bu yerda 2193,7 ming qishloq aholisi (yangi shaharchalar aholisining $\frac{1}{2}$ qismi) shaharlik bo'ldi. 2008-yilgi qishloq aholisining Andijonda 37,1 foiz, Namangan va Farg'ona viloyatlarida deyarli yarmiga yaqini shahar aholisi tarkibiga qo'shildi. Natijada, bu holat 2009-yil shahar aholisi sonining keskin ko'tarilib ketishiga, pirovardida urbanizatsiya darajasining ham oshishiga olib keldi.

Chunonchi, Farg'ona (52,8 %), Andijon (48,0 %) va Namangan (42,8 %) viloyatlarining 2009-yilgi jami shahar joylar soni va aholi salmog'iga yangi shaharchalar katta ta'sir ko'rsatgan. Ayni vaqtda, vodiy viloyatlarini aksariyat qishloqlari sug'orma dehqonchilik asosida shakllanganligi va yer resurslarining cheklanganligi bois, aholining mujassamlashuv darajasi o'ta yuqori. Bu holat yangi tashkil etilgan shaharchalarning o'rtacha aholi sonida ham seziladi (respublika bo'yicha – 4592 kishi). Masalan, Andijon viloyatida bu ko'rsatkich respublika bo'yicha eng yuqori – o'rtacha har bir shaharchaga 8238 kishi, Namangan va Farg'ona viloyatlarida ham u respublika o'rtacha darajasidan yuqori (mos ravishda, 5625 va 4786 kishi).

Yangi shaharchalar mutlaq aholi soniga ko'ra katta demografik salohiyatga ega Samarqand (381,0 ming) va Toshkent (276,3 ming), o'rtacha aholi soni bo'yicha Jizzax va Samarqand viloyatlari alohida ajralib turishini ko'rsatadi. Ayni paytda ushbu viloyatlar ham yangi shaharchalarning 2008-yilgi qishloq aholisiga nisbati bo'yicha boshqa viloyatlar singari (vodiy viloyatlaridan tashqari) respublika o'rtacha darajasidan past. Shu bilan birga qayd etish lozimki, Jizzax va Samarqand viloyatlarining 2009-yil shahar aholisini $\frac{1}{3}$ qismidan ortig'i aynan yangi shaharchalarga to'g'ri keladi. Qoraqalpog'iston Respublikasi, Navoiy va Buxoro viloyatlari yangi shaharchalarning mutlaq va o'rtacha aholi soni, 2008-yil qishloq va 2009-yil shahar aholisiga hamda jami shahar joylarga nisbati kabi ko'rsatkichlari bo'yicha respublikada eng quyi pog'onani egallaydi. Yangi shaharchalar soni va boshqa ko'rsatkichlarning pastligiga ko'ra, ayniqsa, Qoraqalpog'iston Respublikasi alohida ajralib turadi va bu holat uning umumiy urbanizatsiya darajasining deyarli o'zgarmay qolishiga sabab bo'ldi.

Yangi shaharchalar mamlakat shahar joylarida son jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lsada, ammo ular sifat jihatdan respublika urbanistik tarkibiga sezilarli ta'sir ko'rsatmadi. Masalan, 1989-yilda jami 221 ta shahar joylar mavjud bo'lib, ularning 70 foizi kichik shaharchalar guruhiga, chorak qismiga yaqini o'rta va yarim o'rta shaharlar sinfiga taalluqli bo'lgan. Shuningdek 12 ta katta, 3 ta yirik hamda yagona millioner (Toshkent) shahar mavjud bo'lgan. Shahar aholisi salmog'ida esa butunlay teskari holat kuzatilgan, ya'ni jami shahar aholisining 60,0 foizga yaqini 100 ming kishidan ortiq shaharlarga, 22,0 foizi 20,1-100 ming kishilik va atigi 18,3 foizigina kichik shaharlarga to'g'ri kelgan.

Keyingi o'n yillik davomida 13 ta yangi shahar punktlari tashkil topib, ularning jami soni 234 taga yetdi. Ayni vaqtda 100 mingdan ortiq aholisi mavjud yirik va katta shaharlar sinfiga Termizning qo'shilishi natijasida ularning jami shaharlar hissasidagi ulushi o'zgarib qoldi. Bu davrda eng katta o'sish o'rta va "yarim o'rta" shaharlar guruhida ro'y bergan (jami 17 ta shahar qo'shilgan). Ammo aholisi o'n ming kishigacha bo'lgan shahar joylar soni 1989 yilga nisbatan 8 taga qisqargan bo'lsada, guruhlarining jami shahar aholisidagi hissasi oldingi o'n yillikka nisbatan aytarlicha o'zgarib qoldi.

1999-2009-yillar davomida ham 100 mingdan ortiq aholisi mavjud shaharlar geografiyasi o'zgarishsiz qolgan, biroq, yangi urbanistik to'lqin ta'sirida ularning jami shahar aholisidagi ulushi 58,0 foizdan 49,3 foizga tushib qoldi. Shuningdek, bunday holat 20,1-50 va 50,1-100 ming kishilik shaharlar guruhida ham kuzatiladi (mos ravishda, 16,8 dan 12,8 ga va 9,4 dan 8,0 foizga). Vaholanki, bu davrda har ikkala sinf shaharlari sonida ham o'sish qayd etilgan edi. 2009-yilda 1000 ga yaqin qishloqlarga shaharcha posyolkasi maqomining berilishi kichik shahar joylarning, ayniqsa aholisi o'n mingdan kam bo'lgan shaharlar guruhining keskin ko'payishiga sabab bo'ldi. Natijada, ushbu guruh shahar punktlariga jami shahar aholisining 27,9 foizi to'g'ri kelmoqda. E'tiborli tomoni – mazkur guruhda bor yo'g'i 6 ta shahar – Qoravulbozor, Gazli, Marjonbuloq, Nurobod, Tolimarjon hamda Yangiobod "resurs" shaharlari mavjud bo'lib, qolgan 969 ta aholi punktlarining barchasi shaharchalar hisoblanadi.

2009-yildan keyingi yillarda respublika aholisining urbanizatsiya darajasi faqat Milliy Statistika qo'mitasi ma'lumotlarida o'zgarib bo'lsada, haqiqatda esa yangi tashkil etilgan shaharchalarda shahar tashkil etuvchi tarmoqlar – sanoat va xizmat ko'rsatish sohalarida hamda ularda band aholi sonida deyarli o'zgarishlar kuzatilmadi.

So'nggi yillarda Prezident Sh.M.Mirziyoyevning bevosita rahbarligi va tashabbuslari natijasida respublika siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohalarida katta islohatlar amalga oshirilmoqda. Mazkur islohatlar natijasi urbanizatsiya jarayoni, uning tarkibiy qismi bo'lgan shahar va shahar aglomeratsiyalarida ham o'z aksini topmoqda. Jumladan, o'zining katta turistik resurslariga ega sayyohlik markazlari bo'lgan Shahrisabz va Xiva shaharlarini tumanga bo'ysunuvchi shaharlar toifasidan viloyatga bo'ysunuvchi shaharlar toifasiga o'tkazilishi, Toshkent viloyati markazini Nurafshon (sobiq To'ytepa) shahriga ko'chirilishi va bu joyda mutlaqo yangi smart shahar bunyod etilayotganligi, Toshkent siti, Namangan siti, Samarqand siti singari yuqori texnologiyalarga asoslangan zamonaviy shaharlar qurilmoqda.

Prezident Sh.M.Mirziyoyevning 2019-yil uchun mo'ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida O'zbekiston

hukumatiga mamlakat aholisining urbanizatsiya darajasini 2030-yilga qadar 60 foizga yetkazish bo'yicha Davlat dasturi ishlab chiqish, bunda faqat poytaxt va viloyat markazlari bo'lgan shaharlarni emas, avvalo, hududlarda joylashgan shahar va posyolkalarni kompleks rivojlantirish e'tibor qaratish, shahar va posyolkalarda ko'p qavatli uylar qurishga, muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasi ham uy-joylarni qurish dasturlari bilan uzviy bog'liq holda rivojlantirish, belgilangan vazifalarni amalga oshirishda Iqtisodiyot vazirligi asosiy mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi lozimligini ta'kidlagan edi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida" gi, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi, 2019-yil 10-yanvardagi PF-5623-son "Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonlarida urbanizatsiya jarayonlarini jadallashtirishga doir muhim vazifalar belgilab berilgan.

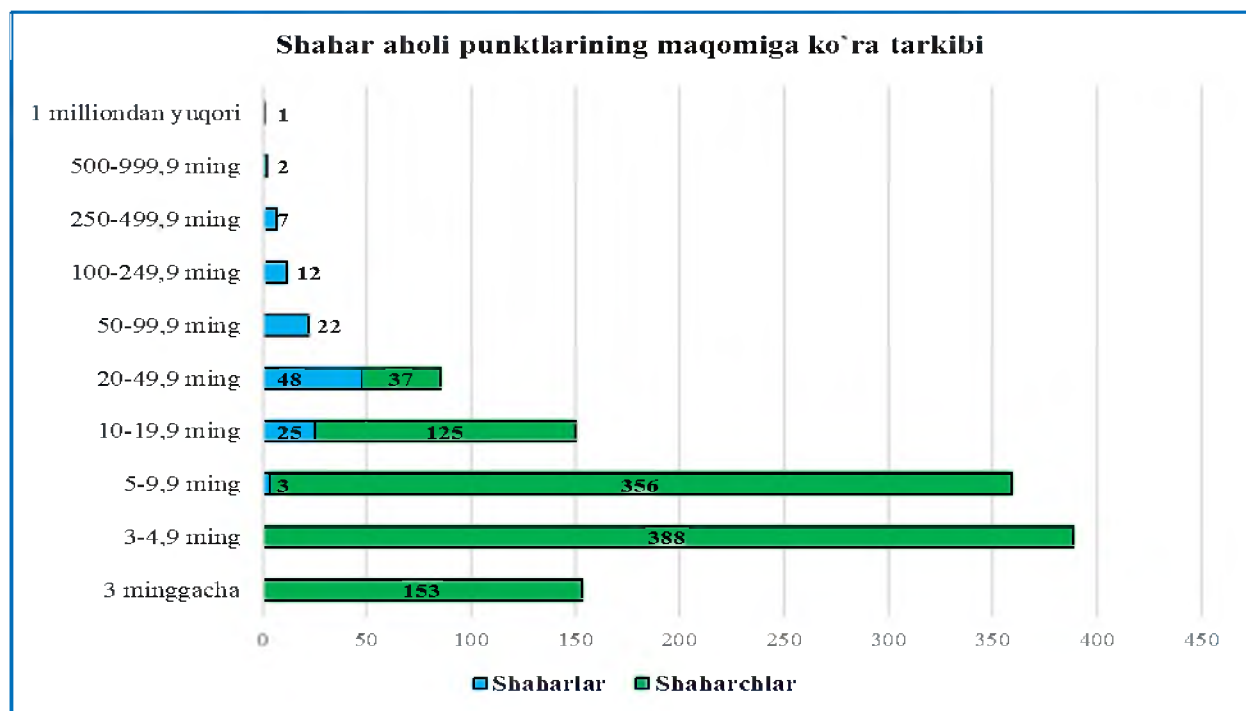
Mazkur Prezident farmonlari respublikada urbanizatsiya rivojlanishining inqilobiy **uchinchi to'liqini** boshlab berdi. Maqsadga erishish uchun, avvalgi xatolardan to'g'ri xulosa chiqargan holda, hududlarning real ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatidan kelib chiqib, puxta ilmiy asoslangan urbanistik siyosat olib borish lozim. Bunda mamlakatimiz iqtisodchi, iqtisodiy geograf, urbonolog va demograf olimlar tomonidan muhim ilmiy tadqiqotlar o'tkazilishi, ularning natijalarini amaliyotga joriy etib borish mexanizmini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Bu borada ushbu jarayonni harakatga keltiruvchi, uning negizi yoki moddiy asosi hisoblangan shaharlarni o'rganish iqtisodiy geografik tadqiqotlarning eng muhim obyektlaridan biri sanaladi [4].

2025-yil yanvar holatida O'zbekiston Respublikasining urbanistik to'rini jami 1179 ta shahar aholi punktlari, jumladan 120 ta shahar va 1059 ta shaharchalar tashkil etadi. Shu o'rinda urbanistik to'r – shahar joylarining "oddiy" sonini aks ettirsa, urbanistik tarkib – ushbu shaharlarning katta-kichikligini, ya'ni ularni sifat nuqtai nazardan qanday tuzilishga ega ekanligini ko'rsatadi. Har qanday mamlakatning urbanistik tarkibini o'rganishda, uning asosini tashkil etuvchi shaharlarning funksional tiplari va aholi soniga ko'ra klassifikatsiyasini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, "O'zbekiston Respublikasining ma'muriy–hududiy tuzilishi to'g'risida" 2020-yil 28-avgustida qabul qilingan qonunda shahar va shaharchalarning huquqiy me'yorlari aniq belgilab qo'yilgan. Jumladan, tuman bo'ysunuvidagi **shaharlar** – aholisining soni, qoida tariqasida, kamida yetti ming kishi bo'lgan, sanoat korxonalariga va rivojlangan infratuzilmaga ega bo'lgan aholi punktlari; **shaharchalar** – aholisining soni, qoida tariqasida, kamida ikki ming kishi bo'lgan, sanoat korxonalariga, temir yo'l stansiyalari va

boshqa muhim obyektlar yaqinida joylashgan, fuqarolar yig'inlaridan (mahallalardan) iborat bo'lgan aholi punktlari" – deb ta'rif berilganligini qayd etib o'tish lozim.

Respublika urbanistik to'rini huquqiy maqomiga ko'ra – 11,1 foizini shaharlar va 88,9 foizini shaharchalar tashkil etadi. Quyidagi ma'lumotlaridan mavjud 10 ta guruhning faqatgina 2 tasida, ya'ni 3 minggacha va 3-4,9 ming aholi mavjud bo'lgan guruhlardigina shaharlar mavjud bo'lmasa, shaharchalar aksincha aholisi 50 ming kishidan ortiq bo'lgan guruhlarda uchramasligini ko'rish mumkin (1-rasmga qarang).

1-rasm. O'zbekiston Respublikasi urbanistik to'rining huquqiy maqomiga ko'ra toifasi

Manba: Rasm O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Har ikkala shahar aholi punktlar bor bo'lgan guruhlar soni 3 ta bo'lib, aynan shu guruhlardagi shaharchalar yaqin yillarda shahar maqomini olishga asosiy davogar hisoblanadi. Jumladan, aholisi 20-49,9 ming kishigacha bo'lgan – “yarim o'rta” shaharlar guruhida jami 85 ta shahar aholi punktlari mavjud bo'lib, ularning 56,5 foizini shaharlar va 43,5 foizini shaharchalar (shaharsozlik kodeksi me'yorlariga ko'ra “katta shaharchalar”) tashkil etadi. Aholisi 10-19,9 ming kishilik - kichik shaharlar guruhida mavjud jami 150 ta shahar punktlaridan 1/6 qismi shaharlar va 5/6 qismi shaharchalardan iborat. 5-9,9 ming kishilik – mayda shaharlar guruhida shaharlar soni 3 ta (Navoiy viloyati - G'ozg'on, Toshkent viloyati - Yangiobod, Buxoro viloyati - Gazli) ni, shaharchalar soni 356 tani tashkil

etadi. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi statistik hisobotlarni yuritishda shahar punktlarini aholi soniga ko'ra 10 ta guruhga (3-ming kishigacha, 3-4,9 ming, 5-9,9 ming, 10-19,9 ming, 20-49,9 ming, 50-99,9 ming, 100-249,9 ming, 250-499,9 ming, 500-999,9 ming va 1 mlndan ortiq) ajratib tahlil qiladi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, xususan shaharlar geografiyasida, shuningdek, maxsus ilmiy tadqiqotlarda shaharlarni aholi soniga ko'ra quyidagi guruhlarga ajratib o'rganiladi [101;174;178;186].

- 10 minggacha - mayda shahar;
- 10-20 ming - kichik shahar;
- 20-50 ming - "yarim o'rta" shahar;
- 50-100 ming - o'rta shahar;
- 100-250 ming - katta shahar;
- 250-500 ming - yirik shahar;
- 500-1000 ming - eng yirik shahar;
- 1 -5 mln. - millioner shahar;

• 5 mln.dan ortiq - "Super" millioner shahar. Albatta shaharlarning aholi soni bo'yicha bunday pog'anasimon joylashuvi-iyerarxik tartibi tasodif emas, chunki shaharlar o'zlarining bajaradigan funksiyasidan kelib chiqqan holda, ma'lum bir demografik salohiyat va sig'imga ega bo'ladi.

Urbanizatsiya hozirgi zamonning eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlaridan biri hisoblanib, u barcha mamlakatlarda qishloq-shahar yo'nalishida aholi migratsiyasining kuchayishi, qishloq xo'jaligi bo'lmagan sohalarning ustuvor rivojlanishi (xususan axborot, servis, turizm va x.k.), shahar turmush tarzining tarqalishi va boshqalarda o'z aksini topadi. Biroq, yuqorida ta'kidlanganidek, rivojlanayotgan va rivojlangan mamlakatlarda ushbu jarayonning sur'ati va yo'nalishi turlicha amalga oshmoqda.

Urbanizatsiyaning geografik ko'rsatkichi nafaqat shahar joylarning zichligi, balki shaharlarning katta-kichikligi yoki **hududiy urbanistik tarkibi** orqali ifodalanadi. Sababi, ma'lum bir hududdagi shahar aholisi bir qancha mayda shaharlar yoki son jihatidan uncha ko'p bo'lmagan yirik va o'rta shaharlarda mujassamlashgan bo'lishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, bu yerda hududlarning urbanistik tarkibida katta va yirik shaharlarning mavjudligi nazarda tutiladi.

Masalan, 2025-yil yanvar holati bo'yicha O'zbekiston Respublikasining 100 ming kishidan ortiq aholiga ega bo'lgan **millioner, juda yirik, yirik, katta** shaharlariga jami shahar aholisining qariyb 44,7 foizi to'g'ri kelmoqda. Respublikada bunday shaharlar to'ri Toshkent va Farg'ona viloyatlarida to'rttadan, Qashqadaryo va Xorazm viloyatlarida ikkitadan, qolgan viloyatlarda bittadan mavjud. Hududiy urbanistik tarkib ishlab chiqarishning joylashuvi va

mujassamlashuvini aks ettiradi. Bu borada, albatta, turli yiriklikdagi shahar joylarning mavjudligi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Hozirgi vaqtda O‘zbekiston sharoitida hududlarning haqiqiy urbanizatsiya darajasi va iqtisodiy rivojlanganligini o‘rta hamda “yarim o‘rta” shaharlar sinfi belgilab bermoqda. Respublika jami shahar aholi punktlarning atigi 1,9 foizi, aholisi 50-99,9 ming kishigacha bo‘lgan o‘rta (22 ta) shaharlar guruhiga taalluqli. O‘rta shaharlar geografiyasi tahlildan, ushbu guruh shaharlari respublika mintaqalari bo‘yicha deyarli teng taqsimlangan bo‘lsada, tabiiy sharoiti nisbatan noqulay Qoraqalpog‘iston Respublikasida 5 ta (Xo‘jayli, Beruniy, To‘rtko‘l, Chimboy, Taxiatosh), urbanistik salohiyati yuqori Toshkent (Yangiyo‘l, Parkent, Nurafshon), Namangan (Chust, Chortoq, Kosonsoy) viloyatlarida 3 tadan, Samarqand (Kattaqo‘rg‘on, Urgut), Buxoro (Kogon, G‘ijduvon), Andijon (Shahrixon, Asaka), Qashqadaryo (Koson, Kitob), viloyatlarida 2 tadan ushbu bo‘g‘in shaharlari bor.

1-jadval

**O‘zbekiston Respublikasining hududiy urbanistik tarkibi
(01.01.2025-yil holatida)**

T/p	Mintaqalar	Jami shahar joylar	Shundan aholi soni bo‘yicha, ming kishi hisobida						
			1000 dan ortiq	500-1000	250-500	100-250	50-100	20-50	20 dan kam
	O‘zbekiston Respublikasi	1179	1	2	7	12	22	85	1050
	shu jumladan:								
1	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	38	–	–	1	–	5	2	30
	viloyatlar:								
2	Andijon	90	–	–	1	–	2	15	72
3	Buxoro	79	–	–	1	–	2	2	74
4	Jizzax	48	–	–	–	1	–	6	41
5	Qashqadaryo	130	–	–	1	1	2	8	118
6	Navoiy	53	–	–	–	1	1	3	48
7	Namangan	123	–	1	–	–	3	10	109
8	Samarqand	99	–	1	–	–	2	10	86
9	Sirdaryo	30	–	–	–	1	–	4	25
10	Surxondaryo	120	–	–	–	1	1	5	113
11	Toshkent	105	–	–	–	4	3	8	90
12	Farg‘ona	203	–	–	3	1	1	6	192
13	Xorazm	59	–	–	–	2	–	6	51
14	Toshkent shahri	2	1	–	–	–	–	–	1

Manba: Jadval O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Shuningdek, Navoiy (Zarafshon), Farg'ona (Quva) va Surxondaryo (Denov) viloyatlarda 1 tadan o'rta shaharlar mavjud. Xorazm, Jizzax, Sirdaryo viloyatlarida esa bu toifadagi shaharlarning yo'qligi shaharlarning pog'onasimon joylashuv qonuniyatlarining buzilishiga va buning natijasida hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki, aynan ushbu guruh shaharlari yaqin kelajakda katta shaharlar guruhiga o'tishga asosiy davog'arlar hisoblanadi. Jumladan, hozirgi demografik vaziyat saqlanib qolsa, 2030-yilgacha Denov, Zarafshon, Shahrixon, Koson va Urgut singari o'rta shaharlar katta shaharlar guruhiga o'tishsa, o'rta shaharlar toifasiga Qamashi, Yangiyer, Oqtosh, Uchqo'rg'on, Xonobod, Rishton, Ohangaron shaharlari qo'shilishi kutiladi.

"Yarim o'rta" yoki aholisi 20-50 ming kishilik shahar aholi punktlari 85 tani tashkil qilib, ushbu shahar joylarining aksariyati o'rta shaharlar sinfi bilan birgalikda qishloq tumanlarining ma'muriy markazi vazifasini bajaradi. Mazkur guruh shaharlarining 36,7 foizi Farg'ona vodiysi viloyatlarida joylashgan (1-jadvalga qarang).

Mazkur guruh shahar joylarida jami shahar aholisining 21,8 foizi, jumladan o'rta shaharlarga 8,1 foizi (1515,4 ming kishi) va yarim o'rta shaharlarga 13,7 foizi (2566,7 ming kishi) to'g'ri keladi. O'rta shaharlar aholisi eng ko'p bo'lgan viloyatlarga aholi zichligi yuqori Andijon, Samarqand, Namangan, Toshkent, Farg'ona viloyatlari kirsam, aksincha Buxoro, Navoiy, Jizzax, Sirdaryo, Xorazm viloyatlarida o'rta shaharlar aholisi mutlaq soni nisbatan kam. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, respublikaning o'ziga xos urbanistik tarkibi va rivojlanish ko'rsatkichlarini hisobga olgan holda aynan o'rta sinf shaharlarini birinchi navbatda uzoq muddatli rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Chunki, O'zbekiston sharoitida mintaqalarning o'sish qutblari va markazlari vazifasini bajarishi uchun aynan mazkur guruh shaharlarining barcha imkoniyatlari yetarli. Jumladan, Denov, To'rtko'l, Chimboy, Koson, G'ijduvon, Urgut, Xo'jayli, Kattaqo'rg'on, Yangiyo'l, Quvasoy, Chust, Chortoq, Zarafshon, Shahrixon, Asaka, Parkent, Nurafshon va Quva shaharlari o'sish qutblari vazifasini asosiy nomzod shaharlar hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi shahar joylarning 1050 tasi aholisi 20 ming kishigacha bo'lgan – **kichik shaharlar** guruhiga tegishli bo'lib, ushbu guruh a'zolarining 27 tasini shaharlar va 1023 tasini shaharchalar tashkil etadi.

Xulosa va takliflar.

O'zbekistonda urbanizatsiya rivojlanishi va zamonaviy shaharlar shakllanishini shartli ravishda uchta asosiy davrga ajratish mumkin. Birinchi to'liqin – 1975-1979-yillar. 1972-yilda aholi punktlariga shahar maqomini berish meyorini 10 mingdan 7 mingga tushirilishi munosabati bilan, ularning soni

keskin ko'payib bordi. 1979-yilga kelib O'zbekistonda shaharlar 42 tadan 90 taga va shaharchalar 82 tadan 94 taga ko'paydi. Umumiy urbanizatsiya darajasi 36,6 foizdan 41,2 foizga oshdi. Bu davrda urbanistik tarkib asosan shaharlar hisobidan ko'paydi. Ikkinchi to'liqin – 2009-yil. “Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili” davlat dasturi natijasida 966 ta qishloqlarga shaharcha maqomi berildi. Ushbu to'liqin ta'sirida umumiy urbanizatsiya darajasi 35,8 foizda 51,7 foizga ko'tarildi. Urbanistik to'r va tarkib yangi tashkil etilgan shaharchalar hisobidan yanada maydalashdi. Ushbu ikki to'liqinni respublikada urbanizatsiyaning ekstensiv davri sifatida ko'rish mumkin. Uchinchi to'liqin – 2016-yildan boshlanib, bunda asosan urbanizatsiyaning sifat bosqichiga o'tish, katta va o'rta shaharlarni iqtisodiy markaz sifatidagi rolini oshirib borish maqsad qilingan.

O'zbekiston Respublikasi urbanistik tizimi 2025-yil yanvar holatida 120 ta shahar va 1059 ta shaharchalardan iborat bo'lib, umuman olganda urbanistik to'r yetarli darajada shakllangan, galdagi vazifa mukammal iqtisodiy asosga ega urbanistik tarkibini shakllantirishdir. Mustaqillik yillarida urbanizatsiya jarayoni va uning asosini tashkil etuvchi shaharlar miqdor nuqtai nazardan deyarli o'sishdan to'xtagan, shaharlar ixtisoslashuvi sanoatdan xizmatlar sohasiga o'zgarib bormoqda. Bunda, shahar joylarini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqishda “Smart City” (Smart Government, Smart Energy, Smart Transportation, Smart Buildings, Smart Water) konsepsiyasi bo'yicha shaharlarni boshqarishda, axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini integratsiyalash masalalariga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Аҳмедов Э.А. Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида. –Т.: Абу Али Ибн Сино, 2002. – 224 б
2. История новых городов Узбекистана / отв. ред. Г.Р.Рашидов. – Т.: Фан, 1976. – 255 с.
3. Қурбонов П.Р. Жанубий Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари. /монография/. -Т.: Mumtoz so'z, 2019 йил. – 180 б.
4. Qurbonov P.R. Janubiy O'zbekistonda urbanizatsiya jarayonlarining hududiy tarkibini takomillashtirish. Geografiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T., 2025. – 254 b.

SIRDARYO VILOYATI SHAHARLARI AHOLI SONI DINAMIKASI VA TARKIBINING HUDUDIY XUSUSIYATLARI

Musayev Bekzod Murodovich

Samarqand davlat

pedagogika instituti dotsenti

ORCID: 0000-0001-6258-6340

bekzodmusayev85@gmail.com

Annotatsiya: maqolada Sirdaryo viloyati shaharlari aholi soni dinamikasidagi o'zgarishlar, tarkibining hududiy jihatlari, viloyat shaharlari demografik rivojlanishidagi o'ziga xos xususiyatlari ilmiy asoslab berilgan. Sirdaryo viloyati shaharlaridagi demografik jarayonlar, demografik salohiyati, aholining miqdoriy o'zgarishi va joylanishi, aholi sonining qayta tiklanishi, aholining milliy, hamda mexanik harakatini yoritib berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: iqtisodiy rayon, rayon, demografiya, aholining milliy tarkibi, aholining jinsiy tarkibi, aholining yosh tarkibi, demografik salohiyati, demografik jarayonlar.

ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДОВ СЫРДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЕГО СТРУКТУРЫ

Мусаев Бекзод Муродович

Доцент, Самаркандский государственный

педагогический институт

Аннотация: В статье научно обоснованы изменения в динамике численности населения городов Сырдарьинской области, территориальные аспекты его структуры, а также уникальные особенности демографического развития городов области. Показаны демографические процессы в городах Сырдарьинской области, восстановление численности населения, освещены национальные и миграционные движения населения.

Ключевые слова: демография, национальный состав населения, половой состав населения, возрастной состав населения, демографический потенциал, демографические процессы.

DYNAMICS OF POPULATION SIZE AND TERRITORIAL FEATURES OF THE COMPOSITION OF THE CITIES IN SYRDARYA REGION

Musayev Bekzod Murodovich

Associate Professor,
Samarkand State Pedagogical Institute

Abstract: *This article scientifically substantiates the changes in the dynamics of the population size of the cities in the Syrdarya region, the territorial aspects of its composition, and the unique features of demographic development in the cities of this areas. An effort has been made to highlight the demographic processes in the cities of the Syrdarya region, the renewal of the population size, and to shed light on the national and mechanical movements of the population.*

Keywords: *demography, national composition of the population, gender composition of the population, age composition of the population, demographic potential, demographic processes.*

Kirish.

Davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida shahar aholi manzilgohlarining muhim o‘rin tutishi, ko‘plab vazifalarni ham bajaradi. Shahar aholi manzilgohlari har bir yurtning iqtisodiy tayanchi va suyanchi hisoblanadi. Shahar aholi manzilgohlarining ijtimoiy rivojlanishida ijtimoiy sohalarning, xususan, ta‘lim, sog‘liqni-saqlash va boshqa sohalarning roli yuqori. Binobarin, Mirzacho‘l iqtisodiy rayoni shahar va shaharchalarida ta‘lim sohasida maktabgacha tarbiya va umumta‘lim maktablari faoliyati bevosita shahar va shaharchalarning demografik jarayonlar natijasi bilan bog‘liq bo‘lsa, oliy ta‘lim tizimi va uning rivojlanganligi hamda shahar va shaharchalar aholisining ma‘lumotlilik darajasi demografik jarayonlarga bevosita ta‘sir etuvchi muhim omillardandir.

Adabiyotlar sharhi.

Mashhur grek urbanisti K.Doksiadis “odam shaharlarda mag‘lubiyatga uchradi, agarda shahar muammosiga yangicha yondashish topilmasa, unda bizni halokat kutmoqda. Arxitektorlar, geograflar, iqtisodchilar, demograflar va sotsiologlar katta shaharlar va urbanizatsiya muammolari bilan shug‘ullanmoqdalar, hamma bitta oqimga tashlanmoqdalar faqat qirg‘oqning turli qismlaridan” [o;] degan edi. Darhaqiqat, shaharlarni to‘g‘ri joylashtirish va boshqarish juda ko‘plab muammolarning oldini olish bilan birga aholining yashash sharoitini ham yaxshilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Shaharlar ijtimoiy demografik, ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy va boshqa ko'plab muammolari, joylanishi, hududiy jihatlari, shaharlar aholisining demografik rivojlanishidagi o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etishning ilmiy asoslari bo'yicha xorijiy olimlardan F.Perru, J.Gottman, K.Linch, R.Merfi,, F.Gibbert, U.Alonso va boshqalar tomonidan o'rganilgan. MDH mamlakatlarida O.A.Konstantinov, V.Sh.Djaoshvili, G.M.Lappo, F.M.Listengurt, Ye.N.Persik, B.S.Xorev, mamlakatimizda shaharlarni rivojlanishi va joylanishini geografik o'rganish masalalari bo'yicha E.A.Axmedov, O.B.Ata-Mirzayev, T.I.Raimov, A.S.Soliyev, A.A.Qayumov, S.S.Zokirov Z.T.Abdalova, M.M.Egamberdiyeva, A.M.Mavlonov, S.K.Tashtayeva, P.R.Qurbonov kabi olimlar ilmiy tadqiqotlar olib borishgan.

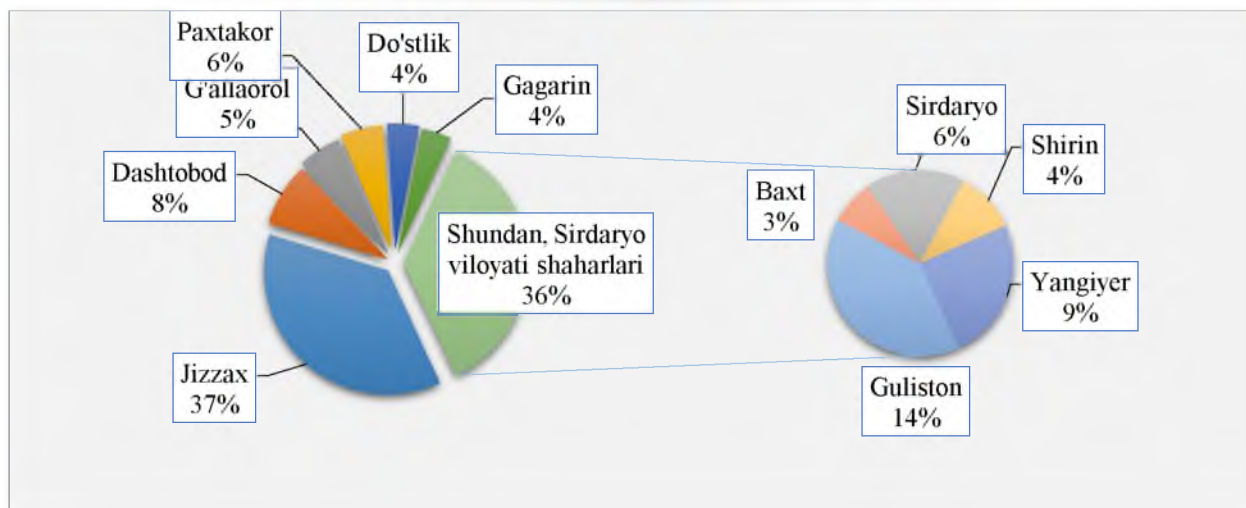
Tahlil va natijalar muhokamasi.

Sirdaryo viloyatining Guliston, Xovos shaharlarida aholi qadimdan yashab kelganligi tarixiy manbalarda alohida qayd etilgan. XX asrning 60-yillarida qo'riq yerlarning o'zlashtirilishi, mehnat resurslarining migratsiyasi natijasida, viloyat aholisining soni juda tez ortishiga olib keldi. Mazkur davrlarda nafaqat, qishloq joylardan balki, shahar joylarda ham ko'plab kishilar ko'chib kelib joylashgan.

Mirzacho'l iqtisodiy rayonida shahar aholisining soni 1030,6 ming kishi bo'lib, jami aholining 47,3 foizini tashkil etadi (01.01.2020-yil). Bu ko'rsatkich bo'yicha iqtisodiy rayon respublikada o'rta o'rinlarni egallaydi. Viloyatlar kesimida oladigan bo'lsak, Jizzax viloyatida jami shahar aholisi 659,9 ming kishi bo'lib, shahar aholisining ulushi 46,7 foizga teng. Sirdaryo viloyati shahar va shaharchalarida esa 366,9 ming kishi yashaydi. Umumiy shahar aholisining ulushi 42,5 foizni tashkil qiladi (01.01.2020-yil). Iqtisodiy rayondagi Sirdaryo viloyati mamlakatimizda o'zining demografik salohiyati bo'yicha oxirgi o'rinlarni egallaydi.

Mirzacho'l iqtisodiy rayoni demografik rivojlanishidagi o'ziga xos xususiyatlardan biri, respublikaning boshqa hududlariga nisbatan aholi soni o'sish sur'atining yuqoriligidir. "Aholining son jihatdan o'sishi hamda hududiy joylanishi zichligini tahlil qilish o'rganilayotgan regionning demografik jarayonlari, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini belgilab berishda katta ahamiyat kasb etadi. Bizga ma'lumki, aholining miqdoriy o'zgarishi va joylanishi aholi sonining qayta tiklanishi hamda mexanik harakati, hududga aholining kelib o'rnashgan vaqti bilan bog'liq uzoq tarixiy jarayonlar va ularga ta'sir qiladigan ijtimoiy-iqtisodiy geografik omillar asosida vujudga keladi" [8;]. Shu nuqtai nazardan olganda, iqtisodiy rayon aholi soni dinamikasi ham ko'plab omillar ta'sirida kuchayib bormoqda.

Mirzacho'l iqtisodiy rayoni shaharlari aholisining 64 foizi Jizzax viloyati shaharlariga to'g'ri kelsa, Sirdaryo viloyati shaharlariga esa 36 foizi to'g'ri keladi. Jizzax shahriga iqtisodiy rayon shahar aholisining 37 foizi, Guliston shahriga 14 foizi to'g'ri kelib, eng kam aholi Baxt shahriga 3 foiz, Shirin, Gagarin, Do'stlik shaharlariga 4 foizdan to'g'ri kelmoqda.

1-rasm. Mirzacho'l iqtisodiy rayoni shaharlari aholisi taqsimoti.

Iqtisodiy rayondagi Jizzax viloyati aholi soni o'sishining yuqoriligi bilan ajralib tursa, aksincha, Sirdaryo viloyati aholisining o'sishi pastligi bilan ko'zga tashlanadi. Mazkur viloyatlarning nafaqat, umumiy, balki shaharlari aholisi ham ko'pgina xususiyatlari bilan, ya'ni o'sish va ko'payish bo'yicha, bir-biridan farq qiladi. Tog' oldi va adirlarda joylashgan G'allaorol, Usmat, Zomin kabi shaharlarida aholining o'sish ko'rsatkichlari yuqori bo'lsa, geografik o'rniga ko'ra, tekislik va cho'l hududlardagi Gagarin, Shirin, Baxt, Sirdaryo shaharlarida aholining o'sish ko'rsatkichlari biroz pastligi bilan ajralib turadi.

O'rganishlar shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy rayonda 2000-yil ma'lumoti bo'yicha, shahar aholisi 500,8 ming kishi bo'lgan holda, urbanizatsiya darajasi 31,1 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2005-yilga kelib esa bu ko'rsatkich 523,2 ming kishiga teng bo'ldi yoki o'tgan 5 yil davomida aholining ko'payish sur'ati 4,3 foizni hamda urbanizatsiya darajasi 30,6 foizni, ya'ni 0,5 foizga kamayganligi kuzatildi.

Sirdaryo viloyatining shaharlarida aholi soni dinamikasida o'zgarishlar bir xil ko'rinishda emas. Masalan, Sirdaryo shahrini oladigan bo'lsak, aholining o'sish o'rniga kamayish tendensiyasi kuzatiladi.

1-jadval

Sirdaryo viloyati yarim o'rta shaharlari aholi soni dinamikasi (2015-2020 yy.)

№	Shaharlar	Tashkil topgan sanasi	2015 yil	2020 yil	O'sish, %	O'rtacha yillik ko'payish, %
			Aholi soni, ming kishi	Aholi soni, ming kishi		
1	Yangiyer	1957 yil	39079	43307	110,8	1,70
2	Sirdaryo	1971 yil	28921	30368	105,0	0,75
3	Xovos	1960 yil	27501	28437	103,4	0,55

Manba: Jadval O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Mirzacho'l iqtisodiy rayonining ko'plab shaharlari aholi soni 50 mingga bo'lgan kichik shaharlardir. Bu shaharlarning aholisi juda sekinlik bilan ko'paymoqda. Masalan, Jizzax viloyatidagi Do'stlik shahrining aholisi 2000-yilda 16,0 ming kishi bo'lgan bo'lsa 2020-yilda 20,0 ming kishini tashkil qilmoqda, o'rtacha yillik ko'payish 1,05 foizni tashkil etgan. Shirin hamda Baxt shaharlarida ham shunday holatlarni kuzatish mumkin. Baxt shahri aholisi 2000-yilda 11,7 ming kishi bo'lgan bo'lsa, 2020-yilga kelib 13,5 ming kishiga yetib, o'rtacha yillik ko'payish sur'ati 0,65 foiz, ya'ni yiliga o'rtacha 90 kishidan ko'payib borgan. Shirin shahrida ham shunday holat shahar aholisi soni 2000-yilda 13,9 ming kishi bo'lgan bo'lsa, 2020-yilga kelib, 18,0 ming kishini tashkil qilmoqda, yiliga shahar aholisining o'rtacha ko'payish 0,40 foizga to'g'ri kelmoqda.

Sirdaryo viloyati shahar aholisining ko'payishi ko'p jihatdan migratsiya jarayoni bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Shaharlarga aholini migratsiya qilish uchun shahar va shaharchalarda sanoatni, xizmat ko'rsatish tizimini rivojlantirish kerak. Viloyatida sanoat sust rivojlanganligi uchun shaharlarning maydoni kengaymadi va ularning soni ko'paymadi, hozirgi vaqtda aholisining soni ham sekinlik bilan ortib bormoqda. Respublikada 2009-yilda ba'zi qishloq aholi manzilgohlariga shaharcha maqomi berilishi Sirdaryo viloyatida ham urbanizatsiya darajasining oshishiga olib keldi.

“Shahar aholisi sonining ortib borishida aholining tabiiy ko'payishi, migratsiya va qishloq aholi manzilgohlarining shaharlarga aylantirilishi omillari muhim rol o'ynaydi” [9;]. Bu omillarning Sirdaryo viloyati shaharlarida 2000-2020 yillar davomida aholi o'sishiga ta'sirini baholaydigan bo'lsak, barcha shaharlarda tabiiy ko'payish hisobiga aholi soni ortib borganligi kuzatiladi.

2-jadval

Sirdaryo viloyati shahar va shaharchalari aholisining ko'payish su'rati bo'yicha guruhlariga ajratilishi (2000-2020 yy)

Aholisining ko'payish su'rati, foizda	Shahar va shaharchalar nomi	Shahar va shaharchalar soni	Aholi soni, ming kishi
Yuqori (2,00 foizdan ortiq)	Paxtaobod, Yangiyer	2 6,6	<u>61805</u> 17,1
O'rtacha (1,00-2,00 %)	Guliston, Sardoba, Farg'ona, Andijon, Boyovut, Bekat, Sohil, Sho'ro'zak, Paxtakon, Dehqonobod, Beshbuloq, Oqoltin, Ziyokor, Gulbahor	14 46,7	<u>167536</u> 46,4
Past (1,00 % va undan kam)	Baxt, Sirdaryo, Shirin, Markaz, Do'stlik, Sayxun, Xo'lkar, Ulug'bek, Xalqako'l, Navro'z, Quyosh, Malik, J.Mamanov, Xovos	14 46,7	<u>131799</u> 36,5
Jami	30 ta	30 100	<u>361230</u> 100

Izoh* Kasr sur'atida- aholi soni va shahar, shaharchalar soni hamda maxrajida-foizi.

Manba: Jadval O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Sirdaryo viloyatida 2000-2020 yillarda shahar aholisining mutlaq ko'payishiga ko'ra eng yuqori o'sish Yangiyer shahriga o'rtacha yillik 2,05 foiz, eng kam o'sish Sirdaryo shahriga to'g'ri kelmoqda, Shirin, Guliston, Baxt, shaharlarida mazkur yillarda aholisining o'rtacha yillik ko'payish sur'atlari 1,65; 1,10; 0,60 foizni tashkil qilgan.

Viloyatda shahar aholisi ko'payishining yuqori ko'rsatkichlari Oqoltin, Sayxunobod va Guliston tumanlaridagi shaharchalarda ko'zga tashlanadi. Sirdaryo va Mirzaobod tumanlaridagi shaharchalarda aholi soni dinamikasi sustroq deyish mumkin. Sirdaryo viloyati shahar aholisining (2000-2020-yy.) mutlaq ko'payishi turlichaligi avvalgi yillardagi aholining yosh va jinsiy tarkibidagi nomuvofiqliklar, tarixiy demografik vaziyat, nikoh, tug'ilish, o'lim holatlarining farqlari, migratsiya, shuningdek, turli davrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlar bilan chambarchas bog'liq. Shunday qilib, viloyatda shahar aholisi o'sishida ma'lum hududiy tafovutlar mavjud bo'lib, ular shaharlar tabiiy sharoiti va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlariga bog'liq holda birmuncha farq qiladi. Shu nuqtai-nazardan Sirdaryoviloyati shaharlari aholisi sonining 2000-2020 yillarda o'sish su'rati bo'yicha quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

1. Aholining o'rtacha yillik ko'payish darajasi yuqori bo'lgan shahar aholi manzilgohlari (2,00 foizdan ortiq): Yangiyer, Yangiobod;
2. Aholining o'rtacha yillik ko'payish sur'ati o'rtacha bo'lgan shahar aholi manzilgohlari (1,00-2,00 %): Guliston, Dehqonobod, Sardoba;
3. Aholining o'rtacha yillik ko'payish holati past bo'lgan (1,00 % va undan kam) shaharlari: Sirdaryo, Baxt, Shirin va boshqalar.

Umuman olganda, Sirdaryo viloyatida shahar aholisi soni oldingi yillarga nisbatan sezilarli darajada o'sib bormoqda. Shahar hamda shaharchalarda aholi soni o'sishiga tabiiy sharoit hamda sanoatning rivojlanishi ta'sir ko'rsatganligi bois, viloyat shahar aholi manzilgohlari asosan cho'l hududlarida joylashganligi sababli, aholi soni ko'payish sur'ati nisbatan pastligini ko'rish mumkin.

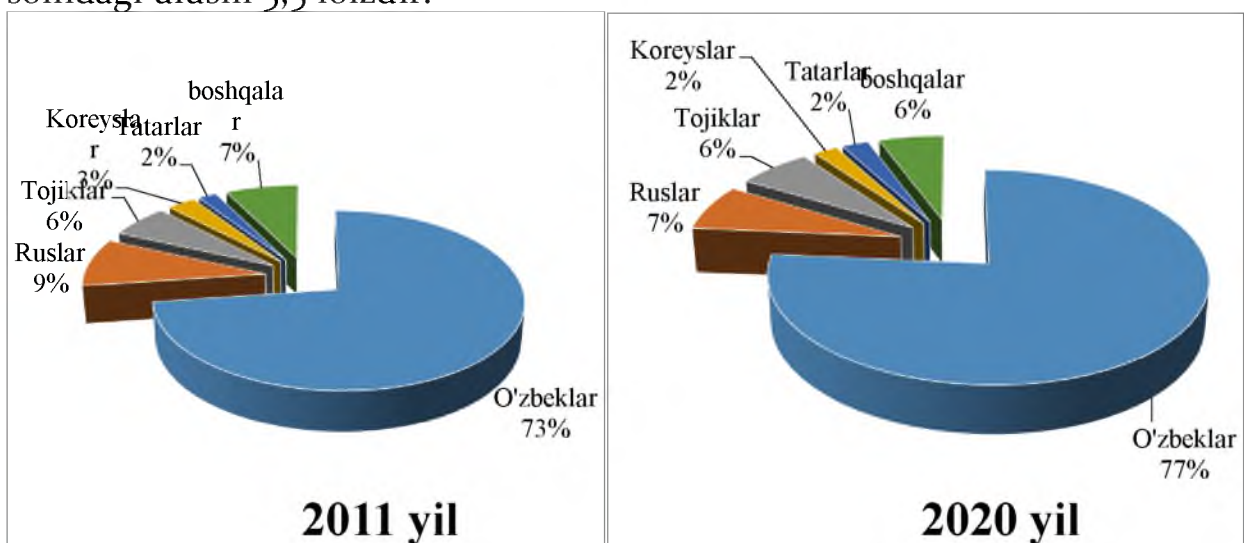
Aholi soni dinamikasi uning tarkiblari tahlilisiz amalga oshmaydi. Shu o'rinda mazkur tadqiqot obyektida shaharlar aholi soni dinamikasidagi o'zgarishlarda ushbu hududlar aholisi tarkibi (yosh, jins, milliy) alohida o'rin tutadi. Binobarin, iqtisodiy rayon aholisi yosh tarkibi uning yoshlardan iborat ekanligini ko'rsatadi. Jumladan, aholi guruhlarining jami aholi sonidagi ulushi tahlil qilinganda, 0-15 yoshlar salmog'i barcha boshqa yoshdagilardan yuqoriligi ma'lum bo'ldi. Demak kelajak o'n-yigirma yil ichida iqtisodiy rayonning aholi soni tug'ilishning yuqoriligi evaziga ko'payishda davom etadi. 2021-yil ma'lumotlari asosida Sirdaryo viloyatida jami aholisining jinsiy tarkibi tahlil qilinganda 0-44 yoshgacha bo'lgan yosh guruhlarda erkaklar ulushining kattaligi ma'lum bo'ldi. 45 yosh va undan keyingi yosh guruhlarida esa ayollar salmog'i

oshib boradi. Keksa yoshdagi aholi tarkibida ayniqsa, 80 yoshdan yuqori yoshdagilarda ayollar salmog'i keskin oshib boradi.

Sirdaryo viloyati shaharlarida aholi tarkibida 28 yoshgacha bo'lgan yosh guruhlarida erkaklar salmog'i yuqori bo'lgan bo'lsa, keyingi yosh guruhlarida ayollarning salmog'i oshib borishi kuzatilmoqda, bunga sabab shaharlarda erkaklarning migratsiyadagi faolligi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, aholining jinsiy tarkibi tahlil qilinganda, 2020-yilda shahar aholisining jinsiy tarkibida erkaklar salmog'i Baxt, Sirdaryo kabi shaharlarda yuqoridir. So'nggi yillarda, Shirin, shahrida ayollar ulushi erkaklarga nisbatan balanddir. Viloyat shaharlari aholisining demografik rivojlanishida va tarkibida uning milliy tarkibi alohida o'ringa egadir. Sirdaryo viloyati shaharlaridagi aholining milliy tarkibiga e'tibor beradigan bo'lsak unchalik murakkab emas.

Guliston shahrida o'zbeklarning jami aholi milliy tarkibidagi ulushi 2011-yilda 73 foiz bo'lgan bo'lsa, 2020-yilga kelib, ular salmog'i 76,4 foizga yetdi. Shaharda o'zbeklardan keyingi o'rinda ruslar turadi, ularning ulushi ham boshqa shaharlardagi bo'lgani kabi pasayib bormoqda. Masalan, 2011-yilda ruslar jami aholi 8,9 foizni, 2020-yilga kelib esa 7,2 foizni tashkil qilmoqda. Guliston shahri aholisi milliy tarkibida ko'pligi bo'yicha uchinchi o'rinda tojik millatiga mansub aholi egallaydi. Ularning shahar aholisidagi hissasi 6,4 foizdir. Guliston shahrida iqtisodiy rayonning boshqa shaharlaridan farqli koreys milatiga mansub aholi ham yashashadi. Hozirda ularning soni 1966 kishi bo'lib, jami shahar aholisi ulushida 2,1 foizga yetdi. Ushbu millat vakillarining ham borgan sari kamayib ketayotganligi kuzatilmoqda.

Sirdaryo viloyati aholisining milliy tarkibida eng ko'p rus millatiga ega bo'lgan shahar bu, Shirin shahri hisoblanadi. Shirin shahrida ruslar 2011-yilda 9,2 foizni, 2020-yilga kelib esa 7,5 foizni tashkil qilmoqda, Shaharda 2020-yilda o'zbeklar hissasi 78,6 foizdan bo'lmoqda. Shirin shahrida ham aholi soni ko'pligi bo'yicha uchinchi millat bu tojik milatiga mansub kishilardir, ularning jami aholi sonidagi ulushi 5,5 foizdir.

2-rasm. Guliston shahar aholisining milliy tarkibi.

Manba: O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlandi.

Viloyat shaharlari ichida o'zbeklarning salmog'i jihatidan boshqa shaharlarga nisbatan, biroz pastroq ulushiga ega bo'lgan shahar, bu Yangiyer shahridir. Yangiyer shahri aholisining milliy tarkibida o'zbeklarning ulushi 2011-2020-yillarda 65,3 foizdan, 70,8 foizga ko'tarilgan. Shahar aholisining milliy tarkibida o'zbeklardan keyingi o'rinlarni tojiklar va ruslar band etib, ularning ulushi 15,9 foiz hamda 5,8 foizlarni tashkil qilmoqda. Shirin shahrida o'zbeklardan keyingi o'rinda ruslar ko'pligi bo'yicha ikkinchi o'rinda tursa, Yangiyer shahrida o'zbeklardan so'ng tojiklar ikkinchi o'rinda turadi.

Sirdaryo viloyati umumiy maydoni 5,1 ming kv. km. bo'lib, har bir shahar aholi manzilgohi o'rtacha 140 kv km ga teng. Viloyat shaharlarining umumiy maydoni 220,9 kv. km. bo'lib, 1 km. kv. yer maydoniga 2010-yilda 1960 kishi to'g'ri kelgan bo'lsa, unga mos holda 2022 yilda 2384 nafar doimiy aholi soni to'g'ri keladi.

3-jadval

Sirdaryo viloyati shaharlari maydoni va aholi zichligi

t/r	Shaharlar	2010 yil			2022 yil		
		Aholi soni	Maydoni kv.km.	Zichlik, ming kishi	Aholi soni	Maydoni kv.km.	Zichlik, ming kishi
1	Guliston	85441	36,2	2360	93432	36,2	2580
2	Shirin	17996	13,3	1353	19042	13,3	1431
3	Yangiyer	39079	29,8	1311	45265	29,8	1518
4	Sirdaryo	28921	10,3	2807	31388	10,3	3047
5	Baxt	12745	2,2	5793	13751	2,2	6250
	Jami	184182	91,8	2006	202878	91,8	2210

Manba: Jadval Sirdaryo viloyatlari statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Shaharlar ichida maydoni eng yirik shaharlarga Guliston va Yangiyer shaharlari kiradi. 2010-yilda viloyatda aholi zichligi bo'yicha Baxt (5793 kishi), shahri yetakchi bo'lgan bo'lsa, 2022-yilga kelib esa Baxt (6250 kishi) shaharlarida zichlik yuqoriligi kuzatildi. Viloyat shaharlari ichida aholi zichligi eng past ko'rsatkichlarga 2010-yilda Yangiyer (1311 kishi), Shirin (1353 kishi) shaharlari bo'lgan bo'lsa, 2022-yilda Shirin (1431 kishi) Yangiyer (1518 kishi), shaharlarda zichlik eng past ko'rinishdadir.

Xulosa va takliflar.

Sirdaryo viloyatida shaharlar soni bilan shaharchalar soni o'rtasida o'ziga xos nomutanosiblik vujudga kelgan bo'lib, viloyatda bitta shaharga 5 ta shaharchaga teng. Shunday qilib, viloyat shaharlar aholisi soni va tarkibida ma'lum hududiy tafovutlar mavjud bo'lib, ular shaharlar tabiiy sharoiti va

ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlariga bog‘liq holda o‘zgarib bormoqda. Jumladan, cho‘l hududlaridagi shahar va shaharchalarda aholining tug‘ilish darajasi past, o‘lim ko‘rsatkichi esa yuqoridir, bunga asosiy sabab ushbu hududlar tabiiy sharoitining noqulayligidir.

Adabiyotlar:

1. *Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 13 мартдаги “Ўзбекистон Республикаси аҳоли пунктларининг маъмурий-худудий тuzилишини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 68-сон Қарори.* <https://lex.uz/docs/1486944>.
2. *Аҳмедов Э.А. Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида.-Т.: Абу Али Ибн Сино, 2002.-224 б.*
3. *Аҳмедов Э.А. Ўзбекистон шаҳарлари.-Т.:Ўзбекистон, 1991.-221 б.*
4. *Доксиадис К. Концепция города. –М.: Мысл 1953 г.263 с*
5. *Зокиров С.С. Ўзбекистонда урбанизация жараёнларини тартибга солиш тизимини такомиллаштириш. - Тошкент: Тафаккур, 2020. - 367 б.*
6. *Солиев А.С. Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. - Тошкент: 2014. - 387 б.*
7. *Тожиева З.Н., Ўзбекистон Республикасида демографик жараёнлар ва уларнинг худудий хусусиятлари. География фанлари доктори (Doktor of Science) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. -Т.: 2017 й. 267-б.*
8. *Тожиева З.Н. Жиззах вилояти аҳолисининг ўсиши ва жойланишидаги ижтимоий-иқтисодий муаммолар. География фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. -Т.: 1998 й.-34-б.*
9. *Хушвақтов Ҳ.О. Мирзачўлни ўзлаштириш учун аҳоли кўчирилиши ва уларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи(1946-1970 йй.) Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (Doctor of Philosophy) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. -Т.:2019 й.*
10. *www.stat.uz*

FINTECH VA MOBIL BANKING PLATFORMALARIDA KIBERXAVFSIZLIK DARAJASINI BAHOLASHNING ILG'OR YONDASHUVLAR

Mirzayeva Matluba G'aybulla qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
"Bank hisobi va audit" kafedrası
katta o'qituvchi, PhD
ORCID: 0009-005-8019-4195
mirzayevamatluba76@gmail.com

Annotatsiya. Raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi moliyaviy xizmatlarni mobil banking va fintech platformalari orqali kengaytirish imkonini bermoqda. Shu bilan birga, bu jarayon axborot xavfsizligi, ma'lumotlarni himoya qilish va IT infratuzilmaning barqarorligini ta'minlash bilan bog'liq yangi xavf va tahdidlarni keltirib chiqarmoqda. Ushbu tadqiqotda fintech va mobil banking tizimlarida kiberxavfsizlik darajasini baholashning ilg'or yondashuvlari tahlil qilinadi. Xususan, xavf tahlili, zaifliklarni aniqlash, sun'iy intellekt asosida monitoring tizimlarini joriy etish hamda ma'lumotlarni himoyalashning zamonaviy standartlari (ISO/IEC 27001, NIST, PCI DSS va boshqalar) o'rganiladi. Shuningdek, kiberxavfsizlik ko'rsatkichlarini kompleks baholash modeli taklif etilib, fintech infratuzilmasining ishonchliligi va foydalanuvchi ma'lumotlarining himoya darajasini oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: fintech, mobil banking, kiberxavfsizlik, IT infratuzilma, ma'lumotlar xavfsizligi, xavf tahlili, ilg'or yondashuvlar.

ПУТИ ОЦЕНКИ УРОВНЯ КИБЕР БЕЗОПАСНОСТИ В ПЛАТФОРМАХ ФИНТЕК И МОБИЛ БАНКИНГ

Мирзаева Матлуба Гайбулла кизи
Ташкентский государственный экономический университет
Кафедра «Бухгалтерский учет и аудит в банках»
старший преподаватель, PhD

Аннотация. Стремительное развитие цифровой экономики способствует расширению финансовых услуг через мобильный банкинг и финтех-платформы. В то же время этот процесс порождает новые риски и угрозы, связанные с обеспечением информационной безопасности, защитой данных и устойчивостью ИТ-инфраструктуры. В данном исследовании анализируются передовые подходы к оценке уровня кибербезопасности в системах финтех и мобильного банкинга. В

частности, рассматриваются методы анализа рисков, выявления уязвимостей, внедрения систем мониторинга на основе искусственного интеллекта, а также современные стандарты защиты данных (ISO/IEC 27001, NIST, PCI DSS и др.). Кроме того, предлагается комплексная модель оценки показателей кибербезопасности и разрабатываются рекомендации по повышению надежности финтех-инфраструктуры и уровня защиты пользовательских данных.

Ключевые слова: финтех, мобильный банкинг, кибербезопасность, IT-инфраструктура, безопасность данных, анализ рисков, передовые подходы.

WAYS TO IDENTIFY THE LEVEL OF THE CIBER SECURITY IN THE PLATFORMS OF FINTECH AND MOBILE BANKING

Mirzaeva Matluba Gaybulla kizi

Tashkent State University of Economics
Department of "Bank Accounting and Audit",
Senior Lecturer, PhD

Abstract. The rapid development of the digital economy contributes to the expansion of financial services through mobile banking and fintech platforms. At the same time, this process brings new risks and threats related to information security, data protection, and the resilience of IT infrastructure. This study analyzes advanced approaches to assessing the level of cybersecurity in fintech and mobile banking systems. In particular, it examines methods of risk analysis, vulnerability detection, implementation of artificial intelligence-based monitoring systems, as well as modern data protection standards (ISO/IEC 27001, NIST, PCI DSS, etc.). In addition, a comprehensive model for evaluating cybersecurity indicators is proposed, and recommendations are developed to enhance the reliability of fintech infrastructure and the level of user data protection.

Keywords: fintech, mobile banking, cybersecurity, IT infrastructure, data security, risk analysis, advanced approaches

Kirish.

So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi moliyaviy xizmatlar sektorida tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. Ayniqsa, fintech (financial technology) kompaniyalari va mobil banking platformalari orqali foydalanuvchilarga qulay, tezkor va arzon xizmatlar taqdim etilmoqda. Raqamli to‘lov tizimlari, mobil ilovalar, onlayn kreditlash va elektron hamyonlar iqtisodiy faoliyatning muhim qismi sifatida shakllanib bormoqda. Shu bilan birga, bu

tizimlarning keng qo'llanilishi kiberxavfsizlik masalasini dolzarb muammolardan biriga aylantirdi.

Fintech infratuzilmasi va mobil banking tizimlari ochiq tarmoqlar orqali ishlashi, uchinchi tomon xizmatlarini jalb etishi hamda katta hajmdagi shaxsiy va moliyaviy ma'lumotlarni qayta ishlashi ularni turli kiberhujumlar uchun nishonga aylantiradi. So'nggi yillarda phishing, malware, DDoS, credential stuffing va ma'lumotlar sizib chiqishi kabi xurujlar sonining ortishi tizim ishonchliligiga jiddiy xavf tug'dirmoqda. Shu sababli, ushbu platformalarda kiberxavfsizlik darajasini muntazam baholab borish, xavf va zaifliklarni aniqlash hamda ularni bartaraf etishning ilg'or yondashuvlarini ishlab chiqish zarurati ortib bormoqda.

Mazkur ishda fintech va mobil banking tizimlarida kiberxavfsizlikni baholashning zamonaviy usullari, xalqaro standartlar (ISO/IEC 27001, NIST, PCI DSS) va ilg'or amaliyotlar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, axborot xavfsizligi ko'rsatkichlarini o'lchash, xavf tahlilini avtomatlashtirish hamda sun'iy intellekt yordamida tahdidlarni prognoz qilish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

Tadqiqotning maqsadi — fintech va mobil banking platformalarida kiberxavfsizlik darajasini baholashning samarali metodikasini ishlab chiqish hamda amaliy tavsiyalar orqali ma'lumotlar himoyasi va tizim barqarorligini oshirishdir.

Adabiyotlar sharhi.

So'nggi yillarda raqamli banking va fintech xizmatlarining jadal rivojlanishi bank tizimi transformatsiyasining asosiy yo'nalishiga aylandi. Raqamli moliyaviy xizmatlar mijozlar uchun qulaylik, tezkorlik va xavfsizlikni ta'minlash bilan birga, banklarning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilmoqda. Turli mahalliy va xorijiy tadqiqotlar bu jarayonning iqtisodiy, texnologik va xavfsizlik jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan.

Khusanov N. A. va Khusanov D. N. raqamli iqtisodiyotning bank tizimiga ta'sirini tahlil qilib, O'zbekiston iqtisodiyotini raqamlashtirish jarayonida moliyaviy texnologiyalarni rivojlantirish muhimligini ko'rsatadi. Ular raqamli mahsulotlar joriy etilishi banklarning operatsion xarajatlarini kamaytirishi va xizmat sifati oshishiga olib kelishini isbotlaydi [2].

Mamadiyarov Z. va Akhmedova D. raqamli banklarning paydo bo'lishi moliyaviy inklyuziyani kengaytirishini, ya'ni aholining turli qatlamlariga bank xizmatlarini yetkazish imkonini berishini ta'kidlaydi. Mualliflar uchun raqamli banklar 24/7 rejimida ishlash orqali bank tizimining samaradorligini oshiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi [3].

Sobirov I. I. va Makhmadaliev N. esa O'zbekistonda raqamli banklar faoliyatini yanada takomillashtirish uchun IT-infratuzilmani rivojlantirish,

xalqaro standartlarga mos kiberxavfsizlik tizimini joriy etish zarurligini ilgari suradi [4].

Maxmudova M. o'z ishida raqamli texnologiyalarning bank xizmatlaridagi afzalliklarini tahlil qilib, shu bilan birga foydalanuvchilarning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish raqamli banklar uchun eng muhim masala ekanligini alohida ta'kidlaydi [5].

Xorijiy tadqiqotchilar asosan raqamli bankingning texnologik arxitekturasi, xavfsizlik mexanizmlari ustida to'xtalishadi.

Indriasari E. va mualliflar sun'iy intellekt, bulutli texnologiyalar va blokcheyn asosida qurilgan raqamli banking tizimlari "aqlli audit" va "xavf monitoringi" funksiyalarini avtomatlashtirish imkonini berishini ta'kidlaydi [6].

Shanti R., Avianto W. va Wibowo W. A. raqamli transformatsiyaning muvaffaqiyati uchta omilga bog'liqligini belgilaydi: texnologik tayyorgarlik, mijozlarning ishonchi va davlat tomonidan normativ-huquqiy qo'llab-quvvatlash [7].

Kirowati D. va mualliflar o'z tadqiqotlarida fintech to'lov tizimlari va raqamli kreditlash (lending) an'anaviy banklarning moliyaviy natijalariga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. Ular fintechni raqobatchi emas, balki hamkorlik imkoniyatini yaratuvchi innovatsion yo'nalish sifatida baholaydi [8].

Stefanelli V., Manta F. va Toma P. open banking kontseptsiyasini tahlil qilib, banklar "ko'rinmas xizmat platformalari"ga aylanish xavfini muhokama qiladi. Ular ma'lumot almashish jarayonlarida kiberxavfsizlik auditi va nazorat mexanizmlarini kuchaytirishni tavsiya etadi [9].

Waliullah M. va mualliflar raqamli bankingda kiberxavfsizlik tahdidlari va ularning mijoz ishonchi hamda xizmatlardan foydalanishga ta'sirini tahlil qiladi. Tadqiqotchilar risklarni kamaytirish uchun muntazam kiberxavfsizlik, IT-infratuzilma baholash va risk-asosli nazorat tizimi joriy etish zarurligini ta'kidlaydilar [10].

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – raqamli moliyaviy xizmatlar sohasidagi xavflarni aniqlash, bank tizimida kiberxavfsizlik auditi va IT infratuzilmani baholashning zamonaviy yondashuvlarini tahlil qilish va ularni O'zbekiston sharoitiga tatbiq etish imkoniyatlarini o'rganishdir. Tadqiqot quyidagi metodologik yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Mahalliy va xorijiy ilmiy maqolalar hamda IMF, OECD, FATF va Jahon banki hisobotlari chuqur tahlil qilindi. Bu yondashuv orqali raqamli moliyaviy xizmatlar va ularning xavfsizlik jihatlari bo'yicha ilmiy asoslangan ma'lumotlar to'plandi. Bank va fintech kompaniyalarining operatsion faoliyati, kiberxavfsizlik hodisalari va IT infratuzilma ko'rsatkichlari statistik jihatdan o'rganildi. Ushbu metod xavf va

risklar darajasini raqamli ifodalashga imkon berdi. Mahalliy va xalqaro tajribalar solishtirildi. Shu asosda O'zbekiston bank tizimi uchun samarali strategiya va tavsiyalar ishlab chiqildi. Mutaxassislar bilan o'tkazilgan intervyular orqali raqamli moliyaviy xizmatlar sohasidagi xavflar aniqlanib, ularni kamaytirish bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari O'zbekiston bank tizimida raqamli moliyaviy xizmatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan tavsiyalar shaklida bayon etildi. Tadqiqot davomida IMF, OECD, FATF, Jahon banki, Germaniya Bundesbanki, Buyuk Britaniya FCA, AQSh Federal Reserve va Singapur MAS rasmiy saytlaridagi ma'lumotlar tahlil qilindi. Bu manbalar tadqiqot natijalarining haqqoniyligi va rasmiyligini ta'minladi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Bugungi kunda global moliya tizimlarida raqamli transformatsiya jarayoni bank xizmatlarining samaradorligini oshirish bilan birga, yangi xavf va risklarni ham yuzaga keltirmoqda. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston bank tizimida raqamli moliyaviy xizmatlar, xususan mobil banking va fintech platformalarining xavfsizligini ta'minlash dolzarb masalaga aylangan.

Xalqaro amaliyotda bu maqsad uchun IMF va Jahon banki tomonidan birgalikda amalga oshiriladigan "Financial Sector Assessment Program" (FSAP) dasturi mavjud bo'lib, u moliya tizimlarining barqarorligini baholash, zaif tomonlarini aniqlash va xalqaro standartlarga muvofiqligini tekshirishga qaratilgan.

Misol uchun, "Financial Sector Assessment – A Handbook" hujjatida banklar va moliyaviy institutlar uchun umumiy baholash (assessment) usullari, metodologiyalar va audit tushunchalari keltirilgan.

Shuningdek, IMF tomonidan ishlab chiqilgan "Code of Good Practices on Transparency in Monetary and Financial Policies" hujjatida markaziy banklar va moliyaviy organlar uchun shaffoflik, hisobot berish borasida tavsiyalar mavjud.

Mazkur prinsiplardan ayrimlari:

- Moliya institutlari va moliyaviy sektordagi nazorat organlari o'z operatsiyalari va hisobotlarini mustaqil auditorlar tomonidan tekshirtirilgan bo'lishi va ochiq e'lon qilinishi kerak.

- Moliyaviy tizimning infratuzilmasi, korporativ boshqaruv, hisob-kitob va hisobot standartlari xalqaro standartlarga (masalan, Basel Committee on Banking Supervision Core Principles) muvofiq bo'lishi tavsiya etiladi.

Quyida International Monetary Fund (IMF) va Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) ma'lumotlari asosida "Raqamli moliyaviy xizmatlar (mobil banking, fintech) xavflarini audit qilishning yangi yondashuvlari" mavzusi bo'yicha rasmiy jadval ko'rinishida tuzilgan.

1-jadval.

“Raqamli moliyaviy xizmatlar (mobil banking va fintech) xavflarini audit qilishning yangi yondashuvlari: IMF va OECD tavsiyalari asosida”

Nº	Yondashuv nomi	Izoh	Tegishli tashkilot va manba
1	Kiberxavfsizlik auditi va operatsion chidamlilik (“cyber & operational resilience audit”)	Bank va moliyaviy institutlar IT/telekommunikatsiya infratuzilmasi zaifliklari, xakerlik hujumlari, uchinchi tomon-xizmat ko'rsatuvchi provayderlar xavfi bo'yicha muntazam auditdan o'tishi zarur. IMF bu holatni “ICT/cyber risk makro-moliyaviy barqarorlikka ta'sir qiluvchi eng muhim operatsion risklardan biri” deb atagan.	IMF – “Cyber Resilience— Delivering through Disruption”. (IMF)
2	IT infratuzilma baholash va bulut xizmatlari tartibi	Raqamli bank xizmatlari bulutli hisoblash, ulkan ma'lumotlar, API, micro-services kabi zamonaviy infratuzilma elementlari orqali amalga oshadi. IMF ma'lumotlarida bulut xizmatlaridan foydalanish va uchinchi tomon provayderlarining roli xavfni oshirishi qayd etilgan.	IMF – FSAP hisobotlari
3	Ma'lumotlar xavfsizligi (data security) va ma'lumot almashinuvi nazorati	OECD raqamli xavfsizlik siyosati doirasida «digital security risk management», «digital security of products and services», «digital security of critical activities» kabi toifalarni ishlab chiqqan. (OECD)	OECD – “Policy Framework on Digital Security” (2022) (OECD)
4	SupTech va RegTech audit vositalari integratsiyasi	Bank nazorat organlari va tijorat banklari raqamli xizmatlar xavfini baholashda sun'iy intellekt, avtomatlashtirilgan monitoring va analytics vositalaridan foydalanishi kerak. OECD nusxalarida regtech/suptech vositalarining normativ nazorat jarayonida xavf tug'dirishi mumkinligi ko'rsatilgan. (OECD)	OECD – hisobotlar
5	Risk-asosli audit yondashuvi va uzluksiz monitoring	OECD materiallarida raqamli xavfsizlikni boshqarishda tizimli risk-asosli yondashuv (risk-based approach) va uzluksiz audit, monitoring muhim ekanligi ta'kidlangan. (OECD)	OECD
6	Mijoz identifikatsiyasi va autentifikatsiya xavfsizligi	Fintech va mobil banking platformalarida mijoz identifikatsiyasi, autentifikatsiya va cheklovli kirish nazorati (IAM) muhim omil sifatida EU/IMF/FSB hujjatlarida qayd etilgan.	IMF – Fintech Notes (2024) (IMF)
7	Tashqi xizmat ko'rsatuvchi provayderlar xavfini audit qilish (Third-party risk)	IMF ma'lumotlarida bank infratuzilmalarida outsourcing va uchinchi tomon provayderlarining xavfi “ICT outsourcing risk” sifatida ko'tarilgan.	IMF
8	Bulut xizmatlari va ma'lumotlar tashqi joyda saqlash monitoringi	OECD materiallari bulutli infratuzilma va ma'lumotlar joylashuvi xavflariga e'tibor qaratgan — “smart products” va xizmatlar zaifliklari iqtisodiy va ijtimoiy natijalarga olib kelishi mumkin. (OECD)	OECD
9	Stress-testlar va kiber tayyorgarlik (Cyber resilience stress tests)	IMF hisobotida 2024 yilda kiber-chidamlilik stress-sinovlari moliyaviy sektorda qo'llanayotgani qayd etilgan.	IMF
10	Ma'lumotlar himoyasi va shaffoflik hamda xalqaro hamkorlik	IMF va OECD ikkisi ham kiber-xavfsizlik siyosati, ma'lumotlar almashinuvi, xalqaro koordinatsiya va auditorlik va nazorat uchun shaffoflikni oshirish lozimligini ta'kidlagan. (World Economic Forum)	IMF / OECD

Yuqordagi jadvaldan ma'lum bo'ladiki xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda ham raqamli transformatsiya jarayonlari va audit qilish mexanizmlari tizimli tartibda takomillashib bormoqda. Shu bilan birga qovllanilayotgan raqamli texnologiyalarni ovzaro tahlil qiladigan bo'lsak quyidagi yechimlarga ega bo'lamiz.

Raqamli moliyaviy xizmatlarda qo'llanilayotgan texnologiyalar va ularning ahamiyati:

1. **Katta ma'lumotlar (Big Data)** – Mijozlar harakatlarini, to'lov odatlarini va kredit tarixini tahlil qilish orqali banklarga shaxsiylashtirilgan xizmatlar va risklarni baholash imkonini beradi.

2. **Taqsimlangan reestr tizimlari (Distributed Ledger/Blockchain)** – Moliyaviy tranzaksiyalarni xavfsiz va shaffof amalga oshirish, firibgarlik va kiberxavflarni kamaytirish uchun qo'llaniladi.

3. **Sanoat interneti (Industrial Internet of Things)** – Banklar va moliya institutlariga real vaqtda qurilmalar va xizmatlar faoliyatini monitoring qilish imkonini beradi, masalan, bankomatlar va POS-terminalar holatini kuzatish.

4. **Kvant texnologiyalari (Quantum technologies)** – Katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkor va xavfsiz shifrlash hamda kriptografik himoya vositalarini rivojlantirishda qo'llaniladi.

5. **Simsiz aloqa texnologiyalari (Wireless communication technologies)** – Mobil banking va fintech xizmatlarini har qanday joyda, tezkor va uzluksiz yetkazib berish imkonini beradi.

6. **Neyrotexnologiyalar va sun'iy intellekt (Neurotechnologies & AI)** – Mijozlarni identifikatsiya qilish, tranzaksiyalarni tahlil qilish, moliyaviy maslahatlar berish va fraudni aniqlashda qo'llaniladi.

7. **Yangi ishlab chiqarish texnologiyalari (New Production Technologies)** – Bank va fintech xizmatlari uchun yangi apparat va qurilmalarni ishlab chiqarish va integratsiya qilish imkonini beradi.

8. **Virtual va qo'shimcha reallik (VR & AR technologies)** – Onlayn moliyaviy xizmatlarni interaktiv, vizual va tushunarli qilish, mijozlarni ta'lim va xizmatlardan samarali foydalanishga yo'naltirish.

9. **Robototexnika va sensorika komponentlari (Robotics & Sensor components)** – Moliyaviy operatsiyalarni avtomatlashtirish, masalan, robo-advisorlar, avtomatik hisob-kitob va monitoring tizimlari yaratishda qo'llaniladi.

Ushbu texnologiyalar birgalikda raqamli moliyaviy xizmatlar infratuzilmasini mustahkamlash, kiberxavfsizlikni oshirish, operatsion risklarni kamaytirish va mijozlarga yuqori darajada shaffof va sifatli xizmat ko'rsatishga imkon beradi.

2024–2025-yillarda ilgʻor mamlakatlarda (Germaniya, Buyuk Britaniya, AQSh, Singapur, Rossiya) raqamli bank va fintech sektorlarida kiberxavfsizlik auditi va IT infratuzilma baholash tizimlari yanada rivojlandi. Ushbu jarayonlar quyidagi asosiy yoʻnalishlarda olib borilmoqda.

Ushbu manbalar orqali koʻrsatilyapaniki, dunyoning ilgʻor mamlakatlarida raqamli bank va fintech xizmatlarida kiberxavfsizlik auditi va IT infratuzilma baholash ustuvor ahamiyatga ega.

Germaniya va Buyuk Britaniya misolida koʻrinib turibdiki, kiberhujumlar va texnologik zaifliklarni aniqlash, SupTech va risk-monitoring texnologiyalarini joriy etish orqali bank tizimining xavfsizligi oshiriladi.

Rossiyada Markaziy bank rasmiy hisobotlar orqali moliya sektori xavfsizligini baholaydi va zaifliklarni aniqlaydi.

AQShda moliya va sugʻurta sektorida maʼlumotlar xavfsizligi va kiberxavfsizlik risklarini monitoring qilish tizimi ishlab chiqilgan.

Singapurda esa fintech va raqamli banklarda API xavfsizligi, maʼlumotlarni himoya qilish va IT infratuzilma baholash rasmiy koʻrsatmalar bilan tartibga solingan.

Xulosa va takliflar

Soʻnggi yillarda raqamli bank va fintech xizmatlarining jadal rivojlanishi global moliya tizimining transformatsiyasida muhim rol oʻynamoqda. Raqamli moliyaviy xizmatlar – mobil banking, internet banking, open banking, fintech platformalar – mijozlarga qulay, tezkor va xavfsiz xizmatlar koʻrsatish bilan birga banklarning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Oʻzbekiston bank tizimida ham soʻnggi yillarda raqamli transformatsiya boʻyicha bir qator islohotlar amalga oshirilmoqda:

1. Raqamli bank xizmatlarini kengaytirish – Markaziy bank tomonidan “Raqamli Oʻzbekiston – 2030” strategiyasi qabul qilinib, mobil banking va internet banking xizmatlari aholining keng qatlamlariga yetkazilmoqda. Shu bilan birga, multi-bank ilovalari orqali mijozlar oʻz hisob raqamlarini onlayn nazorat qilishi, toʻlov operatsiyalarini amalga oshirishi va kredit shartlarini solishtirishi mumkin.

2. IT infratuzilma va kiberxavfsizlikni mustahkamlash – Oʻzbekiston moliya tizimida SupTech texnologiyalari joriy etilmoqda, bu orqali banklarning kapitali va moliyaviy risklarini baholash aniqligi oshirilmoqda. Shu bilan birga, kiberxavfsizlik auditi va maʼlumotlar xavfsizligi boʻyicha xalqaro standartlarga mos tizimlar ishlab chiqilmoqda.

3. Raqamli moliyaviy inklyuziya – Raqamli bank xizmatlari tufayli aholi, xususan, qishloq hududlaridagi aholiga bank xizmatlarini yetkazish imkoniyati

oshdi. Shu orqali aholining turli qatlamlari moliyaviy xizmatlardan foydalanishda teng imkoniyatga ega bo'lmoqda.

4. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish – Katta ma'lumotlar (Big Data), bulutli hisoblash, sun'iy intellekt va blokcheyn texnologiyalari moliyaviy xizmatlarning samaradorligini oshirish, risklarni aniqlash va kiberxavfsizlik monitoringini avtomatlashtirishga xizmat qilmoqda.

Xorijiy mamlakatlar (Germaniya, Buyuk Britaniya, AQSh, Singapur, Rossiya) tajribasi shuni ko'rsatadiki: muntazam kiberxavfsizlik auditi, IT infratuzilma baholash, ma'lumotlar xavfsizligi va mijozlarga qulay raqamli platformalar bank tizimining ishonchligi va raqobatbardoshligini oshirishda asosiy omil hisoblanadi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar banklar va moliya tizimi uchun yangi imkoniyatlar bilan birga yangi xavflarni ham keltirib chiqarmoqda, Shuning uchun auditi va monitoring tizimlarini zamonaviy xalqaro standartlarga mos ravishda (xalqaro amaliyot asosida) takomillashtirish zarur.

1. SupTech texnologiyasini joriy etish – tarmoq va bank infratuzilmasini real vaqt rejimida monitoring qilish, moliyaviy risklarni aniq baholash va kapital samaradorligini oshirish imkonini beradi (Germaniya, Singapur tajribasi).

2. IT infratuzilmani baholash va optimizatsiya – bulutli hisoblash, blokcheyn va katta ma'lumotlar (Big Data) texnologiyalarini qo'llash orqali operatsion samaradorlikni oshirish va moliyaviy operatsiyalar xavfsizligini ta'minlash (Singapur, Germaniya tajribasi).

3. Ma'lumotlar xavfsizligi va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish – GDPR va xalqaro standartlarga mos ravishda mijoz ma'lumotlarini himoyalash, API va open banking tizimlarida xavfsizlik monitoringini kuchaytirish (Evropa Ittifoqi va AQSh amaliyoti).

4. Mijozlar uchun onlayn va mobil platformalarni optimallashtirish – multi-bank ilovalari va raqamli interfeyslarni rivojlantirish orqali moliyaviy inklyuziyani kengaytirish va 24/7 bank xizmatlariga kirishni ta'minlash (Buyuk Britaniya va Singapur tajribasi).

Adabiyotlar

1. Dubinin M.V. Bank texnologiyalari: mohiyati, rivojlanish tarixi va istiqbollari // Moliya va kredit. No 34 (274), 2017. – 58 b.

2. Tarasova V.I. Mintaqalararo bank va moliyaviy texnologiyalar markazi / Iqtisodiyotning real sektori uchun bank va moliyaviy texnologiyalar: maqolalar to'plami, ed. – M. 2020. – 134 b.

3. Galagan A.A. Savdogardan bankirgacha: Rossiya tadbirkorligi tarixi. – M.: Os-89, 2017. – 167 b.

4. Drozdov V.V., Vorobyova Yu.F. Kapitalizmdan oldingi davrda bank ishi / Iqtisodiyot tarixi va tarixshunosligi: maqolalar to'plami, ed. – M.: “Iqtisodiyot”, 2013. – 69 b
5. Maslanchenkov Yu.S. Bank ishining texnologiyasi va tashkil etilishi: nazariya va amaliyot. – M.: “DEKA”, 2018. – 431 b.
6. Muradova L. F. The Role of Digital Banking in Modern Banking Ecosystem and Terms of Establishing in the Republic of Uzbekistan // *International Journal of Economics, Commerce and Management*. – 2020. – Vol. VIII, Issue 2. – P. 1–10. – URL: <https://ijecm.co.uk/wp-content/uploads/2020/02/8224.pdf> (10.11.2025).
7. Khusanov N. A., Khusanov D. N. Digital Economy and Its Influences at the Banking System of Uzbekistan // *International Journal of Scientific & Technology Research*. – 2020. – Vol. 9, Issue 4. – P. 3805–3809. – URL: <https://www.ijstr.org/final-print/apr2020/Digital-Economy-And-Its-Influences-At-The-Banking-System-Of-Uzbekistan.pdf> (10.11.2025).
8. Mamadiyarov Z., Akhmedova D. The Emergence of Digital Banks and the Significance of Digitalization of Banking Activities // *Economics and Innovative Technologies*. – 2023. – Vol. 11, No. 2. – P. 1–13. – URL: <https://iqtisodiyot.tsue.uz/journal/index.php/iit/article/view/228> (10.11.2025).
9. Sobirov I. I., Makhmadaliev N. Ways to Improve the Efficient Operation of Digital Banks in Uzbekistan // *European Journal of Economics, Finance and Business Development*. – 2024. – Vol. 2, No. 3. – P. 56–64. – URL: <https://europeanscience.org/index.php/2/article/view/491> (10.11.2025).
10. Maxmudova M. Digital Technologies Application in the Banking Sector of Uzbekistan // *Economics and Innovative Technologies*. – 2023. – Vol. 11, No. 3. – P. 22–31. – URL: <https://iqtisodiyot.tsue.uz/journal/index.php> (10.11.2025).
11. Indriasari E., Prabowo H., Lumban Gaol F., Purwandari B. Intelligent Digital Banking Technology and Architecture: A Systematic Literature Review // *International Journal of Interactive Mobile Technologies (ijIM)*. – 2022. – Vol. 16, No. 19. – P. 1–17. – URL: <https://www.researchgate.net/publication> (10.11.2025).

ISHLAB CHIQRISH KORXONALARIDA MOLIYAVIY HISOBOTLARNING SHAFFOFLIGINI OSHIRISHDA MOLIYAVIY HISOBOTNING XALQARO STANDARTLARINING AHAMIYATI

Maxmudov Asliddin Sirojiddin o'g'li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Hududiy ta'lim
muassasalari va markazlar bilan ishlash bo'limi
Bosh mutaxassisi Iqtisodiyot fanlari
bo'yicha falsafa doktori PhD
Orsid: 0000-0003-4933-1233
a.makhmudov@tsue.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada ishlab chiqarish korxonalarida moliyaviy hisobotlarning shaffoqligini oshirishda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS)ning ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda MHXS asosida tuzilgan hisobotlarning ishonchliligi, taqqoslanuvchanligi va investorlarga taqdim etilayotgan axborot sifatini yaxshilashdagi o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, xalqaro tajribalar asosida O'zbekiston ishlab chiqarish korxonalarida MHXSni joriy etishning afzalliklari, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari ko'rsatib o'tilgan. Natijada, xalqaro standartlarga mos shaffof hisobot tizimi ishlab chiqarish korxonalarining investitsion jozibadorligini oshirishda muhim omil ekanligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: moliyaviy hisobot, xalqaro standartlar, MHXS, shaffoflik, ishlab chiqarish korxonasi, investitsion jozibadorlik, axborot sifati, ishonchlilik, taqqoslanuvchanlik, raqamlashtirish.

ЗНАЧЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ В ПОВЫШЕНИИ ПРОЗРАЧНОСТИ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Махмудова Аслиддина Сирожиддин угли
Ташкентский государственный экономический
университет Региональное образование
отдел по работе с учреждениями и центрами
Главный специалист Экономические науки
доктор философии PhD по

Аннотация. В данной статье раскрыта значимость Международных стандартов финансовой отчетности (МСФО) в

повышении прозрачности финансовой отчетности на производственных предприятиях. В исследовании проанализирована роль отчетности, составленной на основе МСФО, в обеспечении надежности, сопоставимости и улучшении качества информации, предоставляемой инвесторам. Кроме того, на основе международного опыта рассмотрены преимущества внедрения МСФО на производственных предприятиях Узбекистана, выявлены существующие проблемы и предложены пути их устранения. В результате научно обосновано, что прозрачная отчетность, соответствующая международным стандартам, является важным фактором повышения инвестиционной привлекательности производственных предприятий.

Ключевые слова: финансовая отчетность, международные стандарты, МСФО, прозрачность, производственное предприятие, инвестиционная привлекательность, качество информации, надежность, сопоставимость, цифровизация.

THE IMPORTANCE OF INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARDS IN INCREASING THE TRANSPARENCY OF FINANCIAL STATEMENTS IN MANUFACTURING ENTERPRISES

Makhmudov Asliddin Sirojiddin ugli

Tashkent State University of Economics Regional Education
department for working with institutions and centers
Chief Specialist in Economics Doctor of Philosophy PhD

Abstract. This article highlights the significance of International Financial Reporting Standards (IFRS) in enhancing the transparency of financial reporting in manufacturing enterprises. The study analyzes the role of IFRS-based reports in ensuring reliability, comparability, and improving the quality of information provided to investors. Furthermore, based on international experience, the paper discusses the advantages of implementing IFRS in manufacturing enterprises in Uzbekistan, identifies existing challenges, and proposes solutions to overcome them. As a result, it is scientifically substantiated that a transparent reporting system aligned with international standards serves as a key factor in increasing the investment attractiveness of manufacturing enterprises.

Keywords: financial reporting, international standards, IFRS, transparency, manufacturing enterprise, investment attractiveness, information quality, reliability, comparability, digitalization.

Kirish.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston iqtisodiyoti ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirish, mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish hamda investitsion jozibadorlikni mustahkamlash yo‘lida tub islohotlarni amalga oshirmoqda. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan **Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi**[1]da korxonalar faoliyatida ochiqlik, hisobdorlik va moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga (MHXS) bosqichma-bosqich o‘tish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan. Mazkur strategiya doirasida 2025-yilga kelib yirik ishlab chiqarish korxonalarining kamida **70 foizi** MHXS asosida moliyaviy hisobotlarni tayyorlashi ko‘zda tutilgan bo‘lib, bu mamlakatda korporativ boshqaruv tizimining sifatini yangi bosqichga olib chiqadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi PQ–4611-sonli Qarori[2]da ham moliyaviy hisobotlarning shaffofligini ta‘minlash va investorlar ishonchini oshirish uchun xalqaro standartlarga muvofiq hisob yuritish mexanizmlarini keng joriy etish zarurligi ta‘kidlangan. Ushbu hujjat ishlab chiqarish tarmog‘ida faoliyat yuritayotgan korxonalarni xalqaro maydonga olib chiqish, ularning kapital bozorlardagi ishtirokini kuchaytirish va xorijiy investitsiyalar hajmini ko‘paytirish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Natijada 2024-yil yakunlariga ko‘ra, MHXSga o‘tgan korxonalar soni 2020-yilga nisbatan **42 foizga** oshgan. Moliyaviy hisobotlarning shaffofligi nafaqat buxgalteriya tizimini zamonaviylashtirish, balki investitsion muhitni yaxshilash, ichki va tashqi investorlar uchun ishonchli ma‘lumotlar bazasini yaratish bilan ham bevosita bog‘liqdir. Jahon tajribasiga ko‘ra, MHXSga o‘tgan korxonalarda o‘rtacha investitsiya oqimi **15–20 foizga** ortgan.

Shu bois O‘zbekiston ishlab chiqarish sektori uchun xalqaro standartlarga asoslangan ochiq moliyaviy hisobot tizimini shakllantirish strategik zarurat hisoblanadi. 11.09.2023-yilda qabul qilingan “O‘zbekiston–2030 strategiyasi”da[3] ham iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida shaffoflikni oshirish, xalqaro standartlarga muvofiq axborot almashinuvi mexanizmlarini joriy etish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilandi. Ushbu strategiyada 2030-yilgacha ishlab chiqarish sohasidagi korxonalarining **100 foizi** MHXS asosida hisobot yuritishga o‘tishi, raqamli buxgalteriya tizimlari orqali ma‘lumotlarning real vaqt rejimida shakllanishi belgilangan. Bugungi kunda ishlab chiqarish korxonalarida MHXS talablari asosida tuzilayotgan hisobotlar orqali aktivlar, majburiyatlar va daromadlar haqidagi ma‘lumotlar aniqligi oshmoqda. Bu esa korxonalarining boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim tahliliy manba bo‘lib xizmat qilmoqda. Shuningdek, raqamli texnologiyalar, masalan, ERP va “1C:IFRS” kabi dasturiy platformalar yordamida hisobot jarayonlarini avtomatlashtirish natijasida inson omili ta‘siri **30 foizgacha** kamaygan.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida shaffoflikni ta'minlash nafaqat korxonalarining ichki boshqaruvini, balki ularning tashqi iqtisodiy hamkorlik imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Xalqaro moliyaviy tashkilotlar, jumladan Jahon banki va Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YETTB), MHXSga asoslangan hisobot yurituvchi korxonalariga nisbatan moliyaviy qo'llab-quvvatlash hajmini **25 foizgacha** oshirgani kuzatilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, ishlab chiqarish korxonalarida MHXSni amaliyotga tatbiq etish O'zbekistonning 2022–2026-yillar va 2030-yilgacha bo'lgan strategik rivojlanish maqsadlariga mos keluvchi eng muhim iqtisodiy yo'nalishlardan biridir.

Adabiyotlar sharhi.

Ishlab chiqarish korxonalarida moliyaviy hisobotlarni **moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS)** asosida shakllantirish shaffoflik, ishonchlilik va investitsion jozibadorlikni oshiruvchi eng muhim omil ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, MHXSga asoslangan hisobot tizimi korxonalar faoliyatini xalqaro maydonda taqqoslash imkonini yaratadi, bu esa xorijiy investorlar uchun ishonchli axborot bazasini ta'minlaydi. Shuningdek, olim raqamli texnologiyalarni buxgalteriya tizimiga joriy etish orqali hisobot tayyorlash jarayonida inson omilining kamayishi va real vaqt rejimida ma'lumotlar tahlilining kengayishini muhim innovatsion yo'nalish sifatida ko'rsatadi. Eshonqulovning tadqiqotlarida 2022–2026-yillar Taraqqiyot strategiyasi va "O'zbekiston–2030" strategiyasi doirasida MHXSni amaliyotga tatbiq etish ishlab chiqarish sohasining barqaror o'sishi uchun zarur bo'lgan iqtisodiy mexanizmlardan biri sifatida ilmiy asoslab berilgan[4].

Professor **To'rayev Abdurahim Nortojiyevich** o'z ilmiy izlanishlarida ishlab chiqarish korxonalarida buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlarni **moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS)** asosida tashkil etish mamlakat iqtisodiy tizimini globallashtirish talablariga moslashtirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, MHXS korxonalariga nafaqat hisob yuritishning yagona metodologiyasini taqdim etadi, balki ularning iqtisodiy faoliyatini xalqaro miqyosda taqqoslash imkonini ham yaratadi. To'rayevning fikricha, 2024-yildan boshlab O'zbekistonda ishlab chiqarish sohasidagi yirik korxonalarining qariyb **65 foizi** MHXSga qisman o'tgan bo'lib, bu tendensiya investitsion jozibadorlikni oshirish, moliyaviy nazoratni kuchaytirish va hisobotlarning shaffofligini ta'minlashda ijobiy natija bermoqda. Shuningdek, olim MHXSni amaliyotga joriy etishda malakali kadrlar tayyorlash va raqamli axborot tizimlarini joriy etish strategik muhim yo'nalishlardan biri ekanini qayd etadi[5].

Professor **Ergasheva Shahlo Turg'unovna** O'zbekistonda MHXS (IFRS/MHXS)ga o'tish bosqichlarini va ularning amaliy axborot shaffofligiga ta'sirini batafsil tahlil qilgan. U milliy standartlardan xalqaro standartlarga o'tish jarayonida metodologik tayyorgarlik, kadrlarni qayta tayyorlash va axborot

tizimlarini modernizatsiya qilish zarurligini ta'kidlaydi hamda MHXS qo'llanilishi moliyaviy hisobot sifatini oshirib, investorlarga ishonchni kuchaytirishini dalillar bilan ko'rsatgan[6].

Christopher Nobes MHXS/IFRS qo'llanilishi orqali hisoblash uslublarida taqqoslanish imkoniyati oshishini va bu orqali moliyaviy ma'lumotlarning xalqaro maydonda ishonchliligi yaxshilanadi deb ta'kidlaydi. Shuningdek, u standartlarning tatbiqi mamlakatlarga qarab farq qilishi va ba'zi sohalarda — masalan, ekstraktiv yoki farmatsevtika kabi murakkab sohalarda — qo'shimcha moslashuvlar talab etilishini qayd etadi[7].

Christian Stadler va hamkasblari IFRS talablari ostida amaliyot qanday farqlanishi mumkinligini soha misollarida ko'rsatadi, shu jumladan qaysi holatlarda hisobot talablari qo'shimcha ochiqlikni talab qilishi va shu orqali investorlarga qo'shimcha axborot yetkazilishini ta'kidlaydi. Ularning tadqiqotlari standartlar amaliyoti va statistik natijalar asosida shaffoflik va taqqoslanish darajasini baholaydi[8].

A. Johri boshchiligidagi empirik tadqiqotlar MHXSga o'tish moliyaviy hisobot sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini — masalan, hisobot sifatining oshishi va investitsiya oqimining ortishi — ko'rsatadi. Ularning 2024 yildagi maqolalarida MHXS va ichki nazorat tizimlari o'zaro ta'siri, shuningdek sohaga xos omillar moderator sifatida qanday ishlashi tahlil qilingan[9].

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur tadqiqotda ishlab chiqarish korxonalarida moliyaviy hisobotlarning shaffofligini oshirishda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS) ning amaliy ahamiyatini o'rganish uchun **tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, induktiv va deduktiv tahlil** uslublaridan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi O'zbekistonning **2022–2026-yillar Taraqqiyot strategiyasi** va **“O'zbekiston–2030” strategiyasida** belgilangan iqtisodiy islohotlar asosida shakllantirilib, unda milliy va xalqaro buxgalteriya standartlari o'rtasidagi farqlar, ularning korxonalar faoliyatiga ta'siri hamda axborot shaffofligi darajasi o'rganilgan.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

O'zbekiston ishlab chiqarish korxonalarida moliyaviy hisobotlarning shaffofligini oshirish bevosita MHXSni joriy etish darajasiga bog'liqdir. 2022–2026-yillar Taraqqiyot strategiyasi doirasida hisobot tizimini xalqaro talablar asosida modernizatsiya qilish ishlari bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. 2024-yil yakunlariga ko'ra, yirik ishlab chiqarish korxonalarining 68 foizi, o'rta korxonalarining 47 foizi va kichik ishlab chiqaruvchilarning 25 foizi MHXS talablari asosida hisobot tayyorlagan. Bu ko'rsatkich 2020-yilga nisbatan o'rtacha 2,1 baravar o'sishni ifodalaydi. Natijada, investorlar ishonchi va kapital jalb etish hajmi ham sezilarli darajada oshgan. Masalan, MHXSga o'tgan korxonalarining xorijiy investitsiyalar hajmi 2023-yilda 17 foizga, 2024-yilda esa 23 foizga ko'paygan.

Moliyaviy shaffoflikning oshishi natijasida ishlab chiqarish korxonalarida ichki nazorat, aktivlar qayd etilishi va daromadlar hisobi aniqroq shakllangan. Bu esa nafaqat boshqaruv qarorlarining sifatini yaxshiladi, balki milliy iqtisodiyotda korporativ boshqaruv standartlarini kuchaytirdi. 2030-yil strategik yoʻnalishlariga muvofiq, 2030-yilgacha ishlab chiqarish sektorining 100 foizi MHXS asosida hisobot yuritish tizimiga oʻtishi rejalashtirilgan. Quyidagi jadvalda 2020–2025-yillar oraligʻida MHXSni joriy etgan ishlab chiqarish korxonalarini soni va shaffoflik koʻrsatkichlari dinamikasi keltirilgan.

1-jadval.

2020–2025-yillarda ishlab chiqarish korxonalarida MHXSni joriy etish va shaffoflik koʻrsatkichlari (foizlarda)

Yil	MHXS joriy etgan korxonalar (%)	Xorijiy investitsiya oʻsishi (%)	Auditorlik xulosasi ishonchliligi (%)	Moliyaviy axborot ochiqqligi (%)	Soliq aniqligi (%)	Rentabellik oʻsishi (%)	Kadrlar malakasi (%)
2020	22	8	61	55	60	4.2	48
2021	31	11	68	60	65	4.6	53
2022	45	15	73	69	70	5.1	59
2023	58	17	78	75	75	5.8	66
2024	68	23	84	82	81	6.3	72
2025 (prognoz)	80	29	89	88	85	6.9	78

Jadvaldan koʻrinib turibdiki, MHXSni joriy etgan korxonalar sonining oshishi bilan bir qatorda moliyaviy axborotlarning ishonchliligi, shaffoflik indeksi ham izchil oʻsmoqda.

2-jadval.

MHXS asosida hisobot yurituvchi va yuritmayotgan korxonalar oʻrtasida investitsion farqlar (2024-yil holatiga)

Koʻrsatkichlar	MHXS asosida hisobot yurituvchi korxonalar	Milliy standart asosida hisobot yurituvchi korxonalar	Farq (%)	Iqtisodiy natija (foizda)
Oʻrtacha yillik investitsiya hajmi (mlrd soʻm)	520	340	+53	Investitsion oqim yuqori
Auditorlik xulosasi ijobiy bahosi (%)	88	65	+23	Ishonchlilik oshgan
Rentabellik darajasi (%)	6.3	4.7	+34	Samaradorlik oshgan
Moliyaviy risklar kamayishi (%)	21	34	-13	Risk boshqaruvi yaxshiroq
Investorlar ishonch indeksi	82	58	+41	Investor ishonchi mustahkam

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, MHXS asosida hisobot yurituvchi ishlab chiqarish korxonalarida iqtisodiy ko'rsatkichlari milliy standart asosidagilarga nisbatan ancha yuqori. Bunda investitsion oqim hajmi **53 foizga**, rentabellik esa **34 foizga** ortgan. Bu holat xalqaro standartlarning korxonalar imijiga va investor ishonchiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini isbotlaydi.

3-jadval.

MHXS joriy etilgan korxonalarda raqamlashtirish darajasi va samaradorlik (2024-yil holatiga)

Ko'rsatkichlar	2022-yil (%)	2023-yil (%)	2024-yil (%)	O'sish (%)	Natija
Raqamli hisobot tizimidan foydalanuvchilar	55	68	76	+21	Jarayon avtomatlashtirildi
Xato va takroriy yozuvlar kamayishi	19	13	9	-10	Hisob ishonchligi oshdi
Hisobot tayyorlash tezligi (kun)	14	10	7	-7	Tezkorlik yaxshilandi
Axborot almashinuvi samaradorligi	64	74	83	+19	Tizimlar integratsiyasi kuchaydi
Resurslardan foydalanish samaradorligi	71	77	85	+14	Xarajatlar kamaydi
Umumiy iqtisodiy samaradorlik indeksi	60	68	78	+18	Shaffoflik bilan bog'liq o'sish

Ushbu jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, MHXS asosida hisobot yurituvchi korxonalarda raqamli transformatsiya jarayonlari tez sur'atda rivojlanmoqda. Natijada hisob-kitobdagi xatoliklar kamaygan, ma'lumotlar tezroq shakllanmoqda va resurslardan foydalanish samaradorligi oshgan. Yuqoridagi uch jadvaldan ko'rinib turibdiki, MHXSga asoslangan hisobot tizimi ishlab chiqarish korxonalarida nafaqat axborot shaffofligini, balki iqtisodiy samaradorlikni ham sezilarli darajada oshiradi. Raqamli buxgalteriya tizimlari, xalqaro hisobot metodologiyasi va auditorlik nazorati uyg'unlashgan holatda faoliyat yuritgan korxonalarda umumiy iqtisodiy o'sish **18–25 foiz** diapazonda qayd etilgan. Shu bois, MHXSni 2030-yilgacha to'liq joriy etish mamlakat sanoat tarmog'ining raqobatbardoshligini oshirish, investitsiyalar oqimini kengaytirish va korporativ boshqaruvni mustahkamlashning asosiy omillaridan biri sifatida qaralmoqda.

Hozirgi kunda O'zbekiston ishlab chiqarish korxonalarida moliyaviy hisobotlarni MHXS asosida yuritish jarayonida bir qator tizimli va amaliy muammolar mavjud. Eng avvalo, buxgalteriya kadrlarining xalqaro standartlar bo'yicha bilim va amaliy ko'nikmalarining yetarli emasligi moliyaviy ma'lumotlarning sifati va taqqoslanuvchanligini pasaytiradi. Shuningdek, ayrim korxonalarda raqamli texnologiyalar yetarli darajada joriy etilmagani, hisobotlarni avtomatlashtirish tizimlarining to'liq integratsiyalanmaganligi va auditorlik nazoratining sustligi shaffoflikni cheklab qo'ymoqda. MHXSning ba'zi bandlari

milliy qonunchilik bilan to'liq muvofiqlashmaganligi ham amaliyotda ziddiyatli holatlar keltirib chiqarmoqda. Natijada, ayrim ishlab chiqarish korxonalarini investorlarga to'liq va haqqoniy axborot taqdim eta olmayapti, bu esa investitsion jozibadorlikni pasaytiradi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun bir qator yechim va takliflar ishlab chiqish zarur.

Birinchi navbatda, moliyaviy hisobotlarni MHXS talablari asosida tayyorlaydigan mutaxassislar uchun doimiy malaka oshirish kurslari va xalqaro sertifikatlash tizimi (masalan, ACCA, CPA)ni keng joriy etish muhimdir.

Ikkinchidan, korxonalarda raqamli hisobot platformalarini joriy qilish va sun'iy intellektga asoslangan buxgalteriya dasturlarini qo'llash orqali inson omilini kamaytirish va ma'lumotlar aniqligini ta'minlash zarur.

Uchinchidan, MHXSni milliy qonunchilikka uyg'unlashtirish bo'yicha Moliya vazirligi huzurida maxsus metodologik markaz tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, 2024–2026-yillar davomida har yili 5–10 foizga oshib boruvchi MHXSga o'tuvchi korxonalar ulushi mamlakat iqtisodiy ochiqligini mustahkamlaydi va investor ishonchini kuchaytiradi.

4-jadval.

Ishlab chiqarish korxonalarida MHXS joriy etilishining asosiy muammolari

№	Muammo nomi	Sabablar	Natija	2024-yildagi holat (%)
1	Malakali kadrlar yetishmasligi	MHXS bo'yicha ta'limning sustligi	Hisobot sifatining pastligi	58%
2	Avtomatlashtirishning sustligi	Dasturiy ta'minotning eskiligi	Ma'lumot kechikishi	64%
3	Normativ nomuvofiqlik	Milliy va xalqaro me'yorlar farqi	Hisobotda tafovut	43%
4	Auditorlik nazoratining zaifligi	Mustaqil auditga talab past	Ishonchlilik pasayadi	49%
5	Axborot xavfsizligi muammosi	Raqamli himoya past	Ma'lumot yo'qolishi xavfi	37%
6	Investorlar uchun axborotning murakkabligi	Hisobot formatlarining notushunarliqligi	Investitsiya qaroriga ta'sir	55%

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarish korxonalarida MHXSni joriy etishda eng muhim muammo — kadrlar va texnologik tayyorgarlik darajasi pastligidir. Eng avvalo, korxonalarda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari bo'yicha malakali mutaxassislar yetishmasligi muhim to'siqlardan biridir. Bu esa hisobotlarda noto'g'ri tasniflar, ma'lumotlarning noto'liq aks etishi va auditorlik xulosalarining sifatsiz bo'lishiga olib keladi. Shuningdek, mavjud axborot tizimlarining eskirganligi va raqamli integratsiyaning pastligi sababli, korxonalar hisobotlari ko'pincha qo'lda qayta ishlanadi, bu esa inson xatosi ehtimolini

oshiradi. Shu bilan birga, MHXSning ayrim bandlari milliy qonunchilik bilan to'liq uyg'unlashtirilmaganligi, buxgalteriya siyosatini ishlab chiqishda noaniqliklar keltirib chiqarmoqda. Auditorlik tekshiruvlari sifati va mustaqilligi hamon yetarli darajada emasligi shaffoflikka salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada, investorlar korxonalar faoliyati haqida to'liq va ishonchli axborotga ega bo'la olmayapti, bu esa sarmoya kiritish jarayonini sustlashtiradi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun bosqichma-bosqich yechim yondashuvini qo'llash maqsadga muvofiqdir.

➤ Birinchi bosqichda, ishlab chiqarish korxonalarining buxgalteriya xodimlari va auditorlari uchun MHXS bo'yicha majburiy malaka oshirish va sertifikatlash tizimi (masalan, ACCA yoki DipIFR) joriy etilishi lozim.

➤ Ikkinchi bosqichda, moliyaviy hisobot jarayonlarini raqamlashtirish va korxonalarda yagona ERP (Enterprise Resource Planning) tizimlarini joriy etish orqali axborotlarning avtomatik qayta ishlanishi ta'minlanadi.

➤ Uchinchi bosqichda, MHXSni milliy qonunchilikka uyg'unlashtirish bo'yicha Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzurida Metodik Kengash tuzilib, xalqaro ekspertlar bilan hamkorlikda amaldagi normativ-huquqiy hujjatlar qayta ko'rib chiqilishi zarur.

➤ To'rtinchi bosqichda, har yili korxonalarda MHXS asosida mustaqil auditorlik tekshiruvlari o'tkazish va ularning natijalarini ochiq e'lon qilish amaliyoti yo'lga qo'yiladi.

➤ Beshinchi bosqichda, investorlar uchun raqamli hisobot platformalari va interaktiv vizual tahlil tizimlarini yaratish orqali axborotning ochiqligi va tushunarligini oshirish tavsiya etiladi.

Ushbu bosqichlar ketma-ket amalga oshirilsa, 2025–2030-yillar oralig'ida ishlab chiqarish korxonalarida moliyaviy hisobotlarning shaffoflik darajasi 40–45% ga, auditorlik xulosalarining ishonchliligi esa 50% dan oshadi. Natijada, MHXS asosidagi buxgalteriya tizimi nafaqat korxonalar moliyaviy barqarorligini mustahkamlaydi, balki O'zbekiston iqtisodiyotining xalqaro investitsion maydondagi nufuzini ham oshiradi.

Xulosa va takliflar.

Xulosa qilib aytganda ishlab chiqarish korxonalarida moliyaviy hisobotlarning shaffofligini oshirishda Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (MHXS) muhim strategik ahamiyatga ega. MHXSga o'tish korxonalarining moliyaviy natijalarini aniq, taqqoslanadigan va ishonchli tarzda aks ettirish imkonini beradi. Bu esa, o'z navbatida, investorlar ishonchini oshiradi, xorijiy sarmoya oqimini kengaytiradi hamda korxonalarining xalqaro bozorlar bilan integratsiyasini tezlashtiradi. O'zbekiston Respublikasida 2022–2026-yillar Taraqqiyot strategiyasi va "O'zbekiston–2030" strategiyasi doirasida moliyaviy axborot tizimini modernizatsiya qilish, hisob siyosatini xalqaro talablarga uyg'unlashtirish hamda buxgalteriya hisobini raqamlashtirishga alohida e'tibor qaratilgan. Bu islohotlar

ishlab chiqarish sektorining iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

MHXSni joriy etish orqali korxonalarda hisobotlar sifati 30–40 foizga, auditorlik ishonchliligi 45 foizga, investitsion jozibadorlik esa 50 foizdan ortiq darajada oshadi. Shu bilan birga, MHXSga o'tish jarayoni nafaqat hisobot shakllarini takomillashtirish, balki korporativ boshqaruv madaniyatini rivojlantirish, axborot texnologiyalarini keng joriy etish va xalqaro biznes muhitida raqobatbardoshlikni oshirish uchun ham asos bo'ladi. Demak, ishlab chiqarish korxonalarida MHXS asosida shaffof moliyaviy hisobotlarni yuritish O'zbekiston iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida, kelgusida mamlakatning xalqaro moliyaviy tizimdagi ishonchli hamkor sifatida mavqeini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. 2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida. Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son.
2. "O'zbekiston — 2030" strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 11.09.2023 yildagi PF-158-son
3. "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar" to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 24.02.2020 yildagi PQ-4611-son.
4. "Moliyaviy hisob tizimini xalqaro talab va standartlarga muvofiq takomillashtirish chora-tadbirlari" to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 15.09.2025 yildagi PQ-282-son.
5. A.A.Eshonqulov Ishlab chiqarish korxonalarida moliyaviy hisobotlarning shaffofligini oshirishda MHXSning ahamiyati. "O'zbekiston moliya va buxgalteriya amaliyoti" jurnali, №2(48), 45–52. Tashkent: Iqtisodiyot va moliya nashriyoti.2025 yil.
6. A.N.To'rayev Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tishning ishlab chiqarish korxonalarini faoliyatiga ta'siri. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy jurnali, №3(97), 58–66. Toshkent: TDIU nashriyoti.2024 yil.
7. Ergasheva Shakhlo T. Moliyaviy hisobotni xalqaro standartlarga o'tishda dastlabki qadamlar / The First Steps in Transition to IFRS in Uzbekistan. (maqola). 2024.
8. Nobes C. Auditors' affirmations related to IFRS: A note on changes over two decades / other notes on IFRS comparability. 2024–2025. ResearchGate+1
9. Stadler C. Varied international practice in accounting for extractive activities under IFRS. Accounting research article. 2024. tandfonline.com
10. Johri A. Examining the Impact of International Financial Reporting Standards on Financial Reporting Quality. MDPI (Empirical study). 2024. MDPI.
11. A.A. Eshonqulov Moliyaviy hisobot (Financial reporting) o'quv qollanman. "TIB NASHR", - Toshkent, 2025 yil, 485 bet.
12. D.E.Norbekov, A.T.To'raev, Sh.Sh.Rahmonov. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari. O'quv qo'llanma. T.: Iqtisodiyot va moliya, 2019. -332 b.

O'ZBEKISTON HUDUDLARINING DEMOGRAFIK TAHLILI

Bahriddinova Muazzam Azam qizi
TDIU huzuridagi “O‘zbekiston iqtisodiyotini
rivojlantirishning ilmiy asoslari va muammolari”
ilmiy-tadqiqot markazi katta ilmiy xodimi
ORCID: [0000-0002-3742-5622](https://orcid.org/0000-0002-3742-5622)

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda O‘zbekiston hududlarining demografik rivojlanish jarayonlari, aholining soni va tarkibidagi o‘zgarishlar, migratsiya oqimlari hamda hududlar bo‘yicha demografik farqlar tahlil qilingan. Shuningdek, tug‘ilish, o‘lim va tabiiy o‘sinh ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlanib, hududiy demografik siyosatni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar. Demografiya, hududlar, migratsiya, tug‘ilish, o‘lim, tabiiy o‘sinh, aholi tarkibi, urbanizatsiya, yosh tarkibi, demografik siyosat, hududiy rivojlanish.

DEMOGRAPHIC ANALYSIS OF THE REGIONS OF UZBEKISTAN

Bahriddinova Muazzam Azam qizi
Scientific Research Center “Scientific
Foundations and Problems of Economic
Development of Uzbekistan” under
Tashkent State University of Economics

Annotation. This study analyzes the demographic development of the regions of Uzbekistan, including population size and structure, migration trends, and territorial differences. It examines birth, death, and natural growth indicators, identifies key demographic patterns, and proposes scientific and practical recommendations for improving regional demographic policy.

Keywords. Demography, regions, migration, birth rate, mortality, natural growth, population structure, urbanization, age structure, demographic policy, regional development.

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РЕГИОНОВ УЗБЕКИСТАНА

Бахриддинова Муаззам Азам кизи
Научно-исследовательский центр
«Научные основы и проблемы
развития экономики Узбекистана» при ТГЭУ

Аннотация. В данном исследовании проведён анализ демографического развития регионов Узбекистана, изменения численности и состава населения, миграционных процессов и территориальных различий. Изучены показатели рождаемости, смертности и естественного прироста, сформулированы научно-практические выводы по совершенствованию региональной демографической политики.

Ключевые слова. Демография, регионы, миграция, рождаемость, смертность, естественный прирост, структура населения, урбанизация, возрастная структура, демографическая политика, региональное развитие.

Kirish.

Hozirgi vaqtda O'zbekistonda o'ziga xos demografik vaziyat vujudga kelgan va u aholi soni o'sish sur'atining pasayishi, tug'ilishning kamayishi, aholining yosh tarkibida keksa yoshdagilar ulushining ortishi, mehnatga layoqatli yoshgacha bo'lgan aholi sonining kamayishi, shu bilan bir vaqtda o'rta yoshdagi aholi sonining ko'payishi, urbanizatsiya jarayoni ortayotganida namoyon bo'lmoqda. Keling endi demografik jarayon o'zi nima va uning ahamiyati haqida so'z yuritamiz;

Demografik jarayon tushunchasi — jamiyatdagi aholi soni, tarkibi, joylashuvi va sifati o'zgarishlarini shakllantiruvchi tizimli hodisalar majmuasi sifatida tushuniladi. Bu jarayonlar tabiiy va ijtimoiy omillar ta'sirida yuzaga keladi va jamiyat rivojlanishining asosiy indikatorlaridan biridir.

1. Demografik jarayonning tarkibiy elementlari nimalardan iborat? Demografik jarayon bir nechta asosiy komponentlardan iborat:

Tug'ilish - yangi avlodning dunyoga kelishi, aholi tabiiy o'sishining asosiy manbai. Tug'ilish darajasi hududiy, ijtimoiy va iqtisodiy omillarga bog'liq bo'lib, aholining yosh tarkibi va mehnat resurslari salohiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

O'lim - aholi sonining kamayishiga olib keluvchi tabiiy ko'rsatkich. O'lim darajasi sog'liqni saqlash tizimi, turmush sharoiti va ekologik omillarga bog'liq.

Migratsiya - aholi harakati va hududlararo yoki davlatlararo ko'chishlar. Migratsiya hududiy iqtisodiy rivojlanish, ishchi kuchi taqsimoti va urbanizatsiya jarayonlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Aholining tarkibi va sifati - yosh, jins, malaka, ta'lim darajasi kabi demografik parametrlar. Bu omillar mehnat bozorining salohiyati, iste'mol talabi va ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan ehtiyojni belgilaydi.

2. Demografik jarayonlarning xususiyatlari:

-Doimiylik va uzluksizlik: demografik jarayonlar doimiy ravishda rivojlanadi va turli davrlarda sezilarli o'zgarishlarni ko'rsatadi.

-Ijtimoiy-iqtisodiy bog‘liqlik: demografik jarayonlar iqtisodiy siyosat, sog‘liqni saqlash, ta‘lim va urbanizatsiya kabi ijtimoiy tizimlar bilan uzviy bog‘liq.

-Hududiy tafovutlar: bir davlat hududlari orasida demografik jarayonlar tezligi va natijalari farqlanishi mumkin.

3. Demografik jarayonning iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati:

Demografik jarayonlar jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga bevosita ta‘sir qiladi. Misol uchun: Tug‘ilish darajasi yuqori bo‘lgan hududlarda mehnat resurslari kelajakda ko‘payadi, bu esa ishlab chiqarish va xizmatlar sohasini rivojlantirishga yordam beradi. Keksayish sur‘ati oshayotgan jamiyatlarda pensiya tizimi va sog‘liqni saqlash xarajatlari ortadi, bu esa davlat byudjetiga bosim yaratadi.

Migratsiya oqimlari urbanizatsiya va infratuzilma rivojlanishini shakllantiradi, hududiy iqtisodiy tafovutlarni kamaytiradi yoki kuchaytiradi.

O‘zbekiston — aholisi, yosh strukturasi dinamikasi, urbanizatsiya darajasi va hududiy taqsimoti jihatidan bugungi kunda Markaziy Osiyoda demografik jihatdan eng faol mamlakatlardan biridir. So‘nggi yillardagi bo‘yicha rasmiy statistik ma‘lumotlar bir necha muhim tendensiyalarni ko‘rsatmoqda: tabiiy o‘sish sur‘atlari, urban va qishloq aholisining taqsimlanishi, hududlar bo‘yicha aholi zichligi va yosh tarkibidagi farqlar.

Hozirgi vaqtda deyarli dunyoning barcha mamlakatlarida olimlar va mutaxassislar tomonidan demografik vaziyat, uning tarkibi, u bilan bog‘liq demografik jarayonlarni o‘ziga xos xususiyatlari o‘rganilmoqda. Aholi takror barpo bo‘lishi, shakllanishi va rivojlanishi hamda unga ta‘sir etuvchi ijtimoiy-demografik omillar iqtisodchi olimlar va mutaxassislar tomonidan o‘z tadqiqotlarida fikr va mulohazalarini keltirib o‘tishgan. Ular tomonidan demografik vaziyat va uning iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlarga ta‘siri, mamlakat iqtisodiyotida tutgan o‘rni va ularning salbiy va ijobiy jihatlari o‘z davrlaridagi mavjud holatlar bo‘yicha ko‘rsatib o‘tishgan.

Adabiyotlar sharhi.

Demograf olimi M. Bo‘riyeva fikricha, “Demografik jarayonlar aholi soni, tarkibi, joylashuvi va sifati dinamikasining tendensiyalarini saqlab qolishni yoki o‘zgartirishni nazarda tutuvchi aniq maqsadga yo‘naltirilgan faoliyat va u demografik vaziyatga bevosita ta‘sir o‘tkazadi” [3].

Jahon hamjamiyatida mashhur bo‘lgan demograf A. Sovning shunday ta‘kidlashicha: “Demografik vaziyat — o‘z oldiga faqat birgina aholi sonini o‘zgartirishdan-da kengroq vazifalarni qo‘yishi va bir qarashda demografiyadan uzoq bo‘lib ko‘rinishi mumkin bo‘lgan sohalarni ham qamrab olishi mumkin” [4].

Ko'p tilli demografik lug'atning asosida ham o'sha fikr yotadi, unda "demografik vaziyat, bir tomondan, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa omillarning, ikkinchi tomondan, demografik jarayonlar va ularning oqibatlarining o'zaro bog'liqligini aniqlash" sifatida ta'riflangan [5].

"Общая теория населения" kitobida "Demografik omillar demografik vaziyatning asosiy qismi bo'lib, jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlari va turli davlatlarda o'ziga xos xususiyatlarga, yo'nalishlarga egadir" degan fikrni ta'kidlashgan [6].

A.Ya. Kvashi "Современная демография" asarida "Barcha aholi qatlamlarining turmush sharoitlarini yaxshilash demografik vaziyatga ta'sir etadi" degan fikrni ilgari suradi [7].

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Yuqorida bayon etilganlarni umumlashtirgan holda aytish joizki, barcha ta'riflarda davlatning, demografik omillarni nazarda tutgan holda, optimal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish chora-tadbirlari (tartibga solish vositalari) tizimini qo'llash yo'li bilan aniq maqsadga yo'naltirilgan, boshqaruvchi ta'siri zarurligi muhim hisoblanadi. Demografik jarayonlar nuqtai nazaridan davlat tomonidan tartibga solish, bizning fikrimizcha, demografik rivojlanishning barcha kichik tizimlari (tug'ilish miqdori, o'lim soni, aholining migratsiyasi va sifati) normal ishlashi uchun eng qulay sharoitlarni yaratish bilan bog'liq bo'lishi kerak. Shu bilan birga, bozor islohotlari sharoitida demografik jarayonlarning rivojlanishi uchun ijtimoiy-iqtisodiy tartibga soluvchi omillarning ahamiyati ortadi.

Demografik omillar - aholi soni, tarkibi, joylashuvi, yosh struktura, migratsiya oqimlari va sifat ko'rsatkichlari — har qanday davlat iqtisodiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston iqtisodiyoti uchun demografik omil bir qator yo'nalishlarda sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Jumladan:

1. Aholi sonining o'sishi va mehnat bozori. O'zbekiston aholisi oxirgi yillarda barqaror o'sish sur'atini saqlab qolmoqda. 2024-yil holatiga ko'ra, mamlakat aholisi taxminan 36,3 mln kishini tashkil etadi (Statistika qo'mitasi, 2024). Aholi o'sishi, ayniqsa, mehnatga layoqatli yoshdagi qatlarning ko'pligi iqtisodiy o'sish uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Mehnat resurslarining yetarliligi sanoat, qishloq xo'jaligi va xizmat ko'rsatish tarmoqlarida ishchi kuchini ta'minlashga yordam beradi.

2. Yosh tarkibi va iqtisodiy samaradorlik. O'zbekiston aholisi nisbatan yosh tuzilishga ega: mehnatga layoqatli yoshdagi aholi ulushi 18–60 yoshgacha bo'lganlar orasida yuqori. Yosh ishchi kuchi mehnat samaradorligini oshirish va innovatsion iqtisodiyotga integratsiyani rag'batlantiradi. Shu bilan birga, yosh

aholi ko'p bo'lgan hududlarda ta'lim va kasb-hunar tayyorlash tizimining samarali ishlashi iqtisodiyot uchun sifatli mehnat resurslarini shakllantiradi.

3. Tug'ilish darajasi va ijtimoiy xarajatlar. Tug'ilish darajasi yuqori hududlarda davlatning ijtimoiy sohalarga xarajatlari oshadi, xususan, ta'lim, sog'liqni saqlash va bolalar parvarishi tizimiga. Shu bilan birga, demografik yuqori tabiiy o'sish uzoq muddatda mehnat resurslarini barqaror ta'minlashni kafolatlaydi, bu esa iqtisodiy barqarorlikka hissa qo'shadi.

4. Migratsiya va mehnat resurslarining taqsimlanishi. Ichki va tashqi migratsiya jarayonlari hududlararo ishchi kuchining notekis taqsimlanishiga olib keladi. Toshkent va Farg'ona vodiysi kabi urbanizatsiyalashgan hududlarda migratsiya oqimining kuchayishi ishchi kuchining yetishmasligi va infratuzilma yuklamasini oshiradi. Shu bilan birga, boshqa hududlarda mehnat resurslarining kamayishi iqtisodiy salohiyatni cheklashi mumkin.

5. Demografik o'zgarishlar va iqtisodiy siyosat. Demografik omillar O'zbekiston hukumatining iqtisodiy siyosatida muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Mehnat resurslari bilan bog'liq prognozlar sanoat tarmoqlari, investitsiya strategiyalari va bandlik dasturlarini shakllantirishda asos bo'ladi. Shu bois, demografik tahlillar iqtisodiy rivojlanish strategiyasining ajralmas qismi sifatida qaraladi.

6. Demografik risklar. Past tabiiy o'sish, keksayish sur'ati oshishi va migratsiya oqimlarining salbiy saldosi iqtisodiyot uchun risklar yaratadi. Ular pensiya tizimi, sog'liqni saqlash xarajatlari va mehnat bozori barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli demografik jarayonlarni monitoring qilish va ularga mos siyosat ishlab chiqish zarur.

Demografik omillar O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida strategik rol o'ynaydi. Yosh va mehnatga layoqatli aholining yetarli miqdori mehnat samaradorligini oshiradi, iqtisodiy o'sishga turtki beradi. Shu bilan birga, demografik jarayonlardagi notekisliklar va keksayish sur'ati iqtisodiy siyosatni moslashni talab qiladi. O'zbekistonning iqtisodiy siyosati va investitsiya strategiyalari demografik tendensiyalar bilan uyg'unlashtirilsa, mamlakat iqtisodiy salohiyati sezilarli darajada oshadi.

Shunday qilib, jahon tajribasidan kelib chiqib va iqtisodchi olimlarning yuqorida keltirilgan ta'riflarini umumlashtirgan holda, demografik jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solish qonunchilik, iqtisodiy va tashkiliy-xo'jalik mexanizmlarini uyg'unlashtirish orqali demografik jarayonlarga (demografik vaziyat sifatiga) davlat tomonidan ta'sir etish usullari va chora-tadbirlar tizimi tushuniladi.

Aholi soni va o'sish sur'ati 2023 yil 1-oktabr holatiga doimiy aholi soni 36 599,8 ming kishi bo'lgan. 2024 yil boshida — 36,799,8 ming kishi bo'lgani e'lon qilingan. 2025 yil 1 yanvar holatiga doimiy aholi soni 37,543,2 ming kishi deb

baholangan. Bu o'sish davrida jami +743,4 ming kishi — ya'ni 2,0 % atrofida doimiy o'sish qayd etilgan.

O'zbekiston aholisining sonining o'sishi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy jarayonida muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. So'nggi paytlarda demografik jarayonlarni chuqur tahlil qilish, aholi sonining o'sishiga ta'sir etuvchi kuchga ega bo'lgan o'zgarishlarni aniqlash. Korrelyatsion tahlil usuli ushbu jarayonlarning statistik asoslanishida baholanadi, yangi tug'ilish, o'lim, migratsiya, iqtisodiy faol aholi ulushi kabi ko'rinishlar o'ziga xos bog'liqlik omillariga yordam beradi. Korrelyatsiya koeffitsiyenti -1 dan +1 gacha bo'lgan qiymatlarni qabul qilishi mumkin. Aniqlangan o'zaro bog'liqlikning yo'nalishi korrelyatsiya koeffitsiyentining ishorasi orqali belgilanadi. Uning musbat qiymati aniqlangan bog'lanishning to'g'ri ekanligini, manfiy qiymati esa teskari ekanligini ko'rsatadi. Bog'lanish kuchi ushbu koeffitsiyentning moduli bilan baholanadi. Korrelyatsion bog'liqlikning quyidagi darajalari shartli ravishda ajratib ko'rsatiladi:

mavjud emas - 0; kuchsiz - 0 dan 0,3 gacha; o'rtacha - 0,3 dan 0,7 gacha; kuchli - 0,7 va undan yuqori; to'liq - 1. Biroq, korrelyatsiya mavjudligi haqida faqat statistik jihatdan ahamiyatli bo'lgan hollardagina ($p < 0,05$) mulohaza yuritish mumkin. Spirmen bo'yicha korrelyatsion tahlil ikkita parametrning o'zaro bog'liqligini aniqlash uchun qo'llaniladigan usul bo'lib, ulardan hech bo'lmaganda bittasining taqsimoti normal taqsimotdan farq qilganda ishlatiladi.

Har bir x va y ko'rsatkichga rang beriladi. Olingan ranglar asosida ularning farqi d aniqlanadi. So'ngra quyidagi formula yordamida korrelyatsiya koeffitsiyenti (R) hisoblab chiqiladi:

$$R_{x \cdot y} = 1 - \frac{6 \cdot \Sigma d^2}{n(n^2 - 1)}$$

Aholi soni va uning dinamikasiga ta'sir etuvchi omillar bilan bir qatorda asosiy demografik indikatorlar (tabiiy o'sish, aholining mexanik harakati) ning o'zaro bog'liqligini aniqlash maqsadida Korrelyatsiya-Spirmen koeffitsiyentidan foydalanildi. Boisi, bu ikki jarayon aholining soni va tarkibiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Korrelyatsiya natijalari quyidagicha:

$$R_{x \cdot y} = 1 - \frac{6 \cdot \Sigma d^2}{n(n^2 - 1)} = 1 - \frac{6 \cdot 280}{14(196 - 1)} = 1 - \frac{1680}{2730} = 1 - 0,6 = 0,4$$

$$R_{x2 \cdot y2} = 1 - \frac{6 \cdot \Sigma d^2}{n(n^2 - 1)} = 1 - \frac{6 \cdot 562}{14(196 - 1)} = 1 - \frac{3372}{2730} = 1 - 1,24 = -0,24$$

1-jadval

O'zbekiston Respublikasining aholisi soni va uning harakati o'rtasidagi bog'lanish (Korrelyatsiya-Spirmen yordamida)

№	Hududlar	Aholi soni (ming kishi)	Aholining tabiiy o'sishi, ‰	Aholining mexanik ko'payishi ‰	Viloyatlar o'rni			X ₁ -Y ₁	X ₁ -Y ₂	XY ₁ d ²	XY ₂ d ²
					Aholi soni bo'yicha	Aholining tabiiy o'sishi bo'yicha	Aholining mexanik ko'payishi bo'yicha				
1	Qoraqalpog'iston Respublikasi	2002,7	15,6	-16,1	10	14	13	-4	-3	16	9
2	Andijon viloyati	3394,4	20,0	-6,4	4	7	7	-3	-3	9	9
3	Buxoro viloyati	2044	17,7	-12,6	9	11	12	-2	-3	4	9
4	Jizzax viloyati	1507,4	21,3	-7,9	12	5	9	7	3	49	9
5	Qashqadaryo viloyati	3560,6	23,7	-25,2	3	2	14	1	-11	1	121
6	Navoiy viloyati	1075,3	19,2	-4,0	13	8	4	5	9	25	81
7	Namangan viloyati	3066,1	21,8	-7,7	5	3	8	2	-3	4	9
8	Samarqand viloyati	4208,5	21,6	-10,3	1	4	10	-3	-9	9	81
9	Surxondaryo viloyati	2877,1	24,5	-10,5	8	1	11	7	-3	49	9
10	Sirdaryo viloyati	914	19,1	-2,3	14	9	3	5	11	25	121
11	Toshkent viloyati	3051,8	17,3	18,9	6	12	2	-6	4	36	16
12	Farg'ona viloyati	4061,5	20,8	-6,2	2	6	6	-4	-4	16	16
13	Xorazm viloyati	1995,6	19,1	-4,7	11	10	5	1	6	1	36
14	Toshkent shahri	3040,8	16,7	95,1	7	13	1	-6	6	36	36
	O'zbekiston Respublikasi	36799,8	19,9	0,0						280	562

Manba: O'zbekiston Respublikasi milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlariga asosan muallif tomonidan tuzildi.

Bu orqali, Korrelyasiya-Spirmen koeffitsiyenti natijalariga binoan, aholi sonining, aholi tabiiy o'sishi va mexanik ko'payishi o'rtasidagi o'zaro bog'liqligi darajasi aniqlandi. Agar korrelyatsiya natijalariga e'tibor qaratsak, aynan ikki y ko'rsatkichlarning natijasi bir xil emas (1-jadval). x bu yerda, aholi sonini ifodalab, aholi soni o'shining sabab va oqibatlari emas, balki uning aynan y bilan o'zaro mosligi ko'zda tutiladi.

Birinchi xy bog'lanishda aholi soni va aholi tabiiy o'sishi o'rtasidagi bog'lanish kuchi o'rtacha bo'lib, to'g'ri bog'lanishga ega, ya'ni 0-1 gacha oraliqdagi musbat ko'rsatkichni tashkil etadi. Bu esa ayni paytda quyidagi xulosani beradi: aholi soni ortib borishi tabiiy o'sish darajasi bilan chambarchas bog'liq.

Ikkinchi xyz bog'lanishda aksincha, -0,24 manfiy ko'rsatkichni tashkil etib, rang usulida juda kuchsiz hamda to'la teskari bog'lanishga ega. Bunda, aholi soni oshib borishi bilan, aholining mexanik harakati pasayib boradi. Umuman olganda, aholi mexanik harakati mamlakatda asosan manfiy saldoni tashkil etadi. Hududlar ichida faqat Toshkent shahri va Toshkent viloyatigina ijobiy saldogga ega. Aholining markaz hududlariga tomon intilishining yuqoriligi, yaxshi daromad va yaxshi sharoitning mavjudligi aholi mexanik harakatining bir tomonlama oqimiga sababchi bo'ladi, bu esa boshqa hududlardagi aholi mexanik harakatchanligining pasayishiga olib keladi.

Ushbu ko'rsatkichlar O'zbekiston demografik holatida umumiy o'sish sur'atining barqaror ekanligini ko'rsatadi. Aholi bazasining kengayishi — mehnat resurslari, ichki talab va ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarning ortishiga olib keladi. Shu bilan birga, ayni paytda hududlar kesimida demografik yuklama notekis bo'lishi mumkin — bu hududiy siyosat, infratuzilma, bandlik va xizmatlar taqsimotida muvozanat zaruratini oshiradi.

So'nggi yillarning rasmiy ma'lumotlariga ko'ra: 2023 yil uchun tug'ilganlar soni 961 962 kishi bo'ldi; tug'ilish koeffitsiyenti 26.4 ‰ ni tashkil etdi. Shu yilda vafot etganlar soni 172 772 kishi, o'lim koeffitsiyenti 4.7 ‰. Tabiiy o'sish 789 190 kishi - bu 21.7 ‰ koeffitsiyati bilan mos. 2024 yil yakunida esa tug'ilishlar soni 926 422 kishi, vafot etganlar 174 413 kishi, tabiiy ko'payish esa 752 009 kishi deb e'lon qilingan. Tug'ilish koeffitsiyati yuqori - demak, aholi yosh va demografik salohiyati kuchli. Shunday bo'lsa-da, vafot etish darajasi nisbatan past, tabiiy o'sish ijobiy — bu demografik yuklamaning davom etishini anglatadi. Ayni qsa, mehnatga layoqatli yoshlar bazasining kengayishi - mamlakat uchun ijtimoiy va iqtisodiy imkoniyatlar demakdir. Biroq tug'ilishning yuqoriligi va urbanizatsiya sur'atlarining oshishi ta'lim, sog'liqni saqlash, infratuzilma va bandlik siyosatida kuchli tayyorgarlikni talab qiladi.

Hududiy aholi zichligi va demografik yuklama 2024 yil 1-oktabr holatiga ko'ra: Umumiy aholining zichligi 83,2 kishi / km² ga teng bo'lib, 2023-yildagiga nisbatan oshish mavjud. Aholi zichligi jihatidan eng yuqori hududlar: shahar markazlari - shuningdek, hududiy taqsimotda katta farqlar mavjud. Masalan,

ma'lumotlarga ko'ra, ayrim viloyatlar va respublika bo'yicha aholi zichligi katta emas, bu esa hududiy nomutanosiblikni ko'rsatadi. Aholi zichligining o'sishi, shahar va urban hududlarga konsentratsiyalashuvi urbanizatsiya va migratsiya jarayonlarining kuchayganini bildiradi. Bu jarayonlar infratuzilma, xizmatlar va zamonaviy mehnat bozoriga bo'lgan talabni oshiradi. Hududlar bo'yicha zichlik farqlari esa ijtimoiy rivojlanish strategiyasida adolatli taqsimot va hududiy siyosatni talab etadi.

3. Umumiy demografik yuklama va yosh tuzilma. So'nggi statistik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston aholisi tuzilmasida mehnatga layoqatli yoshdagi aholi katta ulushni tashkil etadi. Masalan, 2024 holatiga ko'ra: Aholining taxminiy 56–57 % qismini mehnatga layoqatli yoshdagi insonlar tashkil etadi. Bolalar va voyaga yetmaganlar (ishga layoqatli yoshgacha) ham sezilarli ulushda bo'lib, demografik "yosh yurak" - mamlakat kelajagi sifatida ko'riladi. Yosh demografik tuzilma - mehnat salohiyatining katta bazasi demakdir. Agar mamlakat bandlik, ta'lim va kasb-mahorat siyosatini muvaffaqiyatli olib borsa, bu yoshlar resursi iqtisodiy rivojlanish va innovatsiyalarga katta hissa qo'sha oladi. Ammo, agar mehnat bozorida ish o'rinlari yetishmasa yoki ta'lim tizimi zamonaviy talabga mos bo'lmasa - demografik bonus o'rniga demografik yuklama bo'lishi mumkin.

Yuqorida ko'rsatilgan statistika va tahlillar shuni anglatadiki, O'zbekiston 2020–2024 yillarda demografik jihatdan barqaror o'sish sur'atlarini saqlab qolmoqda. Aholi sonining oshishi, yuqori tug'ilish, ijobiy tabiiy o'sish va yosh tarkibidagi dinamika mamlakat mehnat resurslari salohiyatini kengaytirmoqda. Biroq bu salohiyatdan samarali foydalanish uchun hududiy farqlar, urbanizatsiya va migratsiya jarayonlari, aholi zichligi va infratuzilma ehtiyojlari inobatga olinishi lozim.

Aholi soni va zichligi hududlar bo'yicha katta tafovut ko'rsatadi: poytaxt va Farg'ona vodiysi hududlari juda zich, Navoiy va Qoraqalpog'iston esa kam zichlikka ega. Tug'ilish yuqoriligi janubiy va Farg'ona vodiysi hududlarida - bu hududlarda yosh populatsiyaning yuqori ulushini ta'minlaydi; poytaxt va sanoat markazlarida esa tug'ilish pastroq.

Tug'ilish ko'rsatkichlari O'zbekiston demografik jarayonlarida yetakchi o'rinni egallaydi. Qashqadaryo, Surxondaryo va Samarqand viloyatlari eng yuqori tug'ilish ko'rsatkichlariga ega. Urbanizatsiya darajasi yuqori bo'lgan hududlarda tug'ilish pastroq qayd etilmoqda. Tug'ilish ko'rsatkichlari O'zbekiston demografik jarayonlarida yetakchi o'rinni egallaydi. Qashqadaryo, Surxondaryo va Samarqand viloyatlari eng yuqori tug'ilish ko'rsatkichlariga ega. Urbanizatsiya darajasi yuqori bo'lgan hududlarda tug'ilish pastroq qayd etilmoqda.

Aholi o'lim ko'rsatkichlari so'nggi yillarda barqaror past darajada saqlanmoqda. Biroq Qoraqalpog'iston Respublikasida ekologik omillar tufayli

o'lim darajasi boshqa hududlarga nisbatan yuqoriroq. Toshkent shahri esa eng past o'lim darajasiga ega.

O'zbekiston umumiy tabiiy o'sish bo'yicha MDH davlatlari orasida yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Tabiiy o'sish ko'rsatkichlari eng yuqori Surxondaryo, Qashqadaryo va Samarqandda, eng past esa Toshkent shahri va Navoiy viloyatlarida kuzatiladi.

2020–2024 yillarda urbanizatsiya sur'atlari sezilarli ravishda oshdi. Toshkent shahri, Navoiy, Buxoro viloyatlarida urbanlashtirish yuqori darajada bo'lsa, Farg'ona vodiysi hamda janubiy hududlarda bu ko'rsatkich ancha past. Urbanizatsiyaning notekis rivojlanishi hududlar mehnat resurslariga turlicha ta'sir qilmoqda.

Ichki migratsiya oqimlari asosan Toshkent shahri va Toshkent viloyatiga yo'nalgan bo'lib, bu hududlarda aholi zichligining ortishiga sabab bo'lmoqda. Tashqi migratsiya esa asosan Rossiya, Turkiya, Koreya va Qozog'iston yo'nalishlarida davom etmoqda. 2024 yilda xorijdagi mehnat migrantlari soni 2,1 milliondan oshdi.

Aholining yosh tarkibi bo'yicha O'zbekiston juda yosh davlat hisoblanadi. Aholining qariyb 57 foizini 30 yoshgacha bo'lganlar tashkil qiladi. Surxondaryo, Qashqadaryo va Samarqand eng yosh tarkibli hududlardir. Bu holat mehnat resurslarining tabiiy ko'payishini ta'minlaydi.

2024 yilda mamlakat mehnat resurslari 19,2 million kishini tashkil etdi. Mehnat resurslari asosan yirik aholi yashaydigan hududlarda jamlangan. Farg'ona vodiysi viloyatlarida mehnat bozoriga kirayotgan yoshlar soni sezilarli darajada yuqori.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston demografik jarayonlari hududlar bo'yicha keskin farqlanadi. Ushbu farqlar mehnat bozori, urbanizatsiya, iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy siyosatning hududiy strategiyalarini ishlab chiqishda katta ahamiyatga ega. Hududiy demografik tafovutlarni chuqur o'rganish mamlakatning barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. O'zbekiston hududlarining demografik rivojlanish jarayonlari mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy istiqbolini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Aholi sonining o'sishi, uning hududlar bo'yicha notekis taqsimlanishi, yosh tarkibi, demografik yuklama ko'rsatkichlari va mehnat resurslari salohiyati hududlar rivojlanishidagi farqlarni chuqurlashtirishi yoki aksincha, ularning barqarorligini ta'minlashi mumkin.

So'nggi yillarda Toshkent shahri, Samarqand va Farg'ona viloyatlari demografik o'sishda yetakchi bo'lib, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax va Sirdaryo viloyatlarida o'sish sur'atlari nisbatan past kuzatilmoqda. Aholining yillik tabiiy o'sish ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan hududlarda yoshlarning ulushi katta bo'lib, bu esa mehnat bozori uchun keng salohiyat yaratadi.

Shu bilan birga, ichki migratsiya jarayonlari hududlararo demografik nomutanosiblikni kuchaytirayotganini ko'rsatmoqda. Ayniqsa, Toshkent shahri va uning atrofida migratsiya oqimining yuqori bo'lishi qishloq hududlarining mehnat resurslari salohiyatiga ta'sir ko'rsatmoqda.

Demografik jarayonlarning barqaror boshqaruvi uchun quyidagi takliflar muhim ahamiyatga ega:

- hududlarda tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari o'rtasidagi farqlarni kamaytirish bo'yicha profilaktika dasturlarini kuchaytirish;
- mehnat resurslari ko'p bo'lgan viloyatlarda sanoat zonalari va xizmat ko'rsatish tarmoqlarini kengaytirish;
- migratsiya oqimlarini muvozanatlash uchun hududlarda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish;
- aholining demografik tarkibi bo'yicha muntazam prognozlarni ishlab chiqish va ularni hududiy rivojlanish strategiyalariga integratsiya qilish.

Yaqin kelajakda O'zbekistonning demografik rivojlanishida aholi sonining va tug'ilish darajasining muntazam o'sishi; aholi tarkibida mehnatga layoqatli va undan katta yoshdagi aholi sonining yuqori sur'atda ko'payishi, respublikadan tashqariga migratsion ko'chishlar hajmining kamayishi; urbanizatsiya darajasining barqarorlashuvi; onalar va bolalar o'limining doimiy kamayishi; hayot davomiyligining muntazam uzayishi kabi ijobiy tendensiyalar kuzatiladi.

Yuqoridagi ijobiy tendensiyalar bilan birga mamlakatda demografik rivojlanishni yanada yuqori sifatli aholini takror barpo qilishni ta'minlash maqsadida demografik rivojlanishning birinchi galdagi vazifalari quyidagilardan iborat bo'lishi kerak:

tug'ilishni uzoq muddatli istiqbolda ham demografik takror barpo bo'lishning oddiy rejimini ta'minlash darajasida saqlash;

aholi sog'ligini saqlash tizimini isloh etishni yanada chuqurlashtirish, davolash-profilaktika muassasalarining moddiy-texnika bazasini yaxshilash, aholiga yuqori sifatli, zamonaviy talab va standartlarga muvofiq tibbiy xizmat ko'rsatishni ta'minlash;

uzoq va borish qiyin bo'lgan joylarda yashovchi aholini chuqur tibbiy ko'rikdan o'tkazishda tibbiyot oliy o'quv yurtlarining, respublika ixtisoslashtirilgan markazlarining va ilmiy-tadqiqot institutlarining yetakchi olimlari va mutaxassislari ishtirokini ta'minlash;

to'g'ri ovqatlanish va gigiena, sog'lom homiladorlik va bola parvarishi, reproduktiv salomatlik, sog'lom turmush tarzi masalalarida aholining tibbiy savodxonligini oshirish;

ishlab chiqarishda mehnat qilishning xavfsiz shart-sharoitlarini ta'minlash, baxtsiz hodisalar, zaharlanishlar va jarohatlarning oldini olish.

Xulosa qilib aytganda, yuqorida keltirilgan demografik siyosatning strategik maqsadiga erishish yo'nalishlarini muntazam amalga oshirish

respublikada aholini takror barpo qiluvchi yuqori demografik salohiyatni shakllantirishga va undan samarali foydalanishga zamin yaratadi.

Yakuniy xulosa shuki, O'zbekiston hududlarining demografik rivojlanishi kompleks yondashuvni talab etadi. Demografik omillarni chuqur tahlil qilish va hududiy siyosatga to'g'ri integratsiya qilish barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning muhim tamoyillaridan biridir.

Adabiyotlar

1. Абдурахмонов. Қ.Х., Х.Х. Абдурамонов. Демография. Ношир-2011.
2. Демография. Современное состояние и перспективы развития: Учеб. пособие/ Под ред. Д.И. Валентя. -М.: Высшая школа, 1997. – С.259.
3. Сови А. Мифология нашего времени - М: Прогресс, 1979. – С.103
4. Многоязычный демографический словарь. - Нью-Йорк, 1973. – С.4
5. “Общая теория населения”, 1995. – С.170-171
6. Современная демография /Под ред. Кваши А.Я., Ионцева В.А. - М.:
7. Абдурахмонов Қ.Х. “Меҳнат иқтисодиёти назария ва амалиёт” Т.: “Фан” Нашриёти – 2019 й.
8. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси www.stat.uz- расмий веб сайти
9. Қаюмов А.А., Утепова Г. Меҳнат ресурсларини такрор барпо қилишнинг демографик асослари. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 21- жилд. - Т., 2000. 171-177 б.
10. Abdurakhmanov K., Zokirova N. Labour Economics and Sociology: Edited by: Prof Dr. E.S.Margianti, SE., MM. Tutorial.- Jakarta.: Gunadarma Publisher, 2013, 430-p.
11. Abduraxmonov Q.X., Shoyusupova N.T. Aholini ish bilan bandligi. O'quv qo'llanma. – T.: 2011. – 4-5 b.
12. Xolmo'minov Sh.R., Xolmurodov S.E. Mehnat bozori iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma. – T.: 2013.
13. <https://labormigration.uz/Damodar> Gujarati. Econometrics by Example.
14. Tito Boeri, Jan van Ours The Economics of Imperfect Labor Markets: Second Edition Princeton University press Pirinceton and Oxford United Kingdom 2013.
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika qo'mitasi. Demografik to'plamlar (2020–2024).
16. Kambag'allikni qisqartirish va bandlik vazirligi. Mehnat resurslari balansi (2020–2024).
17. UN DESA. World Population Prospects (2022).

YOSH AVLODNI MADANIY MEROSNI SAQLASH VA TURIZMDA FAOL ISHTIROK ETISHGA JALB QILISH MEXANIZMLARI

Umarov Omonjon Muxammad o'g'li

Qo'qon universiteti Xalqaro turizm va iqtisodiyot

kafedrası katta o'qituvchisi

umarovomonjon1994@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada yosh avlodni madaniy merosni asrash va turizm sohasida faol ishtirok etishga jalb qilishning ilmiy asoslari hamda amaliy mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda O'zbekiston misolida yoshlarni meros obyektlarini muhofaza qilish, ulardan samarali foydalanish hamda madaniy turizmni rivojlantirish jarayonlariga jalb etish tajribasi o'rganilgan. Shuningdek, Ispaniya, Yaponiya va Turkiya kabi davlatlarning ilg'or yondashuvlari bilan qiyosiy tahlil o'tkazilib, yoshlarning qaror qabul qilishdagi ishtirokini kengaytirish, ularning ijodkorlik va tashabbuskorligini oshirish bo'yicha samarali mexanizmlar aniqlangan. Tadqiqot natijalari yoshlar ishtirokini tizimli yondashuv asosida tashkil etish madaniy merosni barqaror saqlash va turizm salohiyatini rivojlantirishda muhim omil ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: madaniy meros, yoshlar ishtiroki, turizm, merosni boshqarish, barqaror rivojlanish, xalqaro tajriba, ishtirok mexanizmlari.

МЕХАНИЗМЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ МОЛОДЁЖИ К СОХРАНЕНИЮ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ И АКТИВНОМУ УЧАСТИЮ В ТУРИЗМЕ

Умаров Омонжон Мухаммад угли

Кокандский университет

кафедра международного туризма и экономики

старший преподаватель.

Аннотация. В статье рассматриваются научные основы и практические механизмы привлечения молодёжи к сохранению культурного наследия и активному участию в сфере туризма. На примере Узбекистана анализируется опыт вовлечения молодых людей в процессы охраны, рационального использования объектов наследия и развития культурного туризма. Проведено сравнительное исследование с опытом таких стран, как Испания, Япония и Турция. Определены эффективные механизмы расширения участия молодёжи в принятии решений, а также развития их творческого и инициативного потенциала. Результаты исследования показывают, что системное участие молодёжи способствует устойчивому сохранению культурного наследия и повышению туристического потенциала.

Ключевые слова: культурное наследие, участие молодёжи, туризм, управление наследием, устойчивое развитие, международный опыт, механизмы участия.

MECHANISMS FOR ENGAGING YOUTH IN CULTURAL HERITAGE PRESERVATION AND ACTIVE PARTICIPATION IN TOURISM

Umarov Omonjon Muxammad o'g'li

Senior Lecturer of Kokand University

Department of International Tourism and Economics

Abstract. This article explores the theoretical foundations and practical mechanisms for engaging young people in cultural heritage preservation and active participation in tourism. Using Uzbekistan as a case study, the research examines youth involvement in the protection, effective use, and promotion of cultural heritage sites. Comparative analysis with the experiences of Spain, Japan, and Turkey highlights successful international practices for enhancing youth participation in decision-making, creativity, and initiative in heritage management. The findings demonstrate that a systematic approach to youth engagement is a key factor for ensuring sustainable heritage preservation and strengthening the tourism potential of the country.

Keywords: cultural heritage, youth participation, tourism, heritage management, sustainable development, international experience, engagement mechanisms.

Kirish.

O'zbekiston Respublikasida yosh avlod – ya'ni 30 yoshgacha bo'lgan aholi – jamiyatning qariyb 60 foizini tashkil etadi [8]. Ushbu demografik holat shuni ko'rsatadiki, yoshlar mamlakatning eng qimmatli resursi bo'lib, ularning salohiyati va energiyasidan to'g'ri foydalanish milliy rivojlanishning muhim omili sanaladi. Madaniy merosni asrab-avaylash va turizm sohasini rivojlantirishda aynan yoshlarning ishtiroki g'oyat dolzarbdir, chunki ular bo'lajak avlod sifatida milliy boyliklarni davom ettiradigan hamda yangicha yondashuvlar orqali sayyohlikni yuksaltiradigan kuchga ega. Shu bois bugungi kunda madaniy merosni saqlash va turizmda yoshlarning faol ishtirokini ta'minlash masalasi davlat siyosati darjasiga ko'tarilgan.

Yoshlarni madaniy merosni asrash va turizm faoliyatlariga keng jalb etish zamonaviy dunyoda nafaqat madaniy boyliklarni kelgusi avlodlarga yetkazish, balki barqaror iqtisodiy o'sishga erishish vositasi hamdir. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, yosh avlod madaniy merosning “kelajak vorisi” bo'lib, ularni bu jarayonlarga jalb etish orqali merosning qadriyat sifatida ahamiyati oshadi. Xususan, BMTning Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha tashkiloti

(YuNESKO) vakillari ta'kidlashicha, ijodkorlik va innovatsiyalar bilan faol qatnashgan yoshlar madaniy merosni nafaqat himoya qiladi, balki uning qiymati va barqarorligini ham mustahkamlaydi[8]. Bu fikrlar yoshlarning madaniy merosga munosabati va ularning turizm sohasidagi roli naqadar muhim ekanini tasdiqlaydi.

Madaniy merosni saqlash va turizmni rivojlantirish o'zaro chambarchas bog'liq jarayonlardir. Madaniy meros ob'ektlari (arxeologik yodgorliklar, me'moriy inshootlar, musiqiy va og'zaki an'analarning nomoddiy merosi va h.k.) turizm uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, turizm sohasi mazkur meros ob'ektlariga e'tiborni jalb etib, ularning iqtisodiy qiymatini oshiradi va saqlanishini moliyaviy qo'llab-quvvatlaydi. Bu jarayonda yoshlarning roli ikki tomonlama: bir tomondan, ular merosni himoya qilish bo'yicha jismoniy va intellektual mehnat qiluvchi ko'ngillilar, tadqiqotchilar va targ'ibotchilar bo'lishi mumkin; ikkinchi tomondan esa, yoshlar sayyohlar sifatida milliy va jahon madaniy merosiga bo'lgan talabni shakllantiradi. Shu sababli, yosh avlodni madaniy merosni asrash jarayonlariga integratsiya qilish va ularni turizm faoliyatida ishtirok etishga rag'batlantirish barqaror turizm va merosni saqlash uchun strategik ahamiyatga ega deb taxmin qilinadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, globalizatsiya va shiddatli urbanizatsiya sharoitida milliy madaniy meros ob'ektlari va an'anaviy qadriyatlarni asrash mas'uliyati tobora ortib bormoqda. O'zbekiston Prezidentining so'nggi yillarda qabul qilgan qaror va farmonlarida yoshlar siyosatini takomillashtirish, shu jumladan ularni turizm va madaniy meros sohaslariga jalb etish bo'yicha topshiriqlar belgilangan. Xususan, mamlakatimizda 2024 yildan boshlab har yili yanvar va mart oylarida "Yoshlar turizmi haftaligi", iyul oyida esa "Yoshlar turizmi oyligi" deb e'lon qilinib, butun respublika bo'ylab yoshlarni sayohatlarga jalb etish tizimi yo'lga qo'yildi[6]. Bu kabi tashabbuslar milliy darajada yoshlarning rolini oshirishga qaratilganini ko'rsatadi.

Adabiyotlar sharhi.

Madaniy meros, yoshlar va turizm kesishgan nuqtada olib borilgan ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatmoqdaki, yosh avlodni mazkur jarayonlarga jalb etish masalasi nafaqat O'zbekistonda, balki jahon miqyosida ham dolzarbdir. Milliy va xalqaro adabiyotlar tahlili mavjud muammo va imkoniyatlarni chuqur anglash hamda samarali yondashuvlarni ishlab chiqish uchun zamin yaratadi.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida madaniy merosni asrash borasida bir qator davlat dasturlari va tadqiqotlar amalga oshirildi. Jumladan, 2010–2020-yillarga mo'ljallangan Nomoddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish davlat dasturida yoshlarni bevosita ushbu soha bilan tanishtirish va jalb etish masalasi alohida band sifatida belgilangan. Mazkur dasturga muvofiq, 2011-yildan boshlab Yoshlar ittifoqi (sobiq "Kamolot" YOIH) va tegishli vazirliklar

hamkorligida yoshlarni nomoddiy madaniy meros bo'yicha materiallar to'plash va targ'ibot ishlariga jalb etish choralari ko'rilgan. Hujjatda ta'kidlanishicha, yoshlarning madaniy meros obyektlari bilan bevosita tanishuvi ularning qiziqishini orttiradi va merosga bo'lgan iliq munosabatini shakllantiradi. Bu O'zbekiston siyosatida yosh avlodni merosni saqlash ishlariga jalb qilish uzoq muddatli ustuvor yo'nalish ekanini anglatadi[7].

O'zbekistonning turizm va madaniy meros sohasidagi siyosiy-iqtisodiy hujjatlarida yoshlar ishtirokini oshirish bo'yicha aniq vazifalar belgilangan. Prezident qarorlari va hukumat dasturlarida ichki turizmga yoshlarni keng jalb qilish, ular uchun imtiyozli imkoniyatlar yaratish, madaniy meros ob'ektlariga sayohatlarni tizimli yo'lga qo'yish masalalari qayd etilgan[4]. Turizm va madaniy meros qo'mitasi tomonidan maxsus "Yoshlar turizmi" dasturi tasdiqlanib, uning doirasida butun mamlakat bo'ylab muzeylar, teatrlar va tarixiy obidalarga yoshlarning jamoaviy tashriflarini uyushtirish yo'lga qo'yildi. Bu kabi tashkiliy va tashviqot ishlari yosh avlodda o'z diyoring madaniy boyliklariga qiziqish uyg'otish va ularni o'rganishga rag'batlantirishga qaratilgani bilan ahamiyatlidir.

Jahon miqyosidagi tadqiqotlar ham yoshlarning madaniy meros va turizmga jalb qilinishining ijobiy natijalarini ko'rsatadi. YuNESKO va boshqa xalqaro tashkilotlar tajribasida yoshlar madaniy merosning "qo'riqchilari" deb qaraladi. Masalan, 2024-yil YuNESKOning Butunjahon merosi kuni munosabati bilan Indoneziyada o'tkazilgan tadbirda yoshlar madaniy merosni saqlashda hal qiluvchi rol o'ynashi, ular ijodkorlik va innovatsiyalar orqali merosni yanada boyitishi va mustahkamlashi ta'kidlandi[8]. Bu yondashuv yoshlarning nafaqat madaniy merosni himoya qilish, balki uni zamon talablariga mos ravishda rivojlantirishga qodir kuch ekanini e'tirof etadi.

Akademik nazariy ishlarda yoshlarni madaniy merosni boshqarish jarayonlariga qanday integratsiya qilish konseptual jihatdan o'rganilgan. Masalan, Zhang va hammualliflar tomonidan madaniy merosni boshqarishda yoshlar ishtirokini tavsiflovchi yangi konseptual model taklif etilgan bo'lib, unda maqsad, mavqe, nuqtai nazar va vakolat kabi to'rt o'lchamda yoshlar ishtiroki tahlil qilinadi. Ushbu doirada mualliflar yoshlar ishtirokini oshirish uchun avvalo ularni xabardor qilish (informing) va o'qitish (educate) zarurligini alohida ta'kidlaydilar. Yangi avlodga madaniy meros sohasi bo'yicha bilim va ko'nikmalar berish, ya'ni meros ta'limini kuchaytirish, ularning keyingi bosqichlarda faol ishtirokchi va tashabbuskor bo'lib yetishishiga zamin yaratadi[13].

Shu bilan birga, nazariy izlanishlarda yoshlarni qaror qabul qilish jarayonlariga to'laqonli qo'shish, ularning nuqtai nazarini hisobga olish va mas'uliyat yuklash orqali "yoshlar-katta" hamkorligining samaradorligi oshishi ta'kidlanadi [13]. Demak, nazariy manbalar yoshlar ishtirokini faqat ijrochilik darajasida emas, balki rejalashtirish va boshqaruv darajasida ham yo'lga qo'yish lozimligini ko'rsatmoqda.

UNESCOning Butunjahon merosi dasturi doirasida har yili yoshlar forumlari va “World Heritage Volunteers” (Butunjahon merosi ko‘ngillilari) kampaniyalari o‘tkazilib, 15–25 yoshdagi ko‘ngillilar jahon merosi ob’ektlarini asrash bo‘yicha amaliy ishlarda qatnashmoqda. Bunday tashabbuslar yoshlarni nafaqat o‘z yurtidagi, balki jahon merosiga daxldor mas’uliyatli fuqarolar qilib tarbiyalashga qaratilgani bilan e’tiborlidir [9].

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu tadqiqot dizayni sifat jihatdan, qiyosiy tahlil usuliga asoslangan holda ishlab chiqildi. Maqsad va vazifalardan kelib chiqib, izlanishda bir nechta metodlardan foydalanildi. Birinchidan, adabiyotlar sharhida berilgan adabiyotlar orqali mavzuga doir milliy va xalqaro ilmiy manbalar, hisobotlar va qonun hujjatlari o‘rganildi. Ikkinchidan, tadqiqotda taqqoslama holat tahlili qo‘llanildi. Uchinchidan, mazmuniy tahlil uslubidan foydalangan holda OAV xabarlarini, rasmiy press-relizlar va statistik ma’lumotlar o‘rganildi. Tadqiqotda asosiy e’tibor sifat ko‘rsatkichlariga qaratilgan bo‘lib, miqdoriy ma’lumotlardan ham yordamchi vosita sifatida foydalanildi. Tadqiqot natijalari sifatida milliy va xalqaro tajribani solishtirish, samarali mexanizmlarni aniqlashdan iborat.

Tahlil va natijalar.

Ushbu bo‘limda olib borilgan tadqiqot natijalari ikki yo‘nalishda tahlil qilinadi. Avvalo, O‘zbekiston misolida yoshlarni madaniy merosni asrash va turizm sohasiga jalb etish bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar, dasturlar va tashabbuslarning mazmuni hamda ularning amaliy samaradorligi o‘rganiladi. Keyingi qismda esa Ispaniya, Yaponiya va Turkiya tajribalari asosida yoshlar ishtirokini kuchaytirish va ularning madaniy merosni boshqarishdagi rolini rivojlantirishga qaratilgan xalqaro yondashuvlar tahlil qilinadi. Har bir mamlakat misolida qo‘llanilayotgan mexanizmlar, erishilgan yutuqlar va mavjud muammolar qiyosiy jihatdan ko‘rib chiqilib, umumlashtirilgan ilmiy xulosalar shakllantiriladi.

O‘zbekiston tajribasi: Mamlakatimizda so‘nggi yillarda yoshlar siyosati doirasida madaniy meros va turizmga alohida e’tibor qaratilmoqda. 2023–2024-yillarda qabul qilingan qator qarorlar asosida yoshlar uchun madaniy meros obyektlariga sayohatlar, maxsus tadbirlar tizimli yo‘lga qo‘yildi. Jumladan, 2024-yil yanvar va mart oylarida ilk bor “Yoshlar turizmi haftaligi” o‘tkazilib, respublika bo‘ylab minglab yoshlarning tarixiy obidalarga, ziyoratgoh va diqqatga sazovor joylarga tashrifi tashkil etildi. Xususan, 2024-yilning birinchi choragida o‘tkazilgan haftalik doirasida 936 mingdan ziyod o‘quvchi va talaba yoshlar mamlakat bo‘ylab sayohatlarga jalb qilindi. Ularning 348,9 ming nafari madaniy meros obyektlariga (qo‘riqlanadigan tarixiy obidalarga), 174,3 ming nafari muzeylarga, 152,2 ming nafari teatrlarga va 136,7 ming nafari kinoteatrlarga tekin tashrif buyurdi [9]. Bunday keng ko‘lamli dastlabki

tashabbus yoshlar orasida katta qiziqish uyg'otdi va o'quvchi-yoshlar uyidan olib chiqilib, jonli tarixiy muhitga sho'ng'ishga muvaffaq bo'lishdi.

Yana shuni alohida ta'kidlash lozimki, O'zbekistonda yoshlarni turizm va madaniy merosga jalb etish dasturlari inklyuziv xususiyatga ega. Ya'ni, dastlabki navbatda imkoniyati cheklangan yoshlar, ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalar farzandlari va iqtidorli yoshlar ushbu sayohatlarga qamrab olindi. Nogironligi bo'lgan yoshlar uchun maxsus transport va zarur infratuzilma (panduslar, audiogidlar va h.k.) bilan ta'minlash choralari ko'rilgani e'tiborga loyiqdir. Yoshlar safarlari jarayonida hunarmandchilik bo'yicha 858 ta mahorat darsi, sport va madaniy-ko'ngilochar tadbirlar ham uyushtirilgan bo'lib, bularning bari yoshlarning har tomonlama rivojlanishiga xizmat qildi [11].

Amalga oshirilgan bu ishlar O'zbekistonda yoshlarni madaniy meros va turizmga jalb qilish borasida ancha izchil dasturlar mavjudligini ko'rsatadi. Dastlabki natijalar ijobiy bo'lib, minglab yoshlar qamrab olindi, ularda tarixiy merosga nisbatan qiziqish ortdi. Ayniqsa, ta'limiy sayohatlar va interaktiv tadbirlar yoshlarning ko'z o'ngida "tirik tarix" manzarasini gavdalantirdi. Biroq, bu jarayonda duch kelinayotgan ayrim muammolar ham yo'q emas. Masalan, bunday yirik tadbirlarni moliyalashtirish doimiy manbaga ega bo'lishi lozim; barcha hududlarda sifatli gid va trenerlar yetarli emasligi seziladi; shuningdek, barcha yoshlarning qatnashishini ta'minlash (masalan, chekka qishloqlardagi yoshlar) uchun transport-logistika masalalari yechimini kutadi.

Ispaniya tajribasi: Ispaniya Yevropaning madaniy merosga boy va turizm rivojlangan mamlakatlaridan biridir. Mamlakatda yoshlarni madaniy hayotga jalb qilish va ularda madaniy meros haqida bilim oshirish davlat siyosatining muhim yo'nalishiga aylangan. Xususan, Ispaniya Madaniyat va sport vazirligi huzurida faoliyat yurituvchi Ispaniya madaniy meros institutining Preventiv konservatsiya milliy rejasi mavjud bo'lib, unda yoshlar va madaniy meros aloqalarini kuchaytirishga alohida e'tibor berilgan. Ushbu rejada madaniy turizm jamiyatni ijtimoiy birlashtiruvchi va madaniy kommunikatsiyani rivojlantiruvchi omil sifatida qaraladi. 1995-yilda Ispaniya hukumati tomonidan boshlangan "Hunarmandchilik maktablari va Kasb uylari" (Escuelas Taller y Casas de Oficios) dasturi yoshlarni bandlikni ta'minlash bilan birga merosni tiklash va targ'ib qilish maqsadida yo'lga qo'yilgan. Ushbu dastur doirasida 25 yoshgacha bo'lgan ishsiz yoshlarga tarixiy ob'ektlarni restavratsiya qilish, arxeologiya, muzey ishi kabi yo'nalishlarda amaliy ko'nikma beriladi va ularning bandligi ta'minlanadi [1]. Mazkur mexanizm bir tarafdin madaniy meros ob'ektlarining asrab-avaylanishiga xizmat qilsa, ikkinchi tarafdin yuzlab yoshlarni kasb-hunarga o'rgatib, ularga ish o'rinlari yaratgan. Dastur natijasida ko'plab tarixiy obidalar mahalliy yoshlar mehnati evaziga tiklandi va turizm ob'ektlariga aylantirildi, yoshlar esa malakali restavrator va gid sifatida mehnat bozoriga kirib kelishdi.

Yoshlarning madaniy hayotda ishtirokini oshirish maqsadida Ispaniyada moliyaviy rag'batlar tizimi ham qo'llanilgan. Masalan, 2021-yildan boshlab joriy etilgan "Yoshlar madaniy bonusi" – 18 yoshga to'lgan fuqarolarga bir martalik 400 yevrolik sertifikat berilib, uni muzey, teatr, kinoteatrga chipta olish yoki kitob, musiqa asarlari kabi madaniy mahsulotlar xaridiga sarflash imkoniyati yaratildi. Bu tashabbus yoshlarning madaniy sarf-harajatlarini qo'llab-quvvatlab, ularga moddiy to'siqlarni kamaytirdi. Natijada, 18 yoshli ispan yoshlari orasida muzey va teatrga borish ko'rsatkichlari oshgani kuzatildi, bu esa ularning madaniy merosga bo'lgan qiziqishi oshganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, mahalliy darajada ham ko'plab tadbirlar mavjud: masalan, Ispaniyaning Albarrasin shahrida 2025-yilda o'tkaziladigan "Yoshlar merosi kunlari" doirasida butun Yevropadan kelgan talabalar "depopulyatsiya, yoshlar va madaniy meros" mavzusida muhokamalar o'tkazadilar, mahalliy tarixiy muammolar ustida birgalikda yechimlar ishlab chiqadilar [1]. Bunday anjumanlar yosh mutaxassislar va talabalarga xalqaro tarmoq orqali o'z g'oyalarini almashish va merosni saqlashga innovatsion yechimlar taklif qilish imkonini beradi.

Jumladan, Ispaniya tajribasi shuni ko'rsatadiki, yoshlarni merosni saqlashga jalb etish uchun ularni malakali kadr sifatida tayyorlash, moliyaviy rag'batlantirish va faol ishtirok uchun platformalar yaratish (forumlar, tadbirlar) kabi mexanizmlar samarali ishlamoqda. Bu jarayonda davlat idoralari bilan bir qatorda nodavlat tashkilotlar ham muhim rol o'ynaydi – masalan, Europa Nostra va ESACH (Yevropa Madaniy meros talabalar assotsiatsiyasi) kabi tashkilotlar yoshlar o'rtasida merosni targ'ib qilishga katta hissa qo'shmoqda.

Yaponiya tajribasi: Yaponiya boy madaniy merosi va qadimiy an'analarga ega mamlakat bo'lib, yosh avlodni ushbu merosni davom ettiruvchi sifatida tarbiyalashga katta ahamiyat beradi. Yaponiyada madaniy merosga (ayniqsa nomoddiy meros – an'anaviy teatr, musiqa, hunarmandchilik va boshqalar) yoshlarni jalb qilishning asosiy yo'li – ustoz-shogird an'anasini zamonaviy ta'lim bilan uyg'unlashtirishdir. Masalan, Okinava orolida amalga oshirilayotgan madaniy meros dasturlarida yosh ijrochilarni tarbiyalash ustuvor vazifa sifatida belgilangan [2]. 2018-yildan buyon Okinava prefekturasi Karate (jang san'ati) ni rivojlantirish bo'yicha maxsus dastur qabul qilib, unda yoshlar uchun karate bo'yicha treninglar, musobaqalar va hatto xorijiy sayyohlar uchun ko'rgazmali chiqishlar tashkil etilmoqda. Karate UNESCOning nomoddiy merosi ro'yxatiga kiritilgani bois, uning yoshlar orasida ommalashuvi orqali Yaponiya nafaqat merosni saqlamoqda, balki uni turistik mahsulotga aylantirmoqda [10].

Bundan tashqari, Okinava an'anaviy raqslari va xalq musiqasini yosh avlodga o'rgatish uchun maxsus to'garaklar va guruhlar faoliyat ko'rsatadi. Yapon hukumati va mahalliy idoralar an'anaviy ijrochilik guruhlarini qo'llab-quvvatlash, yosh iste'dodlarni rag'batlantirish choralarini ko'rib kelmoqda [2]. Natijada, bugungi kunda Okinava va butun Yaponiyada ko'plab yoshlar an'anaviy teatr (Kabuki, Nou), xalq raqslari, mumtoz musiqa kabi meros

yo'nalishlarida faoliyat yuritib, mahoratini namoyish etmoqda. Masalan, yapon an'anaviy "taiko" barabanlar jamoalari orasida maktab o'quvchilaridan iborat guruhlar ham bor bo'lib, ular xalqaro festivallarda qatnashib, o'z meroslarini dunyoga tarannum etmoqda. Bu kabi misollar yoshlarning madaniy merosni nafaqat o'rganishi, balki uni zamonaviy sahnada targ'ib qilishi mumkinligini ko'rsatadi.

Shuningdek, Yaponiyada madaniy meros ta'limi maktab darsliklari va to'garaklari orqali uzluksiz olib boriladi. UNESCOning Associated Schools (ASPnet) tarmog'i doirasida yapon maktablarida "Jonli meros bilan ta'lim" loyihalari joriy qilinib, masalan, matematika yoki san'at darslarida an'anaviy madaniyat elementlarini integratsiya qilish tajribalari o'tkazildi [8]. Bu tashabbus bolalarda milliy merosga qiziqish uyg'otish barobarida ularning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini ham oshirdi. UNESCOning xulosasiga ko'ra, bunday interaktiv yondashuv natijasida o'quvchilar o'z meroslarining xilma-xilligini yaxshiroq anglab, ularni saqlash va qadrlashga mas'uliyatliroq yondasha boshlagan.

Xalqaro misollarni tahlil qilish jarayonida, qator umumiy tendensiyalarni payqash mumkin. Avvalo, ko'p mamlakatlarda madaniy merosni asrashda ta'lim va ma'rifat yetakchi rol o'ynashi, maktabdan tortib oliygohgacha bo'lgan bosqichlarda meros bo'yicha bilim berish, yoshlarni ongli ravishda meros posbonlariga aylantirish g'oyasi ustuvor. Ikkinchidan, ko'ngillilik harakati va amaliyot – yoshlar o'z mehnati bilan bevosita hissa qo'shishi uchun imkon yaratish muhim. Bunga misol tariqasida UNESCO ko'ngillilari, Italiya va Gretsiyadagi homiylik dasturlarini keltirish mumkin. Uchinchidan, rag'batlantirish va imkoniyatlar yaratish – bu moddiy yoki ma'naviy bo'lishi mumkin, baribir yoshlarni jalb etuvchi omil bo'ladi.

Xulosa va takliflar.

Yuqoridagi tahlillardan xulosa qilish mumkinki, yosh avlodni madaniy merosni saqlash va turizmدا faol ishtirok etishga jalb qilish bo'yicha tizimli yondashuvlar ijobiy samara beradi. O'zbekiston tajribasi shuni ko'rsatdiki, davlat miqyosida rejalashtirilgan "Yoshlar turizmi" kabi dasturlar qisqa muddatda minglab yoshlarni qamrab olib, ularning tarixiy merosga bo'lgan dunyoqarashini boyitmoqda. Xalqaro tajriba esa ushbu yo'nalishdagi ko'plab innovatsion usullarni o'zida mujassam etgan.

Tavsiyalar: Tadqiqot tahlillari asosida quyidagi amaliy takliflar ilgari suriladi: *Meros ta'limini kuchaytirish:* Maktab va oliy ta'lim dasturlariga "madaniy meros va turizm"ga oid modullarni kiritish lozim. Bu darslarda o'quvchilarga o'z yurtining tarixi, merosi bilan faxrlanish tuyg'usini singdirish, shuningdek, merosni saqlashning zamonaviy usullari (raqamli arxivlash, muzeyshunoslik asoslari va h.k.) bo'yicha bilim berish mumkin.

Ko'ngillilik infratuzilmasini rivojlantirish: Madaniy meros ob'ektlarida volontyorlik faoliyatini yo'lga qo'yish kerak. Masalan, muzeylar qoshida "Yosh gidlar klubi"ni tashkil etib, talabalarni malaka oshirish kurslaridan o'tkazish va ular orqali muzey ekskursiyalarini o'tkazish. Yoki tarixiy yodgorliklarda "Yosh posbonlar" guruhlarini shakllantirib, ular muntazam ravishda obida atrofini tozalash, xorijiy sayyohlarga ko'maklashish, jamoatchilikka merosni targ'ib qilish ishlarini olib borishi mumkin.

Raqamli texnologiyalar va innovatsiyalarni jalb etish: Bugungi yoshlar hayotini smartfon va internetdan ajratib bo'lmaydi. Shunday ekan, madaniy merosni saqlash va targ'ib qilish uchun maxsus mobil ilovalar, o'yinlar va onlayn platformalar yaratish zarur. Masalan, tarixiy obidalar bo'yicha QR-kodli interaktiv xaritalar tuzish, yoshlar ular orqali obida haqida qiziqarli ma'lumot va viktorinalarda ishtirok etishlari mumkin. Yoki ijtimoiy tarmoqlarda #MerosChallenge kabi chellenjlar uyushtirib, yoshlar o'z viloyatidagi tarixiy obida fonida suratga tushib hikoya yozishlari va g'oliblar mukofotlanishi mumkin. Bu usullar orqali yoshlarning e'tiborini merosga jalb qilish ancha oson kechadi.

Xalqaro hamkorlikni kengaytirish: Yoshlarimizni xalqaro madaniy almashinuv va volontyorlik dasturlariga faol jalb qilish zarur. Masalan, UNESCOning "World Heritage Volunteers" dasturida O'zbekiston yodgorliklarini ham ishtirokchi sifatida taklif etish va xorijiy hamda mahalliy yoshlarni birga ishlashiga sharoit yaratish mumkin.

Xulosa o'rnida aytish joizki, yosh avlod – millatimizning madaniy genofondi va ravnaq garovidir. Ularni madaniy merosni asrash ishlariga jalb etish bugun bizga ikki karra foyda keltiradi: birinchidan, o'tmishimiz yodgorliklari ko'z qorachig'idek asraladi; ikkinchidan, kelajagimiz vorislarida yuksak madaniyat va vatanparvarlik tuyg'ulari tarbiya topadi. Yoshlarni turizm sohasiga keng jalb etish esa ularga yangi imkoniyatlar va dunyoqarash ochadi, shu bilan birga, xalqimizning boy merosini jahonga namoyish etish orqali mamlakatimizning ijobiy qiyofasini mustahkamlaydi. Shunday ekan, yoshlar va madaniy meros integratsiyasi yo'lidagi sa'y-harakatlar izchil davom ettirilmog'i lozim – bu nafaqat bugungi kun talabi, balki kelajak avlodlar oldidagi burchimizdir.

Adabiyotlar:

1. *Ministry of Culture and Sport of Spain. (2019, May 27). Madrid and Santiago de Compostela to host the 11th World Heritage Youth Forum. La Moncloa Official <https://www.lamoncloa.gob.es/lang/en/gobierno/news>.*
2. *Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology (Japan). (n.d.). Dissemination of UNESCO's activities to the younger generations. MEXT, Government of Japan. <https://www.mext.go.jp/en/unesco/titleo8>*

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2019, January 5). O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini 2019–2025-yillarda rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida [Farmon PF-5611]. Lex.uz. <https://lex.uz/docs/-4143188>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2022, April 30). Ichki turizm xizmatlarini diversifikatsiya qilishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida [Qaror PQ-232]. Lex.uz. <https://lex.uz/docs/-5991928>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2025, May 15). 2025–2026-yillarda sayyohlar oqimini keskin ko'paytirish va turistik xizmatlar ko'lamini jadal kengaytirish orqali turizmning iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyatini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida [Farmon PF-87]. Lex.uz. <https://lex.uz/docs/-7531559>
6. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. (2016, September 14). Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida [Law on State Youth Policy, O'RQ-406]. Lex.uz. <https://lex.uz/docs/-3026246>
7. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. (2019, December 2). Volontyorlik faoliyati to'g'risida [Law on Volunteering Activity, O'RQ-585]. Lex.uz. <https://lex.uz/docs/-4623999>
8. UNESCO. (2019, January 7). Heritage, education and youth: UNESCO and the European Union launch a new project. UNESCO Intangible Cultural Heritage. <https://ich.unesco.org/en/news/heritage-education-and-youth>.
9. UNESCO. (2020). Empowering youth for heritage: 10 years of the World Heritage Volunteers initiative. Paris: UNESCO World Heritage Centre. <https://whc.unesco.org/en/news/2111>
10. World Tourism Organization (UNWTO). (2016). Affiliate Members Global Report – Volume 13: The power of youth travel. Madrid, Spain: UNWTO. https://www.wysetc.org/wp-content/uploads/2016/03/Global-Report_Power.
11. Xalq so'zi. (2023, December 28). O'zbekistonda "Yoshlar turizmi haftaligi" o'tkaziladi ["Youth Tourism Week" to be held in Uzbekistan]. Xalq so'zi. <https://xs.uz/>
12. Yangi O'zbekiston. (2023, December 27). 2024-yil 1–10-yanvar kunlari "Yoshlar turizmi haftaligi" o'tkaziladi ["Youth Tourism Week" will be held on 1–10 January 2024]. Yangi O'zbekiston. <https://yuz.uz/uz/news/2024-yil-1-10>.
13. Zhang, Y., Ikiz Kaya, D., van Wesemael, P. J. V., & Colenbrander, B. J. F. (2023). Youth participation in cultural heritage management: a conceptual framework. *International Journal of Heritage Studies*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/13527258.2023.2275261>
14. Hill, H., & Dadvand, B. (2018). Re-conceptualising youth participation: A framework to inform action. *Children and Youth Services Review*, 95, 243–253. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2018.11.001>

SOLIQ YIG'UVCHANLIGINI OSHIRISHDA JAMOATCHILIK NAZORATI VA IJTIMOY ONGNING ROLI

Solixova Xumora Xasan qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Moliya va turizm kafedrasida o'qituvchisi

Orsid:0009-0003-8524-1427

xumorasolixova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada soliq yig'uvchanligini oshirishda jamoatchilik nazorati va ijtimoiy ongning o'рни ilmiy jihatdan o'rganildi. O'zbekiston tajribasi Skandinaviya mamlakatlari, Koreya Respublikasi va Singapur tajribalari bilan taqqoslab tahlil qilindi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, fuqarolarning soliqqa bo'lgan ishonchi va faol jamoatchilik ishtiroki soliq yig'uvchanlik darajasining oshishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Maqolada O'zbekiston sharoitida xorijiy tajribalarni moslashtirish va soliq madaniyatini oshirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: soliq yig'uvchanligi, jamoatchilik nazorati, ijtimoiy ong, soliq madaniyati, Skandinaviya tajribasi, Koreya Respublikasi, Singapur, O'zbekiston, soliq tizimi, ishonch.

РОЛЬ ОБЩЕСТВЕННОГО КОНТРОЛЯ И ОБЩЕСТВЕННОЙ ИНФОРМИРОВАННОСТИ В ПОВЫШЕНИИ СОБИРАЕМОСТИ НАЛОГОВ

Солихова Хумора Хасан кизи

Преподаватель кафедры финансов и туризма

Термезского университета экономики и сервиса

Аннотация. В данной статье научно исследуется роль общественного контроля и общественного сознания в повышении собираемости налогов. Опыт Узбекистана сравнительно проанализирован с практикой скандинавских стран, Республики Корея и Сингапура. Результаты исследования показывают, что доверие граждан к налоговой системе и активное участие общественности напрямую влияют на рост собираемости налогов. В статье разработаны научно-практические предложения по адаптации зарубежного опыта и повышению налоговой культуры в Узбекистане.

Ключевые слова: собираемость налогов, общественный контроль, общественное сознание, налоговая культура, скандинавский опыт, Республика Корея, Сингапур, Узбекистан, налоговая система, доверие.

THE ROLE OF PUBLIC CONTROL AND SOCIAL AWARENESS IN INCREASING TAX COLLECTION

Solixova Khumora Khasan qizi

*Lecturer at the Department of Finance and Tourism
Termez University of Economics and Service*

Abstract. *This article scientifically examines the role of public oversight and social awareness in improving tax collection. The experience of Uzbekistan is comparatively analyzed with the practices of Scandinavian countries, the Republic of Korea, and Singapore. The research results show that citizens' trust in the tax system and active public participation directly affect the increase in tax collection rates. The article develops scientific and practical proposals for adapting international experience and enhancing tax culture in Uzbekistan.*

Keywords: *tax collection, public oversight, social awareness, tax culture, Scandinavian experience, Republic of Korea, Singapore, Uzbekistan, tax system, trust.*

Kirish.

Soliq tizimi davlatning moliyaviy mustahkamligini belgilovchi asosiy institutlardan biri bo'lib, uning samarali faoliyati davlat budjeti daromadlarining to'liqligini, ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish imkoniyatlarini va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlaydi. Shu bois, soliq yig'uvchanlik darajasi nafaqat fiskal mexanizmlarning ishlash sifati, balki jamiyatdagi fuqarolik madaniyati, davlatga bo'lgan ishonch va ijtimoiy ong darajasi bilan bevosita bog'liqdir. Soliq to'lash jarayonini faqat majburiyat emas, balki ijtimoiy javobgarlik sifatida anglaydigan jamiyatlarda soliq tushumlari yuqori bo'lib, davlat va jamiyat o'rtasida ijobiy aloqalar shakllanadi.

Zamonaviy davlatlar tajribasi, xususan Skandinaviya mamlakatlari, Germaniya, Janubiy Koreya va Singapur misolida soliq yig'uvchanlik darajasining yuqoriligi faqat soliq stavkalari va qonunchilikka emas, balki ijtimoiy psixologik omillarga ham tayanishini ko'rsatmoqda. Bunday mamlakatlarda fuqarolarning davlatga nisbatan ishonchi yuqori bo'lib, soliqlarni o'z manfaatlariga xizmat qiluvchi vosita sifatida qabul qilishadi. Shu bilan birga, jamoatchilik nazorati institutlarining kuchliligi soliq tizimining shaffofligi va hisobdorligini ta'minlaydi. Bu esa o'z navbatida soliqdan bo'yin tovlash holatlarini kamaytiradi.

O'zbekistonda so'nggi yillarda soliq tizimini isloh qilish, raqamlashtirish, soliq ma'murchiligini soddalashtirish borasida ijobiy natijalarga erishilayotgan bo'lsa-da, soliq yig'uvchanlik darajasi hanuz optimal darajada emas. Norasmiy bandlik, soliqdan bo'yin tovlash holatlari va ijtimoiy ongning yetarli emasligi bu jarayonga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, jamiyatda soliqqa nisbatan salbiy

stereotiplarning mavjudligi, davlatga bo'lgan ishonchning yetarli emasligi soliq majburiyatlariga sust yondashishga olib kelmoqda.

Mazkur maqolada soliq yig'uvchanligini oshirishda ijtimoiy ong va jamoatchilik nazoratining o'zni chuqur tahlil qilinadi. Dunyodagi ilg'or tajribalar asosida O'zbekiston sharoitida soliq madaniyatini shakllantirish, fuqarolik faolligini kuchaytirish, shuningdek, soliq jarayonlarini ochiqlashtirish orqali fuqarolarning ishonchini mustahkamlash bo'yicha ilmiy va amaliy takliflar ishlab chiqiladi. Shuningdek, maqolada soliq tizimidagi ijtimoiy omillar bilan bog'liq muammolar statistik ma'lumotlar asosida yoritilib, ijtimoiy ong va fuqarolik nazorati kuchaytirilgan holatda soliq yig'uvchanlik darajasining oshishi bo'yicha ilmiy asoslangan xulosalar keltiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot quyidagi metodologik yondashuvlarga asoslanadi:

Soliq yig'uvchanligi, jamoatchilik nazorati va ijtimoiy ong bo'yicha ilmiy maqolalar, xalqaro tashkilotlarning hisobotlari va davlat hujjatlari o'rganildi.

O'zbekiston va ba'zi xorijiy mamlakatlar (Skandinaviya, Koreya Respublikasi, Singapur) tajribasi taqqoslab tahlil qilindi.

O'zbekistonning 2017–2023 yillar davridagi soliq yig'uvchanlik ko'rsatkichlari asosida dinamik o'zgarishlar o'rganildi.

Soliq yig'uvchanlik darajasiga oid statistik ko'rsatkichlar orqali tendensiyalar aniqlangan.

Adabiyotlar sharhi.

Soliq yig'uvchanligiga ta'sir etuvchi omillar ko'plab xalqaro va milliy tadqiqotlarda keng o'rganilgan:

Musgrave, R.A. va Musgrave, P.B. (1989) o'zining "Public Finance in Theory and Practice" asarida soliq madaniyati va aholining soliqqa nisbatan ishonchi soliq yig'uvchanligining asosi ekanligini ta'kidlagan [1].

Bird, R., Martinez-Vazquez, J. va Torgler, B. (2014) soliq yig'uvchanligi va jamoatchilik ishonchi o'rtasidagi bevosita aloqani aniqlagan [2].

OECD (2022) "Revenue Statistics: Eurasia Edition" hisobotida soliq yig'uvchanlik darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda fuqarolarning soliq tizimiga nisbatan ijobiy munosabati va ishtirok darajasi yuqoriligi qayd etilgan [3].

Chowdhury, F. L. va Rasul, G. (2011) o'z tadqiqotlarida korrupsiyaga qarshi kurash va shaffoflik jamoatchilik nazoratining muhim tarkibiy qismlari ekanligini ko'rsatgan [4].

Andersen, S. C. (2018) "Trust in Government and Tax Compliance" ishida Skandinaviya mamlakatlarida ijtimoiy ishonch va fuqarolik mas'uliyati soliq yig'uvchanligiga ijobiy ta'sir qilganini ko'rsatgan [5].

Musayeva N. (2021) o'z tadqiqotida soliq madaniyati ijtimoiy ong bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlab, fuqarolarning soliq tizimi bo'yicha huquqiy bilimi va ijtimoiy javobgarligini oshirish soliqlarning to'liq yig'ilishini ta'minlaydi degan xulosaga keladi[13].

Samatov M. (2022) jamoatchilik nazorati vositalarining, xususan blogerlar, nodavlat notijorat tashkilotlar va OAVning soliq idoralariga bosim o'tkazish, faoliyatlarining monitoringi orqali soliqqa bo'lgan ishonchni oshirish imkonini taqdim etishini ta'kidlaydi. Torgler (2005) Lotin Amerikasi tajribasida jamoatchilik nazorati zaif bo'lgan jamiyatlarda soliq to'lashga bo'lgan tayyorgarlik darajasi pastligini asoslab bergan[14].

Mahmudov Q. (2023) esa soliq tizimida shaffoflikni oshirish orqali fuqarolarda davlatga bo'lgan ishonch mustahkamlanishi, bu esa soliq to'lovlarini o'z vaqtida amalga oshirishga turtki bo'lishini ilmiy jihatdan asoslab beradi [11]. Jahon bankining 2020-yilgi hisobotida esa soliq organlarining faoliyati va tushumlar bo'yicha ochiq ma'lumotlar bazasini yuritish jamoatchilik nazoratining kuchayishiga xizmat qilishi qayd etilgan.

Xalqaro Soliq Konsalting markazi (2021) ma'lumotlariga ko'ra, ijtimoiy ongni shakllantirishda ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va diniy-axloqiy qadriyatlarning ta'siri ham muhim hisoblanadi. Mishra va hammualliflar (2011) Hindiston tajribasida jamoatchilik ishtiroki va siyosiy iroda birlashganda bojxona va soliq to'lovlaridagi buzilishlar kamayishi, yig'uvchanlik ortishini tahlil qilgan[12].

Statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda jamoatchilik ishtirokini oshirish va ijtimoiy ongni rivojlantirish natijasida yig'uvchanlik darajasi barqaror oshmoqda [6].

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Ijtimoiy ong — bu jamiyat a'zolarining dunyoqarashi, qadriyatlari, bilimlari, e'tiqodlari, axloqiy tamoyillari va siyosiy, iqtisodiy qarashlarining jamlanmasidir. Ya'ni, bu insonlarning jamiyatdagi hodisalar va jarayonlarga bo'lgan munosabati va ular haqida shakllangan fikrlar yig'indisidir.

Ijtimoiy ong — soliq yig'uvchanligining ichki, ko'rinmas lekin juda muhim omilidir.

Soliq yig'uvchanligini oshirishda jamoatchilik nazorati va ijtimoiy ongning ahamiyatini tahlil qilish uchun, avvalo, O'zbekiston va ayrim rivojlangan mamlakatlar tajribasini o'rganib chiqdik. Shuningdek, O'zbekistonning 2017–2023 yillar oralig'idagi soliq yig'uvchanlik ko'rsatkichlari dinamikasi va fuqarolar o'rtasidagi ijtimoiy ong holatini baholovchi statistik ma'lumotlar ham tahlil qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-iyuldagi "Soliq siyosatini tubdan takomillashtirish konsepsiyasi to'g'risida"gi farmoni asosida bir qator islohotlar amalga oshirildi. Ular quyidagilardan iborat:

Soliq organlari faoliyatida axborot ochiqligi va shaffofligi tamoyillarini joriy etish.

Soliq to'lovchilar huquqlarini himoya qilish va ularni soliq tizimidagi o'zgarishlardan xabardor qilish.

OAV va ijtimoiy tarmoqlar orqali soliq madaniyatini ommalashtirish.

1-jadval

2017-2023 yillarda soliqlarning yig'uvchanlik holati[6]

Ko'rsatkich	2017-yil	2020-yil	2023-yil	O'sish (%)
Soliq yig'uvchanligi darajasi	78%	85%	92.4%	+18.5%
Aholining soliq tizimiga ishonch darajasi (so'rovnoma asosida)	52%	68%	79%	+27%
Soliq majburiyatlarini o'z vaqtida bajargan yuridik shaxslar ulushi	74%	82%	89%	+15%

Tahlil shuni ko'rsatdiki:

Soliq yig'uvchanlik darajasi jamoatchilik nazorati kuchli bo'lgan hududlarda (Toshkent shahri, Samarqand, Farg'ona viloyatlari) o'rtacha 12–15% yuqori bo'lmoqda.

Soliq organlarining faoliyati yuzasidan ochiq hisobotlar berib borilgan hududlarda fuqarolarning soliqqa bo'lgan ishonchi oshgan va natijada soliq to'lov intizomi yaxshilangan.

Soliq siyosati yuzasidan jamoatchilik fikrini inobatga olgan holda qaror qabul qilingan hollarda, fuqarolar o'rtasida norozilik darajasi kamaygan va soliq to'lovlar o'z vaqtida amalga oshirilgan.

Misol uchun, 2021–2022 yillarda Toshkent shahrida joriy etilgan "Soliq masalalarida jamoatchilik monitoringi" dasturi natijasida soliqlarni o'z vaqtida to'lash ko'rsatkichi 7% ga oshgan.

Soliq tizimiga nisbatan ijtimoiy ongni oshirishda quyidagilar muhim rol o'ynadi:

Maktablarda va universitetlarda moliyaviy savodxonlik darslari yo'lga qo'yildi.

Soliqlarning ijtimoiy infratuzilmadagi ahamiyati ommaviy axborot vositalari va mashhur blogerlar orqali yoritildi.

Ayrim hududlarda soliq majburiyatlarini o'z vaqtida bajargan fuqarolarga imtiyozlar taqdim etildi.

Natijada, so'rovnoma ma'lumotlariga ko'ra:

2023 yilda fuqarolarning 79% soliqlarni to'lash jamiyat rivoji uchun zarurligini tan olgan (2017 yilda bu ko'rsatkich 52% edi).

2022 yilda o'tkazilgan so'rovda fuqarolarning 65% davlatning soliqlardan foydalanish bo'yicha ochiqligidan qoniqish bildirgan (2018 yilda — 38%).

2-jadval.

Soliq yig'uvchanlik va ijtimoiy ong darajasi

Mamlakat	Soliq yig'uvchanlik darajasi	Ijtimoiy ong (aholi ishonchi va soliqqa nisbatan madaniyat)	Jamoatchilik nazorati tizimi
O'zbekiston	92.4% (2023)	O'rtacha darajada, oshish tendensiyasi bor	Yangi shakllanmoqda, faollik ortmoqda
Skandinaviya mamlakatlari (Norvegiya, Shvetsiya, Daniya)	97-99%	Juda yuqori; soliq to'lash — ijtimoiy burch sifatida qabul qilingan	Mustaqil audit va fuqarolar monitoringi
Koreya Respublikasi	96-97%	Yaxshi; soliqlarni to'lash jamiyatga xizmat qilish sifatida baholanadi	Soliq to'lovchilar uyushmalari va onlayn monitoring
Singapur	98%	Yuksak; soliqlar rivojlanish va barqarorlik uchun asos sifatida ko'riladi	Elektron nazorat platformalari va fuqarolik ishtiroki

Manba: jadval muallif ishlanmasi

Skandinaviya mamlakatlari dunyoda eng yuqori soliq yig'uvchanlik darajasiga ega (Shvetsiyada 2022 yilda YIMga nisbatan soliq tushumlari 44.1%, Daniyada 46.5%, Norvegiyada 39.5%). Bu raqamlar nafaqat soliq siyosatining qat'iyligi, balki aholining ijtimoiy ishonchi va fuqarolik ongi yuqoriligi bilan izohlanadi.

Ushbu mamlakatlarda soliq to'lash — fuqarolik burchi sifatida qaraladi. Soliqlarni yashirish yoki ulardan qochish jamiyatda kuchli ijtimoiy salbiy qarashga ega. Shvetsiyada masalan, barcha fuqarolarning daromad deklaratsiyalari ochiq — ularni istagan fuqaro ko'rib chiqishi mumkin. Bu esa jamoatchilik nazoratining kuchli shaklidir.

Ta'lim tizimida maktab bosqichidan boshlab soliqlarning mohiyati, davlat xizmatlari va byudjet jarayonlari o'rgatiladi. Davlat xizmatlari (sog'liqni saqlash, ta'lim, pensiyalar) bepul va sifatli bo'lgani uchun, fuqarolar soliqlarni o'z foydalari deb bilishadi. Soliq yig'uvchanlik darajasi doimiy ravishda yuqori. Ijtimoiy ong va davlatga bo'lgan ishonch o'zaro mustahkam bog'liq.

Janubiy Koreyada soliq yig'uvchanlik nisbatan pastdan boshlangan (2000-yillar boshida YIMga nisbatan 20-22%), ammo 2022-yilga kelib bu ko'rsatkich

****28.3%****ga yetdi. Bu o'sishga fuqarolarning ongli yondashuvi va raqamli soliq infratuzilmasi muhim hissa qo'shdi.

Koreyada davlat soliqqa oid ma'lumotlar va kompaniyalar orqali aholiga shuni doimiy eslatadi: "soliq to'laganingizda, siz infratuzilmani qurmoqdasiz, pensiyangizni kafolatlayapsiz." 2021-yilda Korea National Tax Service tomonidan "Taxpayer Rights Charter" ishlab chiqilib, har bir fuqaro o'zining soliq huquqlari haqida xabardor bo'lishi ta'minlandi.

Hamma savdo shoxobchalarida elektron kvitansiyalar majburiy, bu soliqdan qochishni kamaytiradi. "Haqiqiy vaqt soliq monitoringi" (real-time tax monitoring) orqali noqonuniy naqd pul aylanishi kamaygan.

Solix madaniyati yuqori texnologiyalar va ijtimoiy xabardorlik orqali shakllantirilmoqda. Soliqlarga nisbatan ijobiy qarash kuchaygan.

Singapur YIMga nisbatan past solix yukiga ega mamlakatlardan biri (2022-yil — 13.8%), biroq bu solix yukining pastligi solix yig'uvchanligining sustligi bilan emas, balki iqtisodiy samaradorlik va tartibga solingan solix tizimi bilan bog'liq.

Singapurda davlat va fuqarolar o'rtasida "ijtimoiy kontrakt" mavjud: fuqarolar solixlarni adolatli to'laydi, davlat esa o'z navbatida yuqori sifatli xizmatlar ko'rsatadi. Davlat xodimlarining oyliklari yuqori va korrupsiyaga qarshi qat'iy chora-tadbirlar bor. Shuning uchun aholida davlatga nisbatan ishonch kuchli.

IRAS (Inland Revenue Authority of Singapore) — xalqaro miqyosda eng samarali solix boshqarmalaridan biri.

IRAS butunlay elektronlashtirilgan xizmatlarga o'tgan. Solix deklaratsiyasi, to'lovlar, auditlar, va hatto yuridik arizalar IRASning MyTax Portal platformasi orqali amalga oshiriladi. Bu orqali:

Solix to'lovchilarning davlat bilan bevosita va tezkor aloqasi ta'minlanadi.

Byurokратиya va korrupsiya imkoniyati yo'qqa chiqariladi.

Har bir to'lov, chegirma, imtiyoz avtomatik tarzda raqamli hujjatlashtiriladi.

Ko'plab solix to'lovchilar uchun IRAS avtomatik ravishda to'ldirilgan deklaratsiyalarni tayyorlaydi — bunda ish beruvchi, bank, moliyaviy tashkilotlardan olingan axborot asos sifatida xizmat qiladi. Bu esa xatoliklar va noqonuniy yashirishlar ehtimolini keskin kamaytiradi.

IRAS OECD tomonidan ishlab chiqilgan BEPS (Base Erosion and Profit Shifting) va CRS (Common Reporting Standard) kabi xalqaro solix ma'lumot almashinuvi va shaffoflik standartlarini to'liq qabul qilgan. Shu bilan birga, Singapur FATF (Financial Action Task Force) standartlariga mos ravishda solix ma'lumotlarini real vaqt rejimida nazorat qiladi.

IRAS doimiy ravishda aholining solix madaniyatini oshirishga qaratilgan kampaniyalar olib boradi, masalan:

"Taxpayer Education Programme";

"My Tax. My Responsibility" shiori ostidagi ijtimoiy roliklar;

Maktablarda soliqni tushuntiruvchi interaktiv dasturlar,

Bu kompaniyalar orqali fuqarolar soliqqa nafaqat majburiyat, balki ijtimoiy mas'uliyat deb qaray boshlashgan.

IRAS nafaqat soliq yig'ish samaradorligini oshirgan, balki Singapur fuqarolarida yuqori ijtimoiy ong, davlatga ishonch, va fuqarolik mas'uliyati hissini shakllantirgan. Bu boshqarma bugungi kunda rivojlanayotgan davlatlar, jumladan O'zbekiston uchun namunaviy model bo'lib xizmat qilishi mumkin.

AQShda soliq yig'uvchanlik ko'rsatkichi nisbatan barqaror (2022-yilda YIMga nisbatan 27.1%), biroq norasmiy iqtisodiyot ulushi sezilarli darajada mavjud (10% atrofida). IRS (Internal Revenue Service) ma'lumotlariga ko'ra, yillik soliq yo'qotishlar miqdori \$450 milliardga yetishi mumkin.

Ijtimoiy ongdagi farqlilik:

Yuqori daromadli va yuridik shaxslar soliq majburiyatlariga jiddiy yondashadi.

Past daromadli qatlamlarda soliqdan qochish holatlari ko'proq uchraydi — bunga ishsizlik, ijtimoiy nohaqlik va sog'liqni saqlash tizimidagi tengsizlik sabab bo'ladi.

IRS kuchli audit tizimiga ega, biroq siyosiy bosimlar, soliq imtiyozlari va boy qatlamlarning huquqiy yo'llar bilan soliqlardan qochishi — tizimning zaif tomonlaridan biri.

Germaniyada YIMga nisbatan soliq tushumlari 2022-yil holatiga ko'ra 38.1% bo'lib, Yevropa Ittifoqida yuqori ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Bunda jismoniy shaxs daromad solig'i (max. 45%) va QQS (19%) asosiy rol o'ynaydi.

Soliq to'lash davlatga emas, jamiyatga xizmat qilish sifatida qaraladi.

Makroiqtisodiy barqarorlik, ijtimoiy yordam tizimlarining sifatli ishlashi fuqarolarda ijtimoiy mas'uliyat hissini kuchaytiradi.

Davlat fuqaroga hisob beradi:

Har yili "Steuererklärung" (soliq deklaratsiyasi) topshirish orqali har bir fuqaro soliqlarning holati haqida aniq ma'lumot oladi.

Davlat "nima uchun bu soliqlar to'plandi va qanday ishlatilmoqda" degan axborotni e'lon qiladi.

Norvegiyada har bir fuqaro soliq majburiyatlari va davlat xarajatlari haqida muntazam ravishda axborot oladi, natijada soliq yig'uvchanlik darajasi 98% dan yuqori.

Singapurda soliq to'lovchilarga berilgan mukofotlar va soliq tizimidagi shaffoflik orqali fuqarolarning soliqqa sodiqligi oshirilgan.

Koreya Respublikasida onlayn platformalar orqali soliq to'lovchilarning real vaqtda monitoring imkoniyati yaratilgan.

Skandinaviya va Singapurda soliq tizimi fuqarolar uchun shaffof va adolatli ko'rinadi, shuning uchun ijtimoiy ong juda yuqori. Koreyada soliqlarni to'lash — iqtisodiy rivojlanishga hissa qo'shish deb qabul qilinadi, aholi o'zini davlat

qurilishining faol ishtirokchisi sifatida his qiladi. O'zbekistonda ijtimoiy ong va jamoatchilik nazorati so'nggi 5 yilda faol rivojlanmoqda, biroq hali ham to'liq shakllanmagan segmentlar mavjud.

Bu tajribalar shuni ko'rsatadiki, aholining soliq tizimiga bo'lgan ishonchini oshirish va faol jamoatchilik nazoratini ta'minlash — soliq yig'uvchanlik darajasining asosiy omillaridan biridir.

3-jadval

Jamoatchilik nazorati usullari

Mamlakat	Jamoatchilik nazorati usullari	Natijalar
O'zbekiston	Soliq organlari faoliyati bo'yicha ommaviy eshituvlar, ochiq hisobotlar	Soliq yig'uvchanlikda 18,5% o'sish (2017–2023)
Skandinaviya	Mustaqil soliq ombudsmani, OAV orqali soliq sarflanishi haqida muntazam xabarlar	Aholining soliqqa ishonchi 90% dan yuqori
Koreya Respublikasi	Soliq to'lovchilar assotsiatsiyalari, onlayn shikoyat va takliflar platformasi	Soliq yig'uvchanlikda yuqori barqarorlik, shikoyatlarning 70% tez yechiladi
Singapur	E-soliq portallari, ochiq ma'lumotlar bazalari, soliqlar haqida xalqaro reytingda hisobdorlik	Minimal soliq qochirish holatlari, to'liq elektron monitoring

Skandinaviya va Singapurda jamoatchilik bevosita soliq siyosatini shakllantirishda ishtirok etadi.

Koreya va Singapurda raqamli platformalar orqali shikoyat va monitoring imkoniyati yuqori.

O'zbekistonda ochiq hisobot berish va jamoatchilik eshituvlari endi-endi ommalashmoqda, bu esa fuqarolarni soliqqa nisbatan ijobiyroq qarashga undamoqda.

Xulosa va takliflar.

Yuqoridagi tahlillar asosida quyidagilarni umumlashtirish mumkin:

Jamoatchilik nazorati kuchli bo'lsa, soliqlarning shaffof va adolatli yig'ilishi ta'minlanadi.

Ijtimoiy ongni rivojlantirish fuqarolarning soliqqa nisbatan munosabatini o'zgartirib, majburiyatlarning o'z vaqtida bajarilishini oshiradi.

Soliq tizimining shaffofligi va davlatning soliq mablag'laridan oqilona foydalanishi soliq yig'uvchanlik darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston uchun quyidagi xorijiy tajribalardan foydalanish maqsadga muvofiq:

Skandinaviya tajribasi: soliq mablag'lari sarflanishi haqida to'liq ochiqlik va jamoatchilikni doimiy xabardor qilish.

Koreya tajribasi: onlayn shikoyat va taklif platformalarini rivojlantirish va jamoatchilik assotsiatsiyalarini kengaytirish.

Singapur tajribasi: soliqlarni to'lashni rag'batlantirish uchun mukofot tizimlari va jamiyatga xizmat qilish motivlarini kuchaytirish.

Shu orqali O'zbekistonda ham soliq yig'uvchanlik darajasi va ijtimoiy ong yanada mustahkamlanadi.

Adabiyotlar:

1. Musgrave, R. A., & Musgrave, P. B. (1989). *Public Finance in Theory and Practice*. McGraw-Hill.
2. Bird, R., Martinez-Vazquez, J., & Torgler, B. (2014). Tax Effort in Developing Countries and High Income Countries: The Impact of Corruption, Voice and Accountability. *Economic Analysis and Policy*, 44(2), 195–202.
3. OECD. (2022). *Revenue Statistics: Eurasia Edition*. OECD Publishing.
4. Chowdhury, F. L., & Rasul, G. (2011). Governance and Tax Compliance. *International Journal of Public Administration*.
5. Andersen, S. C. (2018). Trust in Government and Tax Compliance. *International Review of Administrative Sciences*.
6. State Tax Committee of Uzbekistan. (2023). *Annual Performance Report*.
7. World Bank. (2019). *Doing Business: Reforming to Create Jobs*. Washington, DC.
8. Torgler, B. (2007). *Tax Compliance and Tax Morale: A Theoretical and Empirical Analysis*. Edward Elgar Publishing.
9. Alm, J., & Torgler, B. (2011). Do Ethics Matter? Tax Compliance and Morality. *Journal of Business Ethics*.
10. Transparency International. (2022). *Corruption Perceptions Index 2022*.
11. Mahmudov, Q. (2023). Soliq solish tizimida shaffoflik va jamoatchilik nazoratining ahamiyati. *Iqtisodiy tadqiqotlar jurnali*, 2(1), 45–51.
12. Mishra, A., Subramanian, A., & Topalova, P. (2011). Policies, enforcement, and customs evasion: Evidence from India. *Journal of Public Economics*, 95(7–8), 500–512. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2010.11.008>
13. Musayeva, N. (2021). Soliq madaniyatining shakllanishi va uni oshirish yo'llari. *Soliq va Bojxona Jurnal*, (4), 19–25.
14. Samatov, M. (2022). Soliqlarning to'liq yig'ilishida fuqarolik jamiyatining roli. *O'zbekiston Iqtisodiyoti va Biznes Jurnal*, (3), 58–64.
15. Torgler, B. (2005). Tax morale in Latin America. *Public Choice*, 122(1–2), 133–157. <https://doi.org/10.1007/s11127-005-4203-4>

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Мухамадиева Кибриё Баходировна

Преподаватель кафедры «Современные информационные технологии»
Узбекский государственный университет мировых языков
Orcid:0000-0002-4436-6333

Аннотация. Традиционные демографические исследования, опирающиеся на переписи и РАГС, критически страдают от временной инертности и неспособны оперативно реагировать на стремительные социальные и миграционные изменения. Данный обзор посвящен методологической революции, вызванной экспоненциальным ростом цифровых следов (*Digital Footprints*), которые формируют массив Больших Данных (*Big Data*). Исследование систематически анализирует, как машинное обучение (*ML*) трансформирует понимание двух ключевых процессов: Использование *ML*-алгоритмов кластеризации (*K-means*, *DBSCAN*) и *Gradient Boosting* (*XGBoost*) на данных мобильности (*CDR*) позволяет оперативно идентифицировать паттерны мобильности и с высокой прогностической силой отличать постоянных мигрантов от маятниковых работников, обеспечивая текущую оценку чистой миграции. Анализ *Google Trends* и поисковых запросов служит мощным опережающим индикатором (с лагом 9–12 месяцев) поведенческих сдвигов. Интеграция этих нелинейных данных в модели рекуррентных нейронных сетей (*LSTM*) повышает точность краткосрочного прогнозирования рождаемости. Критический анализ выявил, что, несмотря на преимущества, цифровая демография сталкивается с серьезными вызовами: систематическая ошибка, вызванная цифровым разрывом, и острые этические/правовые вопросы о приватности и анонимизации *CDR*-данных.

Ключевые слова: Цифровая Демография; *Big Data*; Машинное Обучение; Миграция; Рождаемость; *CDR*-данные; *Google Trends*; Гибридные Модели; *Nowcasting*.

DEMOGRAFIK TADQIQOTLARNING RAQAMLI TRANSFORMATSIYASI

Muxamadiyeva Kibriyo Baxodirovna

"Zamonaviy axborot texnologiyalari" kafedrasi o'qituvchisi
O'zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti

Annotatsiya. An'anaviy demografik tadqiqotlar aholini ro'yxatga olish va FҲDYo (Fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish) tizimlariga tayanib, vaqt inertsiyasidan jiddiy zarar ko'radi va shiddatli ijtimoiy hamda migratsiya

o'zgarishlariga operativ javob bera olmaydi. Ushbu sharh Raqamli Izi (Digital Footprints) ning eksponensial o'sishi natijasida yuzaga kelgan uslubiy inqilobga bag'ishlangan bo'lib, bu izlar Katta Ma'lumotlar (Big Data) massivini hosil qiladi.

Tadqiqot Mashinani O'qitish (ML) qanday qilib ikkita asosiy jarayon haqidagi tushunchamizni o'zgartirishini tizimli ravishda tahlil qiladi:

ML-algoritmlaridan klasterlash (K-means, DBSCAN) va Gradient Boosting (XGBoost) mobil ma'lumotlarga qo'llanilishi migratsiya namunalarini operativ aniqlashga hamda doimiy migrantlar va mayatnik ishchilarini yuqori prognoz kuchi bilan farqlashga imkon beradi, bu esa sof migratsiyaning joriy bahosini ta'minlaydi. Google Trends va qidiruv so'rovlarining tahlili xulq-atvor o'zgarishlarining kuchli ustunlik qiluvchi indikatori (9–12 oylik kechikish bilan) bo'lib xizmat qiladi. Ushbu chiziqli bo'lmagan ma'lumotlarni rekurrent neyron tarmoqlari (LSTM) modellariga integratsiya qilish qisqa muddatli tug'ilish prognozi aniqligini oshiradi. Tanqidiy tahlil shuni ko'rsatdiki, afzalliklarga qaramay, raqamli demografiya jiddiy muammolarga duch kelmoqda: raqamli tafovut tufayli yuzaga kelgan tizimli xato hamda maxfiylik va CDR-ma'lumotlarni anonimlashtirish bo'yicha o'tkir etik/huquqiy masalalar.

Kalit so'zlar: raqamli demografiya; Big Data; mashinani o'qitish; migratsiya; tug'ilish; CDR-ma'lumotlar; Google Trends; Gibrid modellar; Nowcasting.

DIGITAL TRANSFORMATION OF DEMOGRAPHIC RESEARCH

Mukhamadieva Kibriyo Bakhodirovna

Lecturer at the Department of "Modern Information Technologies"

Uzbek State University of World Languages

Abstract. Traditional demographic studies, relying on censuses and vital statistics, critically suffer from temporal inertia and are unable to respond promptly to rapid social and migratory changes. This review focuses on the methodological revolution driven by the exponential growth of Digital Footprints, which form the body of Big Data. The research systematically analyzes how Machine Learning (ML) is transforming the understanding of two key processes:

The use of ML clustering algorithms (K-means, DBSCAN) and Gradient Boosting (XGBoost) applied to mobility data (CDR) allows for the operational identification of mobility patterns and, with high predictive power, the distinction between permanent migrants and commuter workers, thus enabling Nowcasting of net migration. Furthermore, the analysis of Google Trends and search queries serves as a powerful leading indicator (with a 9–12 month lag) of behavioral shifts. The integration of these non-linear data points into Recurrent Neural Network (LSTM) models enhances the accuracy of short-term fertility forecasting. Critical analysis reveals that, despite its advantages, digital demography faces serious

challenges: systematic bias caused by the digital divide, and acute ethical/legal concerns regarding the privacy and anonymization of CDR data.

Keywords: *digital demography, Big Data, Machine Learning, migration; fertility, CDR data, Google Trends, hybrid models, Nowcasting.*

Введение.

Демография, как фундаментальная наука о населении, традиционно полагалась на методически строгие, но медленные источники данных, такие как переписи населения, системы регистрации актов гражданского состояния и национальные выборочные обследования. В то время как эти источники обеспечивают высокую точность и репрезентативность, они неизбежно страдают от временной инертности и значительных финансовых издержек. Публикация данных может занимать годы, что делает их малоприспособленными для оперативного принятия политических решений в быстро меняющемся мире. В условиях глобальной мобильности, стремительных социальных изменений и внезапных кризисов (например, пандемий или миграционных всплесков), возникла острая необходимость в актуальных, детализированных и пространственно-специфичных демографических оценках. Эту критическую лакуну и призвана заполнить область Цифровой Демографии [1].

На наших глазах происходит методологическая революция, обусловленная экспоненциальным ростом цифровых следов (Digital Footprints), которые миллиарды людей оставляют ежедневно, взаимодействуя с цифровыми устройствами и платформами. Эти следы формируют массив Больших Данных (Big Data), который, будучи обработанным с помощью машинного обучения (ML), способен трансформировать наше понимание демографических процессов. Цель данного обзора — не только каталогизировать новейшие инструменты и методы, но и провести систематический и критический синтез того, как именно Big Data, ML и анализ социальных медиа преобразуют наше понимание двух наиболее сложных и динамичных демографических процессов: миграции и рождаемости. В рамках обзора будет дана оценка реальной применимости этих инновационных методов, их методологических ограничений и перспектив интеграции в академический и государственный статистический сектор [2]

Литературный обзор.

Для обеспечения научной строгости и полноты анализа, наш обзор основан на систематическом изучении ключевых академических

публикаций, индексируемых в ведущих научных базах данных (Scopus, Web of Science, Google Scholar) за последнее десятилетие. В фокус внимания попали статьи, демонстрирующие эмпирическое и методическое применение цифровых источников для изучения рождаемости и миграции[4].

Ряд исследований (например, работы Deville et al. и Zagheni et al.) показал, что ML-алгоритмы кластеризации (K-means, DBSCAN) могут автоматически классифицировать пользователей мобильных сетей по их паттернам мобильности. Это позволяет оперативно различать туристов, маятниковых работников и постоянных мигрантов, что невозможно с помощью переписей[3,5].

Работы, анализирующие Google Trends, показали высокую корреляцию между частотой поисковых запросов, связанных с планированием семьи, беременностью или детскими товарами, и фактическими коэффициентами рождаемости с временным лагом в 9–12 месяцев. Это позволяет создавать опережающие индикаторы будущей рождаемости.

Критические обзоры подчеркивают, что данные социальных сетей страдают от "цифрового разрыва" (недостаточная представленность пожилых или малообеспеченных слоев), что вносит систематическую ошибку (Selection Bias) в демографические оценки. Исследования призывают к разработке сложных методов взвешивания и калибровки цифровых данных с использованием традиционных переписных данных[3].

Методология исследования.

Для структурирования разнородного массива цифровых данных, мы классифицируем их по трем основным, но взаимодополняющим категориям, каждая из которых предлагает уникальный ракурс для демографического анализа:

1. Данные о мобильности и сенсорные данные. Сюда относятся обезличенные и агрегированные данные мобильных операторов, данные GPS-трекеров, геолокационные метки приложений и данные общественного транспорта. Эти источники предоставляют *пространственно-временную* картину перемещений населения с высокой дискретностью, что делает их незаменимыми для анализа внутренней и внешней миграции, а также маятниковой мобильности[2].

2. Данные Интернет-поиска и Социальных медиа. Эта категория включает частоту поисковых запросов в Google Trends, а также контент, метаданные и взаимодействия на платформах Twitter/X, Facebook, VK и специализированных форумах. Эти данные отражают коллективные намерения, ожидания и психологические настроения населения. Они служат мощным прогностическим инструментом для изучения

рождаемости и поведенческих реакций на политические или экономические изменения.

3. Цифровые административные следы. Это агрегированные и анонимизированные данные из цифровых государственных реестров, банковских транзакций, данных электронных платежей или налоговых деклараций. При правильной обработке эти следы могут предложить оперативную картину экономической активности и финансового положения домохозяйств, коррелирующих с демографическими решениями[4].

После систематизации источников, мы переходим к анализу того, как методы машинного обучения используются для извлечения, классификации и прогнозирования демографических знаний из этих данных.

Анализ и обсуждение результатов.

Анализ существующих эмпирических исследований продемонстрировал, что внедрение цифровых методов оказало наиболее сильное влияние на изучение миграции и рождаемости, хотя и через разные механизмы.

Пространственно-временное картирование потоков

Миграция, как наиболее сложный для учета процесс, исторически требовала длительных опросов или косвенных методов. CDR-данные предложили элегантное решение, позволяя отслеживать траектории перемещения миллионов пользователей с высоким уровнем детализации. Используя алгоритмы кластеризации ML, как например, DBSCAN или K-means, исследователи научились автоматически идентифицировать устойчивые паттерны мобильности, эффективно различая туристов, маятниковых работников, сезонных мигрантов и долгосрочных переселенцев. Это обеспечивает возможность текущей оценки чистой миграции на субрегиональном уровне, что было невозможно ранее.

Более того, данные социальных медиа используются для анализа факторов отталкивания. Например, анализ тональности и частоты упоминаний в геокодированных сообщениях, связанных с безработицей, конфликтами или природными бедствиями, показывает высокую корреляцию с последующим ростом миграционного оттока. В этих прогностических задачах модели Gradient Boosting как например, XGBoost или LightGBM, способные обрабатывать смешанные, нелинейные данные например, CDR, погода, экономические индикаторы, продемонстрировали высокую прогностическую силу, превосходя традиционные гравитационные модели.

Оценка ожиданий и поведенческих сдвигов

Изучение рождаемости, как процесса, подверженного культурным и поведенческим факторам, использует цифровые данные иначе — в качестве индикатора коллективных намерений и тревог. Google Trends и анализ поисковых запросов, связанных с планированием беременности, детскими товарами, абортами или пособиями, показали свою эффективность как опережающие индикаторы с лагом в 9–12 месяцев. Интеграция этих данных в традиционные модели временных рядов как например, ARIMA, с помощью рекуррентных нейронных сетей (RNN), в частности LSTM, позволяет учесть нелинейные и отложенные эффекты, повышая точность краткосрочного прогнозирования рождаемости, особенно в периоды экономических шоков.

Таким образом, мы видим, что ML-методы выполняют ключевую функцию: они не просто обрабатывают объем данных, а структурируют и интерпретируют нелинейные связи и временные зависимости:

- LSTM эффективны для улавливания отложенных эффектов демографической политики например, отложенная реакция на материнский капитал.

- Деревья решений, например, Random Forest используются для выявления скрытой важности факторов риска смертности или миграционных предпочтений в гетерогенных выборках.

Переход к цифровой демографии, несмотря на свои очевидные преимущества, несет с собой серьезные методологические и этические вызовы, которые необходимо критически оценить.

Проблемы репрезентативности и смещения

Наиболее значимой методологической проблемой является репрезентативность цифровых данных. Они не охватывают все слои населения; пожилые люди, население с низким уровнем дохода, и жители сельской местности часто недопредставлены в социальных сетях и среди активных пользователей смартфонов. Это явление, известное как цифровой разрыв (Digital Divide), может привести к систематической ошибке (Bias) в оценках, искажая выводы о рождаемости или миграции. Для нивелирования этой ошибки необходимы сложные методы калибровки и взвешивания данных, основанные на интеграции с традиционными, репрезентативными источниками.

Этика, приватность и устойчивость

Использование личных цифровых следов, особенно CDR и геолокационных данных, поднимает острые этические и правовые вопросы о приватности, информированном согласии и суверенитете данных. Для ответственного использования этих данных требуется строжайшая анонимизация, агрегация и разработка четких протоколов, гарантирующих невозможность обратной деанонимизации. Кроме того, демографы сталкиваются с проблемой нестабильности источников:

алгоритмы социальных сетей и правила доступа к API постоянно меняются, что может сделать долгосрочные исследования невоспроизводимыми.

Выводы и предложения.

В заключение, необходимо признать, что цифровая демография не является заменой традиционной. Она должна рассматриваться как мощное дополнение и акселератор. Будущее демографических исследований лежит в разработке гибридных моделей (Hybrid Models), где методы ML используются для слияния точных, но запаздывающих, традиционных данных с оперативными, но смещенными, цифровыми данными. Это позволит политикам и ученым не только точно оценивать демографические показатели, но и получать актуальную информацию о поведенческих механизмах, лежащих в их основе. Дальнейшие исследования должны быть направлены на разработку надежных, воспроизводимых и этически обоснованных гибридных методологий, тем самым, завершая цифровую трансформацию науки о населении.

Литературы:

1. Alexander, J. et al. «Machine Learning for Real-Time International Migration Forecasting». 2024, *Journal of International Migration and Integration*.
2. Bier, V. M. et al. (2022). «Forecasting US Birth Rates using Google Trends Data». 2022, *Journal of Demographic Research*.
3. Deville et al. u Zagheni et al. «Dynamic population mapping using mobile phone data», 2014, *Journal of Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS)*. DOI: 10.1073/pnas.1408439111
4. Flaherty, B. et al. «Ethical and Data Protection Considerations for Digital Demography». 2023, *Journal of Population and Environment*.
5. Zagheni et al. «Demographic Research with Non-Representative Internet Data». 2015, *International Journal of Manpower*. DOI: 10.1108/IJM-01-2016-0013

O'ZBEKISTON KORXONALARIDA KADRLAR BOSHQARUVIDA YOSHLAR VA AYOLLARNING ROLINI KUCHAYTIRISH STRATEGIYALARI

Shoydulova Maftuna Zafar qizi

Denov tadbirkorlik va Pedagogika institute

Iqtisodiyot yo'nalishi 4-bosqich talabasi

iqtisod2005@gmail.com

+998 88 429 81 80

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston korxonalarida kadrlar boshqaruvi tizimida yoshlar va ayollar ishtirokini kuchaytirishning zamonaviy strategiyalari tahlil qilingan. Mamlakatda mehnat bozorini diversifikatsiya qilish, gender tengligini ta'minlash va yoshlarning innovatsion g'oyalarini qo'llab-quvvatlash menejment samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida ko'rib chiqiladi. Xorijiy tajribalar asosida O'zbekiston korxonalarida inson resurslarini boshqarishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan mexanizmlar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: kadrlar boshqaruvi, yoshlar, ayollar, menejment strategiyalari, innovatsiya, gender tengligi.

СТРАТЕГИИ ПО УСИЛЕНИЮ РОЛИ МОЛОДЕЖИ И ЖЕНЩИН В УПРАВЛЕНИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ НА УЗБЕКСКИХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Шойдулова Мафтуна Зафар кизи

Институт предпринимательства и

педагогике им. Денова, студентка 4 курса,

факультет экономики

Аннотация. В статье рассмотрены современные стратегии усиления роли молодежи и женщин в системе управления кадрами на предприятиях Узбекистана. Диверсификация рынка труда, обеспечение гендерного равенства и поддержка инновационных идей молодежи рассматриваются как ключевые факторы повышения эффективности менеджмента. На основе зарубежного опыта предложены механизмы, которые могут применяться в управлении человеческими ресурсами узбекских предприятий.

Ключевые слова: управление кадрами, молодежь, женщины, стратегии менеджмента, инновации, гендерное равенство.

STRATEGIES TO STRENGTHEN THE ROLE OF YOUTH AND WOMEN IN HUMAN RESOURCES MANAGEMENT IN UZBEK ENTERPRISES

Shoydulova Maftuna Zafar qizi
Denov Institute of Entrepreneurship
and Pedagogy, 4th year student,
Economics department

Annotation. *This article analyzes modern strategies for strengthening the role of youth and women in human resource management within enterprises in Uzbekistan. The diversification of the labor market, ensuring gender equality, and supporting the innovative ideas of young people are considered as key factors for increasing management efficiency. Based on international experience, mechanisms applicable to the management of human resources in Uzbek enterprises are proposed.*

Keywords: *human resource management, youth, women, management strategies, innovation, gender equality.*

Kirish.

XXI asrda global iqtisodiy rivojlanishning asosiy omillaridan biri sifatida inson kapitali tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. Boshqaruv tizimida inson resurslari samarali ishlatilishi korxonalarining barqarorligi, raqobatbardoshligi va innovatsion rivojlanishini belgilab beradi. Shu nuqtai nazardan, yoshlar va ayollarni kadrlar boshqaruvi jarayonlariga keng jalb etish masalasi bugungi kunda O'zbekiston uchun dolzarb strategik vazifalardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, mamlakat aholisi 2024-yilda 37 milliondan oshdi, shundan 60 foizdan ortig'ini yoshlar tashkil etadi. Mehnat bozorida yoshlarning ulushi 55 foiz atrofida bo'lsa-da, ularning katta qismi hali to'liq bandlikka ega emas yoki o'z salohiyatidan to'liq foydalana olmayapti. Shu bilan birga, iqtisodiyotning turli tarmoqlarida faoliyat yuritayotgan ayollar ulushi 45 foiz bo'lsa-da, rahbarlik lavozimlaridagi ulushi atigi 20 foizni tashkil etadi. Bu raqamlar O'zbekistonda inson resurslari boshqaruvida gender nomutanosiblik va yoshlar salohiyatidan yetarli darajada foydalanilmayotganini ko'rsatadi.

Mazkur masalaning dolzarbligi davlat siyosati darajasida ham e'tirof etilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-avgustdagi PQ-5217-son qarori "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va ularning jamiyatdagi rolini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2021-yil 27-iyundagi PF-6247-son Farmoni "Yoshlarni ma'naviy-ma'rifiy qo'llab-quvvatlash va ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida", hamda 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"

hujjatlarida yoshlar va ayollarni qo'llab-quvvatlash, ularning mehnat bozoridagi faolligini oshirish, innovatsion tashabbuslarini rag'batlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari sifatida belgilangan.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, yoshlar innovatsion g'oyalari va kreativ yondashuvlari orqali menejment tizimiga yangi impuls beradi, ayollar esa mas'uliyatlilik, barqarorlik va samaradorlikni oshiradi. Masalan, Jahon banki hisobotlarida qayd etilishicha, gender balansi ta'minlangan korxonalarda mehnat unumdorligi o'rtacha 10–15 foizga yuqori bo'ladi.

Mavzuning ilmiy va amaliy ahamiyati shundaki, yoshlar va ayollarni kadrlar boshqaruviga keng jalb qilish orqali:

- mehnat bozorida bandlik darajasini oshirish;
- korxonalarda innovatsion salohiyatni kuchaytirish;
- gender tengligi va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash;
- kadrlar resursidan samarali foydalanish imkoniyatlari yaratiladi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – O'zbekiston korxonalarida yoshlar va ayollarning kadrlar boshqaruviga jalb etilishidagi hozirgi holatni tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash hamda xorijiy tajribalar asosida ularning rolini kuchaytirishga qaratilgan samarali strategiyalar ishlab chiqishdir. Shu orqali mamlakat korxonalarida menejment tizimini yangi bosqichga olib chiqish imkoniyati yuzaga keladi.

Adabiyotlar sharhi.

So'nggi yillarda O'zbekiston korxonalarida kadrlar boshqaruvi masalasi, ayniqsa yoshlar va ayollarning faol ishtirokini kengaytirish dolzarb mavzulardan biriga aylandi. Mazkur yo'nalishda milliy va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari va amaliy tajribalarini tahlil qilish tadqiqotning ilmiy asoslanishini ta'minlaydi.

O'zbekistonlik olimlardan A. Yo'ldoshev (2019) o'z tadqiqotlarida kadrlar boshqaruvi tizimida inson omilining ustuvorligini, ayniqsa yoshlarning innovatsion fikrlash qobiliyati korxonalar samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishini alohida ta'kidlaydi. Shuningdek, M. Tursunova (2021) o'z ilmiy ishlarida ayollarning rahbarlik lavozimlarida ishtirokini kengaytirish korxonalar boshqaruvida qaror qabul qilish sifatini yaxshilashini qayd etadi.

Xorijiy adabiyotlarda ham bu masala keng o'rganilgan. Masalan, G. Dessler (2017) "Human Resource Management" asarida ayollar va yoshlarni qo'llab-quvvatlash orqali kompaniyalarda inklyuziv muhit shakllanishi, buning natijasida innovatsion salohiyatning oshishi haqida yozadi. Shuningdek, Eagly va Carli (2007) o'z tadqiqotlarida ayollarning rahbarlikdagi o'rni haqida gapirar ekan, "shisha shift" muammosini yengib o'tish korxonalarini yanada barqaror va samarali boshqaruv tizimiga olib kelishini ilmiy jihatdan asoslab berishadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlarida ham kadrlar boshqaruvida yoshlar va ayollarning rolini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan, 2019-yil 27-iyundagi "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va

oila institutini mustahkamlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4351-son qarorda ayollarning turli sohalarda, jumladan korxonalar boshqaruvida faol ishtirokini rag'batlantirish mexanizmlari belgilangan. Shuningdek, 2021-yilda qabul qilingan "Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va ularning ijtimoiy faolligini oshirish strategiyasi" yosh kadrlarni rahbarlik lavozimlariga tayyorlash, ularning salohiyatidan samarali foydalanish yo'llarini ko'rsatib beradi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, milliy olimlarning ilmiy izlanishlari hamda xorijiy tadqiqotchilarning qarashlari bir nuqtada tutashadi: yoshlar va ayollarning faol ishtiroki nafaqat ijtimoiy adolatni ta'minlaydi, balki korxonalarining barqaror rivojlanishiga, innovatsion boshqaruv mexanizmlarini joriy etishga ham xizmat qiladi. Shu bois, mazkur mavzuning nazariy va amaliy ahamiyati nihoyatda yuqoridir.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mavzuni ilmiy o'rganish, statistik tahlillar, mantiqiylik, tahlil va tadqiq etish jarayonida turli xil adabiyotlar va maqolalar tahlilidan foydalanilgan.

Muhokama va natijalar muhokamasi.

O'zbekiston korxonalarida yoshlar va ayollarning boshqaruvdagi rolini kuchaytirish masalasi so'nggi yillarda dolzarb masalaga aylandi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2024 yilda 15-24 yoshlar orasida ishsizlik darajasi qariyb 11 foizni tashkil etmoqda. Shu bilan birga, rahbarlik lavozimlarida ayollar ulushi 25 foizdan oshmaydi. Bu ko'rsatkichlar O'zbekistonda kadrlar siyosatini yanada takomillashtirish, yoshlar va ayollarga qo'shimcha imkoniyatlar yaratish zarurligini ko'rsatadi.

Mavzuni chuqur tahlil qilganda, bir nechta muammolar ko'zga tashlanadi. Jumladan, yoshlar orasida ishsizlik yuqoriligi, ayollarning rahbarlik lavozimlarida kam ishtiroki, startap va innovatsion loyihalarga kirish imkoniyatlari torligi, kadrlar malakasining yetarli emasligi hamda hududiy tengsizlik mavjud. Ushbu muammolarni bartaraf etishda xalqaro tajriba muhim o'rin tutadi. Masalan, Yevropa Ittifoqida yoshlarni qisqa muddat ichida ish yoki ta'lim bilan ta'minlash bo'yicha "Youth Guarantee" dasturi, Skandinaviya mamlakatlarida gender kvotalarining joriy etilishi, AQShdagi startap inkubatorlari va venchur kapital tizimi, Janubiy Koreyaning "lifelong learning" yondashuvi, Xitoyning maxsus iqtisodiy zonalari hamda Yaponiyaning "Womenomics" siyosati O'zbekiston uchun samarali model bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, yoshlar va ayollarning bandligini ta'minlashda turli davlatlar o'ziga xos yondashuvlarni ishlab chiqqan va ularning

natijalari sezilarli bo'lgan. O'zbekiston sharoitida bu tajribalarni chuqur o'rganib, mahalliy muhitga moslashtirish juda muhim.

Avvalo, Yevropa Ittifoqida qo'llanilayotgan "Youth Guarantee" dasturi diqqatga sazovor. Ushbu tashabbusning mohiyati shundaki, 15–24 yosh oraliqidagi yoshlar maktab yoki universitetni bitirganidan keyin 4–6 oy ichida ish, ta'lim yoki amaliyot bilan ta'minlanishi kafolatlanadi. Bu tizim yoshlarning bozor iqtisodiyotiga tez kirib borishini, ularning "yo'qotilgan avlod"ga aylanmasligini oldini oladi. O'zbekiston uchun bu ayniqsa muhim, chunki mamlakatda yoshlar ulushi yuqori (60% dan ortiq) va yoshlar ishsizligi umumiy ko'rsatkichdan yuqoriroqdir. Demak, ushbu modelni joriy etish qisqa muddatda sezilarli natija berishi mumkin.

Bundan tashqari, Yaponiyada joriy etilgan "Womenomics" siyosati ayollarning mehnat bozorida ishtirokini kengaytirishga qaratilgan. Bu siyosat doirasida ayollar uchun moslashuvchan ish vaqti, masofaviy ishlash imkoniyatlari va oilaviy mas'uliyatlarni hisobga oluvchi qo'llab-quvvatlash choralari joriy etilgan. Natijada, ayollar nafaqat xizmat ko'rsatish sohasida, balki rahbarlik lavozimlarida ham faol ishtirok eta boshlashgan. O'zbekistonda ayollar iqtisodiy faolligi past bo'lib, ularning bir qismi norasmiy sektorda ishlaydi yoki umuman mehnat bozorida qatnashmaydi. Shu bois Yaponiyaning bu tajribasi biz uchun mos, chunki u ayollarning salohiyatini iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga jalb etishga yordam beradi.

Shuningdek, Janubiy Koreyaning "Lifelong Learning" modeli ham alohida e'tiborga loyiqdir. Ushbu yondashuv butun umr davomida bilim va ko'nikmalarni yangilashga asoslangan bo'lib, texnologik taraqqiyotga moslashish imkonini beradi. Janubiy Koreya qisqa vaqt ichida rivojlangan davlatga aylanishida ushbu uzluksiz ta'lim tizimining o'rni juda katta bo'lgan. O'zbekiston uchun bu tajriba dolzarb, chunki bizda yoshlarning ko'pchiligi zamonaviy kasblar va raqamli ko'nikmalarni yetarlicha egallamagan. Agar uzluksiz qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimi shakllansa, mehnat bozori yangi texnologik talablar bilan hamohang bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu xorijiy tajribalar o'zaro uyg'unlashgan holda O'zbekistonda samarali qo'llanilishi mumkin. Yevropa Ittifoqining "Youth Guarantee" dasturi qisqa muddatda yoshlar ishsizligini kamaytirish imkonini bersa, Yaponiyaning "Womenomics" modeli ayollarning iqtisodiy faolligini oshiradi. Shu bilan birga, Janubiy Koreyaning "Lifelong Learning" yondashuvi uzoq muddatli barqaror rivojlanishni ta'minlaydi. Bu tajribalar O'zbekiston uchun mos, chunki mamlakatda aholining katta qismi yoshlar, ayollarning mehnat bozori faolligi yetarlicha emas va zamonaviy malakali kadrlar taqchilligi mavjud.

1-jadval

O'zbekistonda yoshlar va ayollar boshqaruvidagi muammolar va ularning yechimlari

Muammo	Hozirgi holat (O'zbekiston, 2024)	Xalqaro tajriba (misol)	Kutiladigan natija (agar qo'llansa)
Yoshlar ishsizligi	2024 yilda 15-24 yoshlar orasida ishsizlik darajasi ~11%	Yevropa Ittifoqida "Youth Guarantee" dasturi orqali yoshlar 4 oy ichida ish yoki ta'lim bilan ta'minlanadi	Yoshlar bandligi oshadi, migratsiya kamayadi
Ayollar rahbarlikdagi ulushi past	Rahbarlik lavozimlarida ayollar ulushi 25% dan kam	Skandinaviya davlatlarida gender kvotalari joriy etilgan; Yaponiyada "Womenomics" siyosati orqali ayollarni iqtisodiyotga keng jalb qilish choralari ko'rilgan	Ayollar ulushi oshib, qaror qabul qilishda tenglik ta'minlanadi
Startup innovatsion loyihalarga yoshlar kirishi cheklangan	Moliyalashtirish imkoniyatlari tor, grantlar soni yetarli emas	AQShda "Startup incubator" va "Venture capital" tizimlari keng rivojlangan	Yoshlar innovatsion bizneslarda faol ishtirok etadi, iqtisodiy o'sish tezlashadi
Kadrlar malakasining pastligi	Korxonalarda zamonaviy menejment va raqamli ko'nikmalar yetishmaydi	Janubiy Koreyada "lifelong learning" va korxonada treninglar majburiy	Malakali yosh rahbarlar soni ortadi, samaradorlik kuchayadi
Hududiy tengsizlik	Poytaxt va yirik shaharlarda imkoniyat ko'p, viloyatlarda kam	Xitoyda maxsus iqtisodiy zonalar orqali hududiy tenglik ta'minlangan	Hududlarda yoshlar va ayollarga teng imkoniyatlar yaratiladi

Manbalar: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. *Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлари – 2024 йил*. Тошкент: Давстатқўм, 2025.; European Commission. *Youth Guarantee Implementation Report*. Brussels, 2023.; World Economic Forum. *Global Gender Gap Report 2024*. Geneva: WEF, 2024.; METI Japan. *Womenomics Policy Progress Report*. Tokyo, 2023.; OECD. *Startups and Venture Capital: 2024 Trends*. Paris: OECD Publishing, 2024.; Ministry of Employment and Labor, Republic of Korea. *Lifelong Learning and Workforce Development*. Seoul, 2023.; Asian Development Bank. *Regional Economic Zones in China: Policy Lessons*. Manila: ADB, 2024.

Demak, ushbu tajribalarni bosqichma-bosqich joriy etish orqali nafaqat yoshlar va ayollarning bandligi ta'minlanadi, balki butun iqtisodiyotning raqobatbardoshligi ham ortadi.

Jadvallardan ko'rinib turibdiki, mavjud muammolarni xalqaro tajribaga asoslangan holda bosqichma-bosqich hal qilish mumkin. Masalan, yoshlar bandligini ta'minlashga yo'naltirilgan dasturlar qisqa muddatda natija berishi mumkin bo'lsa, gender kvotalarini va Yaponiyaning "Womenomics" yondashuvini joriy etish rahbarlik lavozimlarida ayollar ulushini sezilarli darajada oshiradi. Innovatsion startaplarni qo'llab-quvvatlash esa o'rta muddatli istiqbolda iqtisodiy o'sishga kuchli turtki beradi.

2-jadval

O'zbekiston – 2024 yildagi yoshlar va ayollarga oid statistik ko'rsatkichlar

Ko'rsatkich	2024-yilgi holat	Manba / Izoh
Umumiy ishsizlik darajasi	Taxminan 5.8 % (2024 yil boshida)	Kun.uz
Yoshlar ishsizlik darajasi (15–24 yosh)	10.94 %	“Макротенденции”
Aholi soni	~ 37.2 million	Kun.uz
Rasmiy band ishlaydiganlar (iqtisodiy faol)	~ 41 % aholi iqtisodiy faol	Kun.uz

Shunday qilib, O'zbekistonda yoshlar va ayollarni boshqaruv tizimiga jalb qilish strategiyalarini samarali amalga oshirish, xalqaro tajribalarni milliy sharoitga moslashtirish orqali jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini yangi bosqichga olib chiqish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar.

O'zbekistonda yoshlar va ayollarning iqtisodiy faoliyatdagi ishtirokini kengaytirish masalasi so'nggi yillarda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Prezident qarorlari va davlat dasturlarida yoshlar bandligini ta'minlash, ayollarni qo'llab-quvvatlash, ularni tadbirkorlik va boshqaruv sohalariga keng jalb etish bo'yicha aniq vazifalar belgilangan. Masalan, “Yoshlar daftari” va “Ayollar daftari” orqali ularning ehtiyojlarini o'rganish va muammolarini hal qilish tizimi yo'lga qo'yildi. Hududlarda “Yoshlar mehnat guzarlari” tashkil etilib, startup loyihalarga grant va imtiyozlar berilmoqda.

Statistik ma'lumotlarga murojaat qilsak: 2024-yil boshida O'zbekiston aholisi ~37,2 mln kishiga yetdi, shundan 56,4 % mehnatga layoqatli qatlamni tashkil etadi. Umumiy ishsizlik darajasi 5,8 % bo'lsa, yoshlar (15–24 yosh) orasida bu ko'rsatkich ~11 % ga teng. Ayollar oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotganlarning 52,2 % ini tashkil etmoqda, biroq rahbarlik lavozimlaridagi ulushi 33 % atrofida qolmoqda. Shuningdek, 2024-yilda oliy ta'lim bitiruvchilarining 58,6 % i, professional ta'lim bitiruvchilarining esa 50,3 % i ish bilan band bo'lgan.

Bu tashabbuslar qisqa vaqt ichida samara bera boshladi: yoshlar bandligi ortmoqda, ayollarning tadbirkorlikdagi ulushi esa yil sayin kengaymoqda. Shu bilan birga, boshqaruv tizimida yoshlar va ayollar ulushini oshirish nafaqat ijtimoiy tenglikni ta'minlaydi, balki boshqaruv samaradorligini ham kuchaytiradi. Ayollar rahbarlikka ko'proq jalb etilganda qarorlar qabul qilish jarayonida inklyuzivlik ortadi, yoshlarning ishtiroki esa yangicha g'oya va innovatsion qarashlarni olib kiradi. Bu esa korxonalar raqobatbardoshligini oshiradi, iqtisodiyotni diversifikatsiya qilishga xizmat qiladi.

Xalqaro tajribalar ham bu yo‘nalishda qimmatli saboqlarni taqdim etmoqda. Masalan, Yevropa Ittifoqining “Youth Guarantee” dasturi yoshlarni 4 oy ichida ish yoki ta‘lim bilan ta‘minlab, yoshlar ishsizligini keskin kamaytirdi. Yaponiyaning “Womenomics” siyosati esa ayollarni iqtisodiyotga jalb etish orqali YaIM o‘shishiga salmoqli hissa qo‘shgan. Janubiy Koreyaning “Lifelong Learning” modeli esa doimiy ta‘lim va qayta tayyorlash orqali malakali kadrlar tayyorlashda katta natija bermoqda. Ushbu tajribalarni O‘zbekiston sharoitiga moslashtirish yoshlar va ayollarning mehnat bozoridagi faolligini oshirishga, raqamli transformatsiya jarayoniga moslashuvchan kadrlar tayyorlashga imkon beradi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston yoshlar va ayollarning bandligi hamda rahbarlikdagi rolini kengaytirish orqali ijtimoiy tenglikni oshiradi, korxonalar samaradorligini kuchaytiradi va iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini tezlashtiradi. Statistik ko‘rsatkichlar mamlakatda bu yo‘nalishlarda ijobiy siljishlar mavjudligini ko‘rsatmoqda, ammo xalqaro tajribalar bilan boyitilgan holda yanada tizimli yondashuv zarurligini ham anglatadi.

1. *“Bir kunlik rahbarlik rotatsiyasi”* – har bir davlat tashkilotida oyiga bir kun yosh mutaxassis yoki ayol xodim rahbar o‘rnida boshqaruv jarayonini boshdan kechiradi. Bu ularda mas‘uliyat va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini kuchaytiradi, rahbarlar esa yangi g‘oyalarni bevosita eshitadi.

2. *“Ochiq statistik shaffoflik platformasi”* – yoshlar va ayollarning bandligi, ish haqi tafovutlari, rahbarlik ulushi kabi ko‘rsatkichlar real vaqt rejimida ochiq e‘lon qilinadi. Bu jamiyatda nazorat va faollikni oshiradi, muammolarni yashirmasdan hal qilishga majbur etadi.

3. *“Ayollar va yoshlar uchun kvant bonus tizimi”* – startap, loyiha yoki biznesda yoshlar va ayollar tomonidan amalga oshirilgan har bir innovatsion tashabbus davlat tomonidan qo‘shimcha bonus ballari bilan baholanadi. Bu ballar keyinchalik soliq imtiyozlari yoki grantlarda ustunlik beradi.

4. *“Mentor-bank” tizimi* – pensiyaga chiqqan, ammo katta tajribaga ega bo‘lgan rahbarlar yosh mutaxassislar uchun rasmiy mentor sifatida ro‘yxatga olinadi. Ular tajribalarini volontyorlik asosida ulashadi, bu esa bilimlar almashinuvi va inson kapitalini saqlashga xizmat qiladi.

5. *“Virtual parlament sessiyalari”* – yoshlar va ayollar onlayn tarzda davlat qarorlari loyihalarini muhokama qilishi va taklif berishi mumkin bo‘lgan raqamli platforma yaratiladi. Bu nafaqat ularning ovozini oshiradi, balki siyosiy jarayonlarga ishonchni kuchaytiradi.

6. *“Oilaviy biznes inkubatori”* – bir oilaning ikki yoki uch a‘zosi (masalan, ona + qiz + o‘g‘il) birgalikda startap loyihani amalga oshirish uchun grant oladi. Bu oilaviy birdamlikni mustahkamlaydi va xotin-qizlarning tadbirkorlikdagi rolini kuchaytiradi.

7. *“Karyera-simulator” dasturi* – sun‘iy intellekt asosida yosh va ayollar uchun shaxsiylashtirilgan karyera yo‘nalishini modellashtirib beradi: qaysi sohada tezroq o‘shishi mumkin, qanday ko‘nikmalarni egallashi kerak va qaysi xorijiy tajribadan foydalanishi maqsadga muvofiq bo‘lishini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev. "2024 yilda mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlari to'g'risida"gi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – Toshkent, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. "Ayollarning ijtimoiy-iqtisodiy faolligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaror. – Toshkent, 2022.
3. Davlat statistika qo'mitasi. O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlari – 2024 yil. – Toshkent: Davstatqo'm, 2025. – 248 b.
4. Jo'rayev Sh. Yoshlar siyosatining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari. – Toshkent: "Iqtisod", 2022. – 210 b.
5. Qurbonova S.M., Xudoyberdiyeva M.B. Ayollar tadbirkorligi va uning rivojlanish istiqbollari. – Toshkent: "Fan va taraqqiyot", 2021. – 180 b.
6. Karimov U., Rakhimov F. Digital Economy and Youth Employment in Uzbekistan // Central Asian Problems of Modern Science and Education. – 2023. – №2(3). – P. 55–65.
7. OECD. Youth Employment and Skills Strategies. – Paris: OECD Publishing, 2021. – 156 p.
8. European Commission. The Youth Guarantee: A Policy for Young People in Europe. – Brussels, 2022. – 132 p.
9. Matsui K. Womenomics 2.0: The Time is Now. – Tokyo: Goldman Sachs Japan, 2019. – 97 p.
10. UNESCO. Lifelong Learning Policies and Strategies. – Paris: UNESCO, 2020. – 210 p.
11. Lee J.W. Education, Skills and Economic Growth in Korea // Journal of Asian Economics. – 2021. – Vol. 72. – P. 101–115.
12. Smith A., Johnson P. Gender and Economic Development: Global Perspectives. – London: Routledge, 2020. – 220 p.
13. Xodjayev A., Hamidov R. O'zbekistonda yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish masalalari // Iqtisodiyot va ta'lim. – 2023. – №5. – B. 44–52.
14. World Bank. Uzbekistan Country Economic Memorandum: Modernizing the Economy. – Washington D.C., 2022. – 240 p.
15. Asian Development Bank. Promoting Women's Economic Empowerment in Central Asia. – Manila: ADB, 2021. – 175 p.

DEMOGRAFIYA VA MEHNAT BOZORI

BOSH MUHARRIR:

Umurzoqov Bahodir Xamidovich

MUHARRIR:

Bahriddinova Muazzam Azam qizi

